

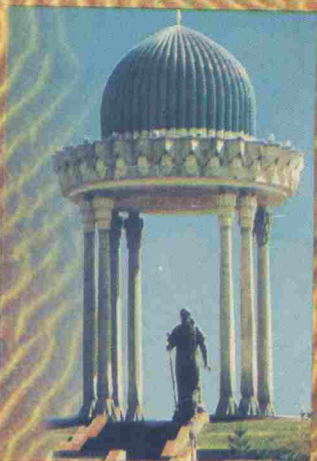
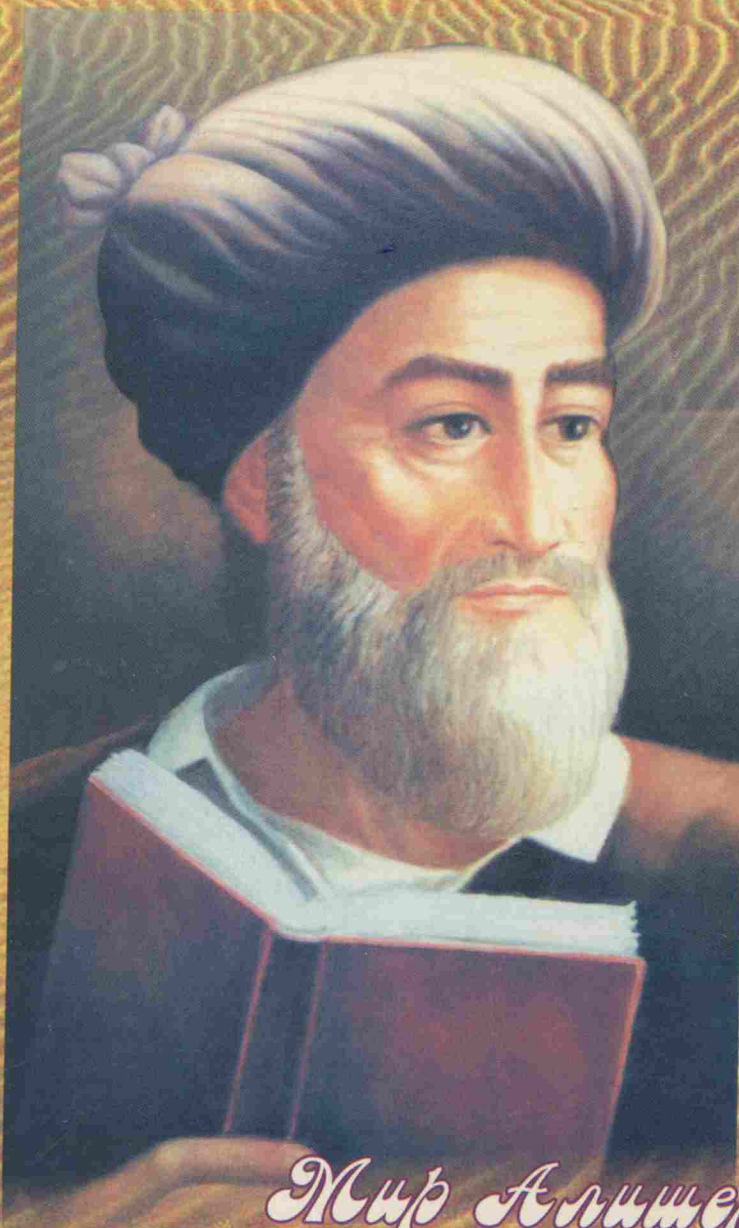
ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ,
РАНГЛИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

ТАФАККУР 1/2001

❁ 1441 ❁

❁ 1501 ❁

❁ 2001 ❁

Мир Алишер

*Тирикликнинг бонги Навоий,
Буюкликнинг ранги Навоий.*

*Бир ёришди зимзиё олам,
Туркийларнинг тонги Навоий.*

*Беш асрлик рӯёдир дунё,
Беш асрлик унги Навоий.*

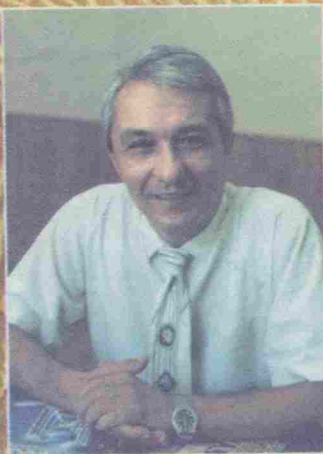
*Бир уммонким, ибтидоси йўқ,
Йўқдир унинг сунги — Навоий.*

*Утган сайин пldамлаб кетгай,
Борган сайин янги Навоий.*

*Ватан каби поёни йўқдир,
Ватан каби мангу Навоий!*

Сирожиддин САЙИД

BUYUK UMIDLAR PALLASI

Бугун инсоният буюк бир ҳаяжон қуршовида турибди. Бобо тарих учинчи минг йиллик саҳифасини очди. Бу — аслида одам боласи бармоқ букиб санашни ўрганганидан буён ўтган неча-неча минг йилликлардан биригина, холос. Лекин мелодий ҳисобда жумлаи жаҳонда эътироф этилган сана бу. Демак, саҳиҳ, инобатли сана.

Бийрон соқий тантанавор алёр айтади: “Биз дунёда энг бахтли инсонлармиз! Биз янги аср одами бўлдик! Икки аср, икки минг йиллик белбоғида яшамоқ ҳар кимга ҳам насиб этавермайди...”

Дарҳақиқат, тарихнинг мана шундай авж палласини кўрмоқ ва икки аср, икки минг йиллик насибасини татимоқ, аввало, тақдири азалининг ҳукми, ёруғ пешонамиздаги қутлуғ битикдир. Бундай буюк саодат сизу бизга насиб этганининг ўзи илоҳий сийлов эмасми, азиз замондош!

Одам боласи қайси аср, қай замонда дунёга келмасин, умид билан нафас олади, бахту омадга интилиб яшайди. Буюк орзу — шу. Энг юксак омон — шу.

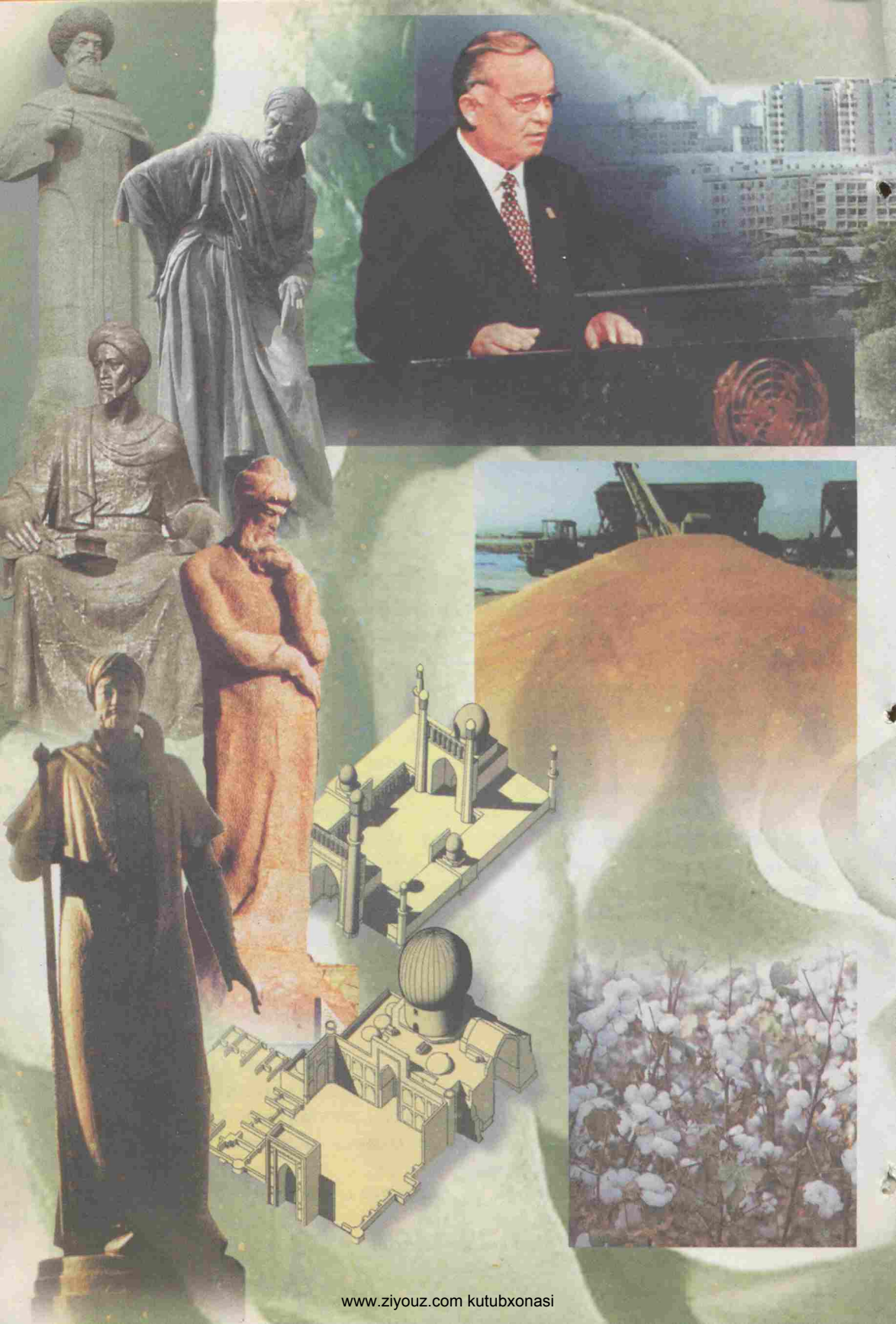
Хўш, беҳаловат, алғов-далғовли йигирманчи асримиз ана шу мақсад сари кирои бир пиллапоя бўла олдими? Ношукурчилик худога хуш келмас. Биз шу асрда дунё юзини кўрдик, шу аср сўнгидагина халқимиз саодат соҳилларига мушарраф бўлди.

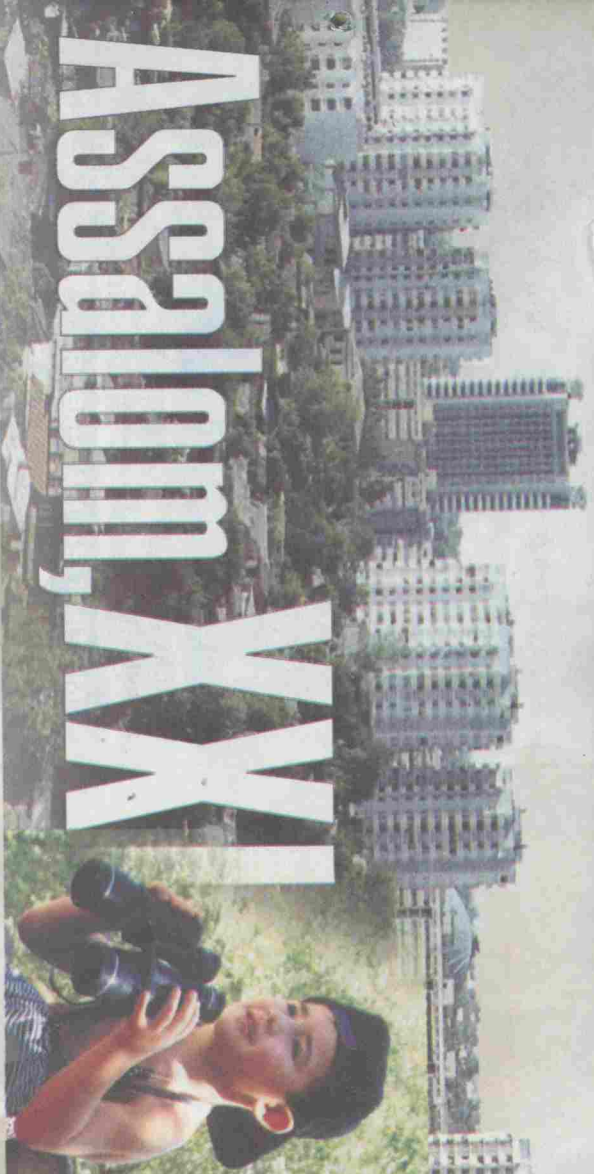
Донолар янги юз йилликни турли номлар билан атамоқдалар. Биз унинг авваламбор тинчлик асри, инсонийлик асри бўлишини тилаймиз. Одамзод ниҳоят зулм ва зўравонлик яроқларию ёвузлик мусобақасидан воз кечиб, энг улуғ инсоний амал — бахту иқболдан баҳс этадиган, шу борада беллашувларга киришадиган юз йиллик бўлишини орзу қиламиз. Буюк умидлар палласи бугун!

Бу юз йилликда ҳам миллатимизнинг иккинчи минг йилликдаги тоғдек ифтихорлари — Соҳибқирон бобомизнинг азму шижоати, адолатпешалиги бизга ёр, ҳазрат Навоийнинг тенгсиз даҳоси эса чароғбон бўлгуси. Илоҳим, халқимизни ёруғ йўлга бошлаб, унга буюк келажак башорат этган зотларнинг муроди ҳосил бўлсин!

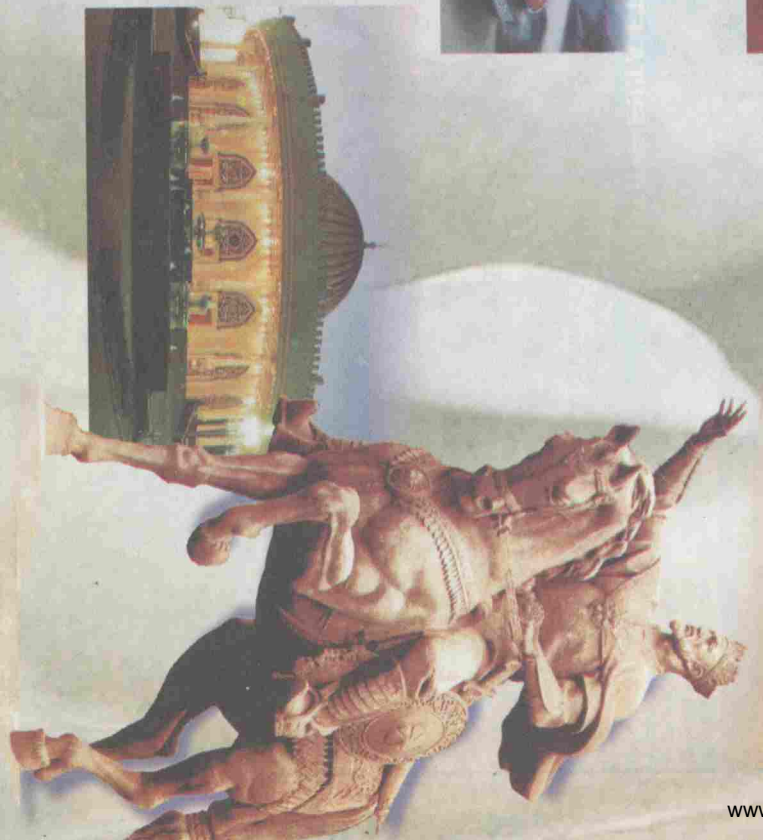
Янги асрда биз сиз билан ана шу боб, ана шу манзилларда учрашмоқни ният қилганмиз, муҳтарам журналхон.

Иншооллоҳ, ниятимиз йўлдошимиз бўлгай!

Assalom, XXI

ТАФАККУР

1
2001
(26)

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ-БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Дилором АЛИМОВА
Абдулла АЪЗАМ
Муҳсин АШУРОВ
Ҳалим БОБОЕВ
Хуршид ДАВРОН
Ольга ЖОЛДАСОВА
(бадний муҳаррир)
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Баҳодир ЗОКИР
(масъул котиб)
Нажмиддин КОМИЛ
Султонмурод ОЛИМ
Хайридин СУЛТОН
Нурислому ТЎҲЛИЕВ
Озод ШАРАФИДДИНОВ
Муҳаммад ЮСУФ
Абдурахим ЭРКАЕВ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИБОЙ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши

Ўзбекистон Республикаси давлат
Матбуот қўмитасида 00124-рақам
билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол,
кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун
муаллифлар жавобгардир.
Журналдан кўчириб босилганда ман-
ба кайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700047, Тошкент шаҳри,
Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68
139-05-19
139-05-29

Журнал андозаси таҳририятнинг
компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарқ” нашриёт-матбаа концерни
босмаҳонаси, 700029, Тошкент шаҳри,
Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2000 йил 24 декабр куни босмаҳонага
топширилди. Қоғоз бичими 70×100 1/16
8 босма тобок, 1389-бўжуртма.
Нашр адади 7 000 нусха.

Журнални Омон АРСЛОН
саҳифалаган.

Ушбу сонда Машраб Нуринов
олган суратлардан фойдаланилди.

ОЛИЙ МЕЗОНЛАР

Султонмурод ОЛИМ. Янги аср
таълимоти.....6

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Инсон, маънавият, зиддият.
Фалсафашунос олим
Саидмурод МАМАШОКИРОВ
билан суҳбат.....16

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

Бунёдкорлар авлоди. Рухиятшунос
Ботир ҚОДИРОВ билан суҳбат22

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Заковат силсиласи34
Элвин ТОФФЛЕР. Келажак одами.....46

ҚУТЛУҒ ЁШГА ЕТГАНЛАР

Абдулла ОРИПОВ. Жаҳон ичра тенгсиз жаҳоним.....56

SAHIFALARIDA

САҲИФАЛАРИДА

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Алишер Навоӣ — иккинчи минг йиллик даҳоси
Эркин ВОХИДОВ, Нажмиддин КОМИЛОВ, Иброҳим
ҲАҚҚУЛ, Муҳаммадҷон ҚОДИРОВ, Эргаш ОЧИЛОВ,
Турсуной СОДИҚОВА, Ваҳоб РАҲМОНОВ, Ҳасан РАЖА-
БИЙ, Эшқобил ШУКУР, Усмон ҚҶЧҚОР, Асқар МАҲКАМ,
Иқбол МИРЗО.....64

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Абдуғафур РАСУЛОВ. Жамодот
синоати.....90

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Улугбек АБДУВАҲОБ.
Турланаётган сўз.....98

БАШОРАТ САДОЛАРИ

Ҳамидҷон ҲОМИДИЙ. Зардушт.....102

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

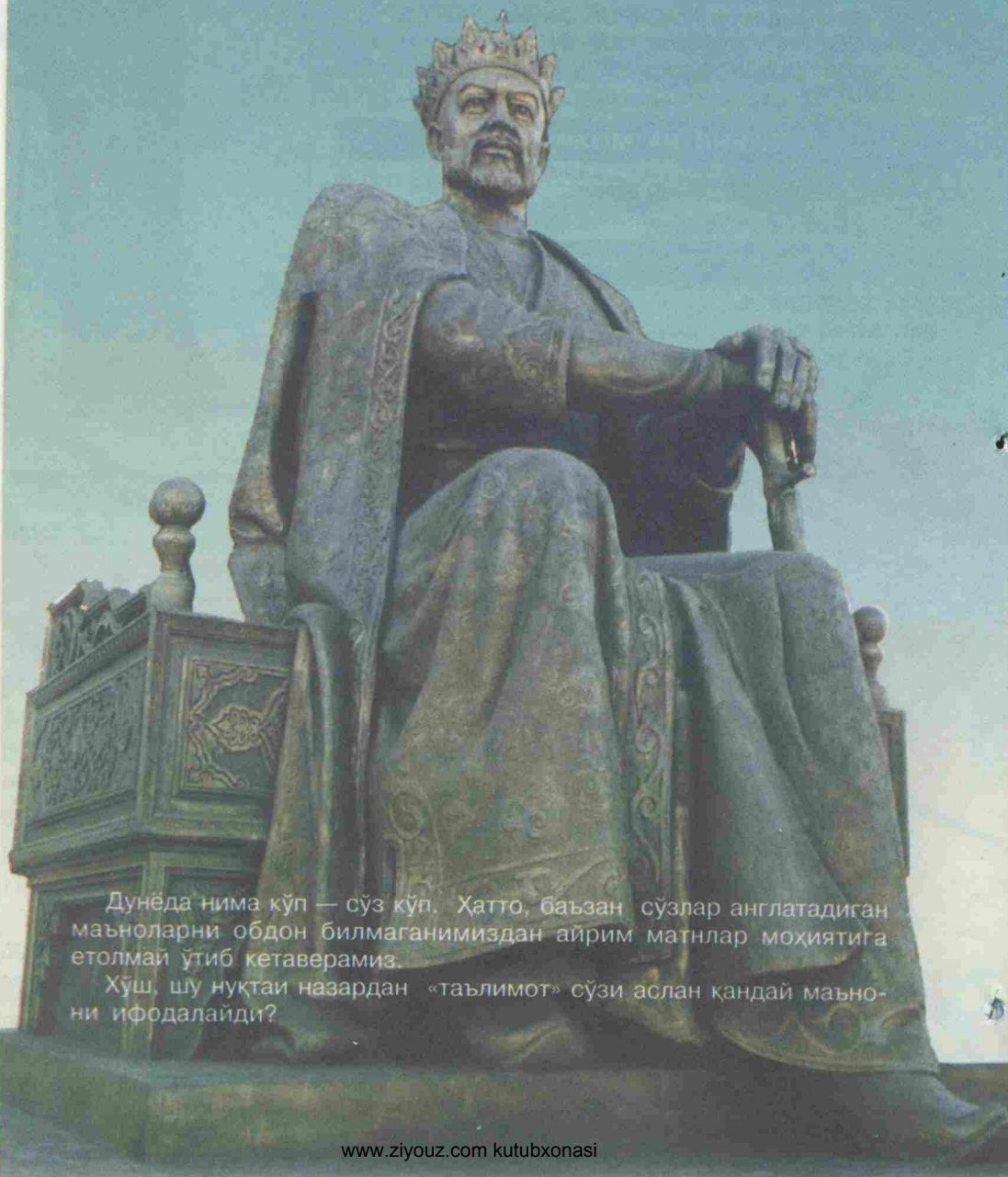
Ўрол АБИЛОВ. Комиллик зарурати.....110
Муҳиддин ТУРСУНОВ. Ватан остонадан
бошланар.....111
Шукриддин ФАҲРИДДИНОВ. Эгали юрт эркини
бермас.....112
Бердикул ТҶЙЧИЕВ. Терроризм нима?.....113
Азиза МУХСИЕВА. Тарбия кудрати.....114
Камол ЙҶЛДОШЕВ. Янги аср ўқитувчиси.....115
Нодира ҚОДИРОВА. Бойиётган тил.....116
Асал АРИСТАНБЕКОВА. Ҳамкорлик уфқлари.....118
Баҳодир КАРИМ. Тақдир шамоли.....119
Бахтиёр МЕНГЛИЕВ. Ҳақ тажаллиси.....121
Жаббор ОМОНТУРДИЕВ. Азал битиги.....124
Муҳаббат ҲАМИДОВА. Насаф насаби.....125
Музаффар ТОҶИБОЕВ. Косадаги “нимкоса”.....126
Журналнинг инглизча мухтасар мазмуни.....127

ОЛИЙ МЕЗОНЛАР

Султонмурод ОЛИМ

YANGI ASR TA'LIMOTI

Дунёда нима кўп — сўз кўп. Ҳатто, баъзан сўзлар англатадиган маъноларни обдон билмаганимиздан айрим матнлар моҳиятига етолмай ўтиб кетаверамиз.

Хўш, шу нуқтаи назардан «таълимот» сўзи аслан қандай маънони ифодалайди?

«Таълимот»нинг ўзаги — «илм». «Таълим» ҳам шундан ва унинг кўплиги — «таълимот». Лекин бугун тилимизда «таълимот» сўзи «таълимлар» деган кўпликни ифодаламайди. У бизда фақат бирликда ишлатилади ва «Фан соҳалари, ижтимоий ҳаёт, жамият ва шу кабилар ҳақидаги илмий қарашлар, назарий хулосалар мажмуи; назария» (Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. 1988. 141-бет) деган муайян маъно ташийди.

Аслида, дин ҳам бир таълимот. Фарқ шундаки, Худо юборган яшаш ва эътиқод назариясини — дин, одамзод ишлаб чиққан ҳаёт йўл-йўриқлари тизимини — таълимот деб аташ расм бўлган.

Лекин ҳар қандай ижтимоий таълимотда динга муайян бир даражада муносабат, у билан бевосита ё билвосита боғлиқлик бўлади.

Гапни шу биргина сўз атрофидаги мулоҳазалардан бошлаганимиз бежиз эмас.

Мана, мелодий ҳисобда иккинчи минг йиллик тугади. XXI аср ҳам бошланди. Бугун ўтган аср ҳақидагина эмас, бутун бир минг йиллик хусусида мулоҳаза юритиш имконига эгамиз. Ҳатто, янги аср ибтидосида туриб ана шу минг йиллик асрларининг бошларида халқимиз тарихи қандай кечгани тўғрисида ҳам ўйлаб кўришимиз керак.

Ҳўш, ўзбек халқи тарихининг ўтган минг йилини худди шу таълимот нуқтаи назаридан бир кўздан кечирсак, эл-улус учун бу жараёнлар қандай бўлган?

«Нега айнан шу ўн аср?» деган савол туғилиши мумкин. Жавоб эса тайин: ўзбек халқ сифатида ана шу минг йиллик мобайнида шаклланди, такомилга етди, жаҳон майдонида чиқди. Ундан олдинги минг йил туркийлар учун ҳали алоҳида-алоҳида халқлар сифатида шаклланиб улгурилмаган давр эди.

Инсон мақсадсиз, халқ ғоясиз яшай олмайди. «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» рисоласи айнан «*Инсоният тарихи — ғоялар тарихидир*» (9-бет) деган сўзлар билан бошланиши ҳам бежиз эмас.

Бу рисола, тўғри қайд этилганидек, «*Президент Ислом Каримовнинг асарлари, маъруза ва нутқлари, чиқишларидаги маънавий-маърифий мавзуда билдирган фикрлари асосида тузилган*» (77-бет). Уни ўқиб чиққан киши ўзини қизиқтирган талай саволларига жавоб топади, турли мулоҳазалар юритиши учун холис манбага эга бўлади. Китобча халқимиз онг-шуурида янгича дунёқарашни шакллантириш ва ижтимоий фикр ривожини учун дастуриламал вазифасини ўтайди. У олий ва ўрта махсус таълим тизимларида алоҳида фан сифатида ўқитиладиган бўлди. Бу фаннинг мағзини, шубҳасизки, Ислом Каримов асарларида илгари сурилган йўл-йўриқ, кўрсатма, талқин ва қарашлар ташкил этади. Шунинг ўзи ҳам Ислом Каримов яратган ислоҳотлар назариясини янги ва мустақил таълимот деб ҳисоблашга тўлиқ асос беради.

Чунки ғояларнинг бир тизим, муайян йўналишдаги мажмуи ва шу мақсадларга етишнинг аниқ йўлларини кўрсатиб берган назария таълимот бўлади.

Энди икки аср сарҳадида туриб, ўтган минг йилликнинг ҳар бир асрида халқимиз қандай таълимотларга эга бўлгани ва у айнан қанақа ғояларга интилиб, қайси миллий мафкурага суяниб яшаганини бир тасаввуримизга келтириб кўрайлик...

XI аср бошлари юртимизда сулолалар алмашинуви даврига тўғри келди. Фан ва маданиятнинг гуллаб-яшнаши, ўзига хос Шарқ тамаддунига асос солган сомонийлар салтанатидек кучли давлат қулаш арафасида эди. Шимолдан қорахонийлар сомонийлар давлатига, жанубдан ғазнавийлар сомонийлар ва хоразмшоҳлар давлатига ҳужум уюштираётган эди. Ғазнавийлар давлати аста-секин кучайиб борди. Кўп ўтмай қорахонийлар Бухорода ҳокимиятни бутунлай қўлга олди. Шундай кучли сомонийлар давлати батамом қулади. Халқ ҳамма нарсани қайтадан бошлашига тўғри келди.

Бу ўринда тарихни варақлаб ўтирмоқчи эмасмиз. Айтилмоқчики, бундай алғов-далғов замонларда халқ, оғир кунларни бошдан ўтказди, ўз-ўзидан, уни муайян бир таълимот атрофида бирлаштириш жуда қийин кечади.

XII аср бошлари ҳам, маълум маънода, сиёсий тушкунлик даври эди. Тарих китобларининг шоҳидлик беришича, қорахоний Арслонхон мустақил давлат сиёсати юритишга ҳар қанча уринмасин, кўп маданий иншоотлар барпо эттирган бўлмасин, касалмандлиги туфайли унинг давлат ишларини бошқаришда ожизлиги кундан-кун ортиб бораверди. Амалда эса ҳокимиятда салжуқий Султон Санжарнинг таъсири кучайиб кетаётган эди.

Тўғри, қорахонийлар даврида ўзига хос миллий давлатчилик шаклланди, маданият, хусусан, туркий тилдаги адабиёт равнақ топди. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» достони ва Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луготит турк»дек қиёси йўқ асари ўша давр миллий тафаккуримизнинг юксак, тоабад дунёга кўз-кўз қилса арзийдиган намуналари эди.

Боринги, «Кутадғу билиг»ни муайян маънода халқимиз учун ўша даврнинг бош мафкурасини белгилаган, дейиш ҳам мумкин. Лекин қорахонийлар давлати гуллаб-яшнаган даврда — 1069/70 йили яратилган бу асар моҳиятан кейинги сулолалар манфаатига у қадар мос келмаслиги аниқ эди. Эҳтимол, шунинг учун бўлса керак, асар ғоявий-бадий савиясига муносиб даражада кенг тарқалмаган. Бизнинг давримизда унинг атиги уч нусхаси топилган, холос. Ҳатто, Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур каби буюк сўз усталари меросида ҳам бу асар ва унинг муаллифи номи тилга олинмайди. Достоннинг бир нусхаси уйғур ёзувида 1439 йили Ҳиротда кўчирилган бўлишига қарамай, Навоий ва Бобур ундан мутлақо беҳабар бўлган кўринади.

XIII аср бошлари Хоразмшоҳ давлати ҳар қанча шон-шухратга эга бўлмасин, Чингизхон қўшинларига бас кела олмади. Асрнинг учинчи ўн йиллигига келиб юртимиз тўлиғича ёв қўлига ўтиб бўлди.

XIV аср бошларида ҳам юртга мўғуллар ҳукмрон эди.

Ўзбекнинг халқ сифатида жаҳон сахнасида ёрқин намоён бўлиши бевосита Амир Темур, унинг раҳнамолигида қўлга киритилган озод-

лик, буюк Соҳибқирон барпо этган марказлашган ва ўта қудратли давлат билан боғлиқ.

Бу тараққиёт замони асрнинг 70-йилидан жадал бошланди. Тарихан ўта қисқа бир фурсатда юртимизда жаҳонда мисли йўқ кучли бир ҳокимият барпо этилди. Ўша йиллари Осийё ва Оврупонинг бутун диққат-эътибори Туронзаминга қаратилган эди десак, муболаға бўлмас.

Хуллас, XV асрни халқимиз кўлида бағоят қудратли давлат билан қарши олди.

Бироқ энди давлат бор эди-ю, шу давлатнинг бардавомлигини таъминлайдиган, халқни ёруғ йўлга етаклайдиган мукаммал таълимот яратилмаган эди.

«Темур тузуклари» шу қадар қудратли давлат аҳлининг йўлини белгилаб берадиган шундай таълимот яратиш сари интилишнинг яққол бир кўриниши эди.

Очиғи, халқнинг шундай давлатга муносиб бир мукаммал таълимотга эга бўлиши учун қарийб бир аср керак бўлди.

XV асрнинг иккинчи ярмида жаҳон тафаккур оламида Алишер Навоийдек даҳо пайдо бўлди. У зот халқ бахти ва келажак тақдирини темурийлар салтанати равнақи билан боғлаб, чинакамига юксак бир таълимот яратди.

Шоир меросини ҳеч иккиланмай таълимот деб ҳисоблаётганимизга сабаб шуки, унинг серқирра ижодиёти, ялпи олганда, ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий ва ҳатто ижтимоий-иқтисодий қарашларнинг муайян ва мукаммал бир тизимга солинган мажмуидан иборат. Синчиклаб кузатилса, ўша даврда Навоий айтмаган гап қолмагандек!

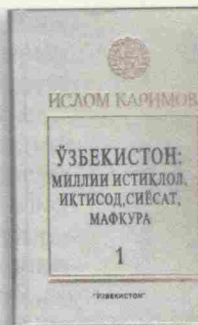
Бекорга эмаски, «мутафаккир» сўзини халқимиздан чиққан даҳолар орасида, асосан, Навоийга нисбатангина ишлатамиз. Унинг асарларида ўзбек халқининг равнақини ўйлаш, темурийлар давлати бардавомлиги, юрт осойишталигига эришиш йўл-йўриқлари, миллатни тарбиялашнинг мукаммал тизими, инсонийлик, комил ахлоқнинг ўша даврга хос ҳам маънавий-табъий (эстетик), ҳам илмий-ҳаётий талқинларини кўрамыз.

Бу ижод намуналарида умуминсонийлик билан миллийлик шу қадар уйғунлашиб кетганки, айнан шунинг учун асрлар ўтгани сари у илгари сурган ғоялар аҳамияти асло камаймайди, аксинча, ортиб бораверади.

Навоий ижодидек меросга эга миллат ўзини чинакам бой халқ ҳисоблашга тўла ҳақли. Бу, айниқса, мустақилликка эришганимиздан кейин янада яққолроқ билинди.

Хуллас, XVI асрни халқимиз ана шундай мукаммал ва кучли бир таълимот билан қаршилади. XV аср бошидаги вазиятдан фарқи шундаки, энди таълимот бор-у, лекин, афсус, шундай қудратли давлат қўлдан кетган эди.

Аср Дашти Қипчоқ ҳукмдори Муҳаммад Шайбонийхон-

нинг Ўрта Осиёга ҳужумлари билан бошланди. 1500 — 1501 йиллариёқ Самарқанд билан Бухоро эгалланган, 1507 йилларга келиб те-мурийлар салтанати тамоман мавҳ бўлган эди.

Гарчи Навоий яратган таълимот кейинги асрларда ҳам халқни муттасил орзулантириб, уни тўғри ва раво йўлларга ундаб турган бўлса-да, жуда кўп нозик нуқталарда кейинги сулолалар манфаатла-рига мос келавермас эди.

Худди шунинг учундирки, турли салтанат эгаларининг шоир ижо-дига муносабати даражаси ҳар замонда ҳар хил бўлган.

Очиғи, XVI асрдан бу ёғи қай бир маънода Навоийни, демакки, миллий таълимотни анча унутган замонлар бўлди. Бу ҳолат XIX аср-нинг ўрталарига қадар давом этди.

XIX аср бошларидаги вазият, гарчи «Россия — Туркия уруши, Рос-сия — Франция муносабатларининг кескинлашуви ва Наполеоннинг Россияга юриши Россия ҳукмрон доираларининг эътиборини Ўрта Осиёдан бир оз чалғитган» («Туркистон чор Россияси мустамлака-чилиги даврида» китоби, 41-бет) бўлса ҳам, Буюк Темур давлати ўрнига амалда уч хонликка бўлиниб кетган халқ учун беҳавф эмас эди. Шу боис XX асрнинг биринчи ярмида Хева ва Қўқон хонлигида ҳам, Бухоро амирлигида ҳам сезиларли даражада ўз-ўзини англаш, тарихни ўрганиш, адабиётни Навоий даври даражасига кўтариш, унутилган анъаналарни қайта тиклашга интилишлар бўлди. Аниқроғи, кучли ёв хавф солиб турган маҳалда халқ ўзининг энг қудратли, са-лоҳиятли, забардаст замонини кўмсади. Шундай бўлиши табиий эди.

Ялпи олганда, буларнинг бари миллатнинг ўз йўлини топиши ва ёвдан ҳимояланиш, яшаб қолиш учун зимдан борган курашларнинг натижалари эди, дейиш мумкин. Бироқ бу аср бошида ҳам халқ му-айян тизимли таълимотга эга эмас эди.

Оқибати нима бўлди?

Асрнинг иккинчи ярмида рус кўшинлари бундан бир ярим аср муқаддам Пётр Биринчи қолдирган машъум васиятни амалга ошир-ди. Юрт қўлдан кетди. Ўрта Осиёдаги уч ўзбек давлати ҳам чор армияси ҳужумларига чидаш беролмай, бирин-кетин енгилди. Қўқон хонлиги батамом тарих саҳнасидан ўчди. Унинг ҳудудлари Россия империясига кўшиб юборилди. Бухоро амирлиги ва Хева хонлиги чор ҳукуматининг вассалига айлантирилиб, амалда бир кўғирчоқ дав-лат бўлиб қолди.

XIX аср охириларида халқнинг илғор кишилари — зиёлилари мус-тамлака фожияларини юракдан ҳис этиб, бунга одамларимиз онг-тафаккурининг замон тараққиётидан ортда қолгани сабаб бўлган, деб ҳисобладилар. Бу кўрга ҳассадек маълум нарса эди: кучли тўплар, милтиқлар билан келган ёвга қарши алмисокдан қолган қурооллар — бор-йўғи қиличу пилтамилтиқ ва пичоқ, кетмон, болта, теша, ўроқ кўтариб чиққан халқнинг аҳволи бундан бошқача бўлиши мумкин-миди?!

Фикримиз далилсиз бўлмаслиги учун «Ўзбекистоннинг янги та-рихи» китоби «Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даври-

да» жилдидан бир лавҳа келтирамитиз: «Хева шаҳри ва унинг атрофидаги жангларда қиличу пилтамилтиқ (таъкид бизники — С.О.) билан куролланган мудофаачиларга қарши руслар 692 граната ва 78 605 дона ўқ отишган. Ҳарбий ҳисоботга кўра (чор армиясининг — С.О.), Туркистон отряди 62 граната ва 5 245 дона ўқ; Оренбург отряди 537 граната, 38 060 дона ўқ; Мангқишлоқ отряди эса 93 граната ва 35 300 дона ўқ отган» (ўша асар, 141-142-бетлар).

Илғор зиёлилар буни тушунмаслиги мумкин эмас эди. Маърифатпарварлик ҳаракати шу тарзда майдонга чиқди. Жадидлар янгилик тарафдорлари сифатида бу ҳаракатнинг бошида турдилар. Уларнинг асл мақсади халқни мавжуд вазиятдан қутқариш, уни илғор миллатлар сафида кўриш эди. Бунинг учун, албатта, аввал истиқлолга эришиш лозим эди. Бироқ ҳали мустақилликка эришиш механизми ишлаб чиқилмаган, ҳатто, Туркистон деб аталган минтақанинг давлат сифатидаги яхлитлигини тасаввур қилиш ҳам мушкул эди. Чунки юрт чор армияси босқини арафасида ҳам яхлит ҳокимиятга бўйсундирилган эмас эди.

Фақат бир нарса аниқ ва равшан эди: халқни жаҳолат ботқоғидан олиб чиқиш, унинг кўзини очиш, қалбида маърифат чироғини ёқиш керак.

Шу маънода жадидларнинг қарашлари ҳали мукамал бир таълимотга айланиб улгурмаган эди.

Ҳар ҳолда, XX аср бошлари халқни рўшноликка олиб чиқиш таълимотини яратиш учун курашлар жараёнига тўғри келди. Аммо тарих бу жараённинг охирига етиши учун имкон бермади.

Жадидлар таълимоти яна шунинг учун ҳам чала қолдики, большевикларнинг 1917 йилги қуролли тўнтариши ҳамма нарсанинг оёғини осмондан қилиб ташлади. Халқ онгига тамоман ёт, миллийликка мутлақо зид ғоя мажбурлаб, ҳатто қурол кучи, қон тўкишлар билан сингдирилди. Юзаки қараганда, жадидлар илгари сурган, масалан, дунёвий мактаблар барпо этиш, замонавий фан-техникани ўрганиш каби айрим мақсадлар амалга оширилди. Бироқ моҳият эътибори билан коммунистик мафкура ич-ичдан жадидлар таълимотига батамом зид эди. Чунки жадидлар миллат озодлиги, равнақи, баркамоллигини орзу қилган бўлса, большевиклар сиртдан байналмилалчилик ғоясига бурканиб, амалда ўзга — ҳукмрон миллат манфаатлари учунгина курашди.

Халқ ўз тақдирини ўзи белгилаши учун, аввало, миллий давлатига эга бўлиши керак. Ўзбек халқи истиқлолга эришгунига қадар тарихда ҳеч қачон замонавий тушунчадаги миллий давлат қуриш, тараққиёт йўлини ҳозиргидек ўзи белгилаш имконига ҳам эга бўлган эмас.

Хўш, таълимот халққа нима учун керак?

...Дунё сўздан бошланган, деган қараш бор. Чунки, исломдаги ақидага кўра, бутун борлиқ Оллоҳнинг биргина «Кун!» («Ярал!») деган хитобидан ибтидо олган. Шундай бўлса-да, кўплар сўзнинг ҳаётни, демакки, одамни ўзгартириш, тарбиялаш, тўғри йўлга солиш

кудратига ишонмай яшайди. Улар сўз билан нима ўзгарар эди, ҳаёт — барибир ҳаёт, ўзининг билганини қилаверади; деб қарайди. Бундайлар сўз билан одам ўзгарса, Низомийдан, Румийдан, Саъдийдан, Ҳофиздан, Навоийдан, борингки, Данте, Шекспир, Гёте, Достоевскийдан кейин ўзгарар эди, деб ўйлайди.

Агар шундай деб ҳисобласак, дунёда ҳеч қандай қонун, ҳеч қайси таълимот, ҳеч бир дунёқараш, ҳеч қанақа ғояга ҳожат қолмаган бўлур эди.

Йўқ! Ҳаёт ҳар қанча ҳаётлигини қилмасин, одамзод ғоясиз, таълимотларсиз, муайян дунёқарашларсиз яшаши, энг асосийси, ўсиши, ривожланиши мумкин эмас. Миллат, халқ ҳам шундай.

Мана, ҳозирги давримизни олинг. Мустақил бўлганимиздан кейин фақат Россия империяси зуғумидан эмас, коммунистлар сунъий равишда барпо этган, чорак кам бир аср ҳукм сурган социализм деган тузумнинг ўзидан ҳам тамоман воз кечдик ва босқичма-босқич, даражама-даража биз учун бутунлай янги бўлган бозор иқтисодиётига асосланган фуқаролик жамиятига — чинакам демократик тузумга ўта бошладик.

Икки аср, бундан ташқари, икки минг йиллик туташган — бирдан иккинчисига ўтиладиган паллада шулар ҳақида ўйлаш жуда табиий.

Чунки бир уйдан иккинчисига кўчиб ўтишнинг ҳам қанча ташвишу яна қанча муаммолари бўлади.

Бўлиб ўтган бир воқеа эсга тушади. Ота уйланган, лекин ёш болали оиласи билан ҳануз ётоқхонада яшаётган аспирант ўғлига алоҳида — икки хонали уй олиб берди. Ўғил ҳадеганда кўчмайди-да. Нима эмиш — қишни шу ётоқхонада ўтказиб, кейин бамайлихотир кўчар эмиш. Бу ерда «дўкон»и тайёр: китоблари батартиб, иш столи бор, ҳамма нарсаси жо-бажо эмиш. Ие, тор бир хонада уч киши тикилиб ўтириб, ижод қилиш осон бўлдимиди? Ундан кўра тезроқ кўчиб, бир хонасини дарсхона қилиб олмайсанми? Йўқ-да. Ташвишидан кўрқадилар акам: уйни яшашга мослаш керак, ойнасига парда, эшигига янги кулф, даҳлизига қўнғироқ дегандек...

Энди тасаввур қилинг: бир тузумдан иккинчисига ўтишнинг қанча мушкулоти бор! Аввало, уни қайси йўл-йўриқ асосида амалга оширамиз?

Дунёда бунинг тап-тайёр қолипи йўқ ва бўлмаган ҳам. Чунки биздан олдин ҳали ҳеч бир мамлакат айнан бундай йўлни босиб ўтган эмас. Қолаверса, бошқа мамлакат бу борада юрган йўл кўп томондан ўзига хос жиҳатларга эга бўлган Ўзбекистон учун мос келармиди? Йўқ.

Шунинг учун ҳам истиқлолнинг дастлабки кезлариданоқ шундай ўзига хос таълимот яратишга жуда катта эҳтиёж бор эди.

Президент Ислам Каримовнинг амалда ҳар бир чиқиши ана шу таълимот иморатига қўйилган бир ғишт янглиғ бўлди.

Юртбошимизнинг 1992 йили ёзилган дастлабки китобига бежиз айнан «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» деган ном

берилмаган. Масала аниқ ва лўнда эди: Ўзбекистон ўз тараққиёт йўлини ўзи белгилайди ва бунда ҳеч кимдан андоза олинган эмас!

1993 йили чиққан «Ўзбекистон: бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли» асарида мамлакатимизнинг катта иқтисодий салоҳияти борлиги ва ислохотлар амалда ана шу имкониятларни янада кўпроқ ишга солиш учун кенг йўл очиши, бунга эришиш мақсадида айнан нималар қилишимиз лозимлиги илмий, асосли ва аτροφлича тушунтириб берилди.

1995 йили чоп этилган «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида» асарида, номидан ҳам билиниб турганидек, иқтисодиётимизни ўнглаш, уни тамоман янги, замонавий бир тизимга айлантириш йўл-йўриқлари батафсил кўрсатилган.

1997 йили яратилган «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» китоби моҳиятан давлат ва мамлакат халқи олдида турган масалаларнинг жамики жиҳатларини жаҳон ҳамжамияти майдонида туриб таҳлил этгани, тамоман янги даражаси, юксак илмийлиги ва асосдорлиги билан кескин ажралиб туради.

Президент Ислон Каримовнинг асарлари, чиқишлари, маъруза, нутқ ва суҳбатларида сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётнинг амалда барча жабҳаларига бугунги илғор ўзбекнинг, мутараққий мамлакатга айланишга қатъий чоғланган Ўзбекистоннинг аниқ-тиниқ нуқтаи назари бўртиб туради; ҳар қандай масалага муносабатда шу давлат ва унинг халқи манфаатлари негизида ифода топган муайян ва узоқ келажакка мўлжалланган мустаҳкам тамойил яққол кўзга ташланади.

Дунё харбий куролларгина эмас, кўпроқ мафкуралар курашига айланиб улгурган (Президентимизнинг «Мафкура полигонлари ядро полигонларидан хавфлироқдир» деган сўзларини эсланг) ўта мураккаб, ҳатто бутун бошли бир халқнинг чалғиб, йўлидан тойиб кетиши, уни бировлар осонгина таъсирига олиши ҳеч гап бўлмади қолган бир замонда бу чандон муҳим масала эканини биз — бугунги кишилар охиригача англаб-ангсариб улгурмаётган бўлсак, келажак авлод кўради, билади, тушунади.

Тарихга, тилга, қадриятларимизга, муқаддас динимизга, буюк саркардаларимиз, улуғ-улуғ олимларимиз, азиз-авлиёларимиз, мўътабар аъноаларимизга муносабатни олинг. Ёки бугунги ўзбек давлатчилиги замонавий, умумбашарий хусусиятларни қанчалик касб этиб бораётган бўлса, миллий тийнатимизда мавжуд, ота-боболаримиздан қолган юрт бошқариш санъатидаги жамики яхши жиҳатларни ҳам шунчалик ўзида мужассам этаётганини бутун дунё кўриб турибди.

Президент Ислон Каримов таълимотида ҳуқуқ билан ахлоқ, иқтисод билан сиёсат, миллийлик билан умуминсонийлик, демократия

билан миллий давлатчилик, тарих билан бугун, бугун билан келажак, шахс билан жамият, жамият билан давлат ва ҳоказо масалалар уй-гун ҳолда, ўзаро бирликда кўрилади.

Бундан ташқари, айти таълимот тор, бир мамлакат қобигига ўралиб қолган қарашлар мажмуи эмас. Аксинча, у жаҳон ҳамжамия-тининг ажралмас бир бўлагига айланган Ўзбекистоннинг шу умум ҳалқадаги вазиятини ҳар тарафлама ҳисобга олган ҳолда дунёга келди ва шу башарий тафаккур майдонида тинимсиз комилликка интилиб борапти.

Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёт йўли аллакимларга ёқиши-ёқмаслигидан қатъи назар, бугун дунё ҳам, бошқа ҳар қандай давлат ҳам биз билан, мамлакатимизда юритилаётган оқил ва одил сиёсат билан юзма-юз келишга — ҳисоблашишга мажбур.

Айтинг, қачон халқимиз жаҳон саҳнасида бундай тенг имкониятга, бундай ҳур сўзга, бундай жарангдор миллий овозга эга бўлган?!

Йўлбошчимизнинг асарлари, барча маъруза, нутқ ва суҳбатлари-ни кузатиб борсангиз, биринчидан, тадрижийлик, яъни бир фикр-нинг муттасил ривожлантира борилиши, иккинчидан, ҳар қандай нуқтаи назар, муносабат, хулоса пухта бир тизимнинг маҳсули экани, учинчидан, хоҳ сиёсат, хоҳ иқтисод, хоҳики маънавият соҳасида бўлсин, ҳар қандай талқинда ҳаётнинг барча қатламлари аро узвий алоқадорлик бўртиб туради. Айти шу жиҳатлари билан уларнинг бари бирлашиб, мустақил бир таълимотни ташкил этиши ойдинлашади.

Ислом Каримов таълимоти халқнинг асрий орзу-армонлари, интилиш-ҳаракатлари, бой илмий-бадиий мероси, феъл-атвори, урф-одат, анъана-маросимлари, шунингдек, умуминсоний қадриятлар, замон ва макон талаблари асосида яратилаётибди. Муҳими, унинг ҳар бир нуқтаи назари, қараш, талқини кучли ижтимоий эҳтиёж ҳосиласи, давр талаби сифатида юзага келаётибди.

Исботи шуки, халқ бу таълимотни жон-дили билан қабул қиляпти. Мамлакат фуқаролари шу ғоялар атрофида жипслашяпти. Халқ Президенти тимсолида ўз келажаги байроқдорини кўриб турибди.

Миллат тарихида айнан шундай замон ҳам, худди шундай имконият ҳам сира бўлган эмас. Ҳазрат Навоий орзу қилган давлат раҳбари билан фуқаро ўртасидаги юксак даражали иттифоқ учун бундан қулай имконият йўқ.

Шоҳ, дейди буюк мутафаккир “Садди Искандарий” достонида, мамлакат аҳлисиз биргина одам, холос. У худди гулистондан айрилган гул ёки бадандан ажраб, бир парча этга айланган юракдек гап. Шунинг учун, қани энди имкони бўлса-ю, мамлакат раҳбари билан халқ бир-бирига худди ошиқ-маъшукдек интилса, шунда улар нимаики иш қилса, бир-бирига мосу мувофиқ келаверади:

*Шаху хайл маъшуку ошиқ керак,
Не ишким қилурлар мувофиқ керак.*

Гап Искандар ҳақида кетяпти. Шунда, дейди Навоий яна, гарчи жаҳонни эгалламоқ-ку осон иш эмас, лекин шоҳ билан хайл ўртаси-да иттифоқ бўлса, бу унчалик мушкул ҳам эмас-да:

*Жаҳон олмоқ осон сарукур эмас,
Вале иттифоқ ўлса — душвор эмас.*

Ислом Каримов яратган таълимотнинг қудрати шундаки, уни халқ чинакамига ўз келажаги йўли деб билияпти. Темурийлар замонидан буён ўтган шунча асрлар мобайнида қарийб ҳеч қачон сиёсат бунчалар халққа қайишмаган эди.

Бу давлат амалда нималарни жорий этди? Биз қарийб ўн йиллик — тарихан жуда қисқа бир фурсатда бошқа халқлар, илгари замонларда ўзимиз ҳам бир неча ўн йил ва ҳатто юз йилликларда эришолмаган ютуқларни қўлга киритдик. Булар айнан нималардан иборат эканини ҳали ўзимиз ҳам тўлиқ моҳиятига етиб, англаб улгурмагандирмиз. Келажак кўрсатади. Халқ шоҳид. Қадрига етади.

Тарихни варақлаб, ўтган минг йилликдаги ғоя-таълимотлар, мафкура тизимлари, халқимизнинг ўй-орзулари ҳақида озми-кўпми мулоҳаза юритдик. Йигирма биринчи юз йиллик ҳам ўтар, авлодларимиз бизнинг бу кунларимиз ҳақида ҳам ўйлар, мушоҳада қилар, ёзар. Ким билади, эҳтимол, бу мулоҳазаларимизга ҳам тамоман янги бир кўз билан боқар.

Лекин, барибир, XX аср охири ва XXI аср бошларидаги халқ ҳаётидаги туб бурилишларга умумқараш ўзгармайди. Биз бунга ишонамиз. Чунки халқнинг эрки қўлида бўлиб, жаҳон аҳли орасида муносиб ўрни, мавқеини қайта тиклашдан кўра юксакроқ, қадрлироқ омон бўлмаса керак. Биз келажак авлодлар ёдида ҳам шундай замонда яшаган ва шу имкониятни қўлга киритган кишилар сифатида гавдаланамиз.

Эндиликда шу имкониятдан унумли фойдаланиб, ҳаётимизни тубдан яхшилаш, халқ сифатида чинакам баланд поғоналарга кўтарилишга эришсаккина замон елкамизга юклаган вазифани адо этган бўламиз. Демак, давримиз фақат тарихийлиги, илгариги замонларга ўхшамаслиги билан эмас, бўйнимизга ўта мураккаб ва ғоят масъулиятли вазифалар юклаётгани билан ҳам ажралиб туради.

Президент Ислом Каримов таълимоти бизни шундай фикрлашга, бурчимизни шундай теран англаш, ҳис этишга ундайди.

XX аср охирида асослари яратилган ва доимий равишда такомиллашиб бораётган бу таълимот тарихга ҳам, ҳаётга ҳам, том маънода, янги аср таълимоти сифатида кириб келди.

Энг муҳими, бу таълимот «халқни — халқ, миллатни — миллат» қилишга йўналтирилган.

«Миллий истиклол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» рисоласини мутолаа қилган киши бунга тўлиқ амин бўлади.

Inson, ma'naviyat, ziddiyat

*Фалсафашунос олим
Саидмурод МАМАШОКИРОВ
билан суҳбат*

— Саидмурод ака, ҳаммамизга маълум умумий гапларни бир четга қўйиб, чин кўнгилдан суҳбатлашайлик. Чунки миллий мафкура, миллий ғоя, маънавий қадриятлар ҳақидаги фикрлар аксарият ҳолларда оддий тавсия, маслаҳат ва ваъзхонликдан иборат бўлиб қолаётгандек, назаримда. Бунинг сабаби, менимча, бу мавзуларда фикр юритувчиларнинг ўзи уларни аниқ тасаввур қилолмаслигидадир.

Ўзингиз ўйланг, инсоният пайдо бўлибдики, моддий ва маънавий ҳаётини оқилона йўлга қўйиш илинжида тинимсиз ҳаракат қилади. Бу ҳақда муайян қарашлар тизими шаклланган, кўпдан-кўп китоблар ёзилган ва яна ёзилмоқда, шунингдек, махсус илмий тадқиқот муассасалари фаолият кўрсатмоқда. Шунга қарамай, инсон маънавияти нега ҳануз кемтик, бу соҳадаги муаммолар камайиш ўрнига кучайиб бормоқда?

— Тўғри айтасиз, бу борадаги аҳвол кўнгилдагидек эмас. Назаримда, бугун-

ги дунёда ўзаро фавқулудда қарама-қарши бўлган (парадоксал) икки хил тамойил мавжуд. Бир томондан, жамият моддий-иқтисодий ривожланишининг техник-технологик имкониятлари ортиб бормоқда. Иккинчи томондан эса, бу жараёнга мослаша олмаган инсоннинг маънавий қашшоқлашуви, инқироzi кўзга ташланмоқда. Шу ўринда бир мисол келтирай. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг билимлар банки маълумотларига кўра, инсон ақл-заковати натижаси бўлган билимларнинг 98 фоизи моддий олам, атиги икки фоизи эса инсоннинг моҳияти, унинг маънавияти билан боғлиқ экан. Кўриниб турибдики, инсонда ўз маънавиятига қизиқиш кам. Ифодали қилиб айтганда, инсон қалбини, онгини эмас, кўпроқ қорнини тўйдириш билан овора. Натижада унинг бу борадаги билимлари чуқурлашув ўрнига саёзлашмоқда. Бу ҳақда “Рим клуби” футурологлар жамиятининг президенти Аурелио Печчеи “Инсон сифатлари” асарида таассуфлар билдириб, шундай деган: “Биз ўсимлик-

ларнинг янги навларини, ҳайвонларнинг янги зотларини яратдик. Спортчиларни жисмоний бақувват қилиш йўлларини излаб топдик. Техника-технологияни изчил такомиллаштирдик, коинот сирларини ўргандик, интеллектуал салоҳияти баланд бўлган компьютерларни ҳаётимизга олиб кирдик, лекин, афсуски, инсон маънавияти тарбиясига етарли эътибор бермадик”.

Келинг, инсон маънавияти зиддиятларини кўрсатувчи ҳаёлий бир социологик тажриба ўтказайлик. Яъни, жаҳон аҳолисини миллати, ирқи, тили, диний эътиқоди, жинси, ёши, иқтисодий аҳволи ва сиёсий мавқеидан, қўйингки, барча фарқларидан қатъи назар, бир сафга тизиб, ҳар биридан ўзи тушунадиган тилда: “Сен оилангни, ватанингни хонавайрон қиладиган, ўзинг, фарзандларинг ва қариндошларингнинг ҳаётига зомин бўладиган урушни хоҳлайсанми?”, деб сўраб кўрайлик. Ишончим комилки, улардан бирортаси ҳам “хоҳлайман”, деб жавоб бермайди. Лекин, шундай бўлса-да, ер юзида бирор кун йўқки, урушлар туфайли инсон қони тўкилмаган бўлсин.

Ўйлаб кўринг, инсонга ақл-заковат нима учун берилган ўзи? Яратганнинг суюкли бандаси, борлиқ эгаси, маънавий мавжудот ҳисобланган инсон бугун шу аҳволда туриб баркамолликка даъво қила оладими? Бу мураккаб масаланинг ижтимоий-психологик асосларини Президент “FIDOKOR” газетаси саволларига жавобида атрофлича изоҳлаб берган: “Менинг назаримда, одамнинг қалбида иккита куч — бунёдкорлик ва бузғунчилик ҳаммиша ўзаро курашади. Афсус билан таъкидлашимиз лозим: тарих тажрибаси шундан далолат берадики, инсон табиатидаги инсонийликдан кўра ваҳшийлик, ур-йиқит инстинктлари, яъни хатти-ҳаракатларини кўзғатиб юбориш осонроқ”.

Нафсиламрини айтганда, ушбу муаммонинг ижтимоий-сиёсий асосида фақат-

гина айрим кишиларнинг, дунё сиёсатини белгиловчи гуруҳларнинг манфаатлари яширинган. Дейлик, бу манфаатлар турли мамлакатлардаги муайян ижтимоий гуруҳ ёки

қатламларга, сиёсий партияларга дахлдор бўлиб, мутлақлаштирилса-чи? Қарама-қаршилиқнинг кўлами ва доираси кенгайиб, жамият зиддиятлар гирдобида қолиб кетмайдими? Энг ёмони шундаки, урушаётган ҳар иккала томонга ҳам тарафдор топилади. Тарафдорлик замирида эса муайян манфаат ётади.

— Сиз инсониятнинг маънавий қашшоқлашув жараёнини манфаатлар зиддияти билан боғлаяпсиз. Шу ўринда маънавият, мафкура, манфаат ўртасидаги алоқадорликка, уларнинг сиёсийлашув имкониятларига ҳам тўхталсангиз айни муддао бўлар эди.

— Саволингизга бир оз ойдинлик кiritиб айтмоқчиманки, уни манфаатлар сиёсийлашуви, муқобил партиялар вужудга келиши билан боғлаб баён этсак, масалага янада аниқроқ ёндашиш имконияти туғилган бўлур эди. Тасаввур этинг, бирор бир мамлакатда турли ижтимоий-иқтисодий табақаларнинг манфаатлари кўппартиявийлик тизими ни вужудга келтирди.

Назарий жиҳатдан қараганда, миллат таркибидаги муайян табақа манфаати ва

эҳтиёжини муҳофаза қилиш зарурати-га асосланган ҳар қандай сиёсий партиянинг дастури жамият ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маънавий ҳаётидаги муайян соҳа устуворлигини эътироф этиши, уни амалга ошириш стратегияси ва тактикасига кўра, бошқа партиялар дастуридан фарқ қилади. Амалий жиҳатдан эса, ҳар бир партия муайян ижтимоий қатламга таянувчи, унинг манфаатларини ҳимоя этувчи куч сифатида аниқ-равшан ҳаракат дастурига эга бўлиши керак. Бошқача айтганда, ҳар қайси партиянинг мақсад ва вазифалари унинг жамият тараққиётига оид муқобил таклифларида, уларни амалга ошириш имкониятларида ўз ифодасини топиши лозим.

Бундан келиб чиқадиган мантикий хулоса шундан иборатки, партияларнинг устувор деб билган соҳаларни ривожлантириш борасидаги саъй-ҳаракатлари жамият ривожига ижобий таъсир кўрсатади. Демак, партиялар жамиятнинг умумий ривожланиш манфаатларини уйғунлаштирувчи сиёсий куч сифатида фаолият кўрсатиши керак.

Президентимиз таъкидлаганидек, ҳар қайси ижтимоий тоифа ва қатламнинг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда, маънавиятни умумий гаплар билан эмас, амалий ишлар билан юксалтириш диққатимиз марказида туриши лозим. Бу ҳол умумий манфаатлар муштараклигини вужудга келтирган бўлур эди. Агар сиёсий партиялар фаолиятида, бир томондан, муқобиллаштирувчи, иккинчи томондан, мувофиқлаштирувчи умумий мақсад ва манфаатлар бўлмаса, уларнинг партиявий манфаатлари мутлақлашиб, охи-роқибатда жамиятнинг ички зиддиятлари кескинлашиб, қарама-қарши томонларга ажралиб, жамиятдаги барқарор-

ликка путур етади. Шунинг учун Президентимиз “Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсади-миз” асарида бу масалага алоҳида тўхталиб, шундай деган эди: “Турли қараш ва фикрга эга бўлган ижтимоий қатламлар, сиёсий куч ва ҳаракатларнинг ўзига хос мақсадларини уйғунлаштирувчи ғоя — юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ фаровонлиги — барчамиз учун бирдек муқаддас бўлиши шарт”.

— Бу масаланинг миллий менталитет ва мафкуралар зиддияти билан боғлиқ жиҳатлари нимадан иборат?

— Ҳар қандай миллатнинг ижтимоий-сиёсий қиёфаси унинг ўз ғоя ва дунёқарашини, маънавий меросини англаш ва ифодалаш шаклида акс этади. Президентимиз бунини умумлаштириб, “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар” концепциясига ёзган сўзбошисида “Истиқлол мафкураси кўпмиллатли Ўзбекистон халқининг эрғун ғоя

— озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш йўлидаги асрий орзу-интилишлари, ҳаётий идеалларини ўзида акс эттиради... Бу мафкура халқни халқ, миллатни миллат этадиган, унинг шаъну шарафи, орномуси, ишонч-эътиқодини ифодалайдиган, жамиятимизнинг ўзига хос тараққиёт йўли, турмуш тарзи, туб манфаатларига таянган ҳолда муттасил ривожланиб, такомиллашиб борадиган ғоялар тизимидир”, деб кўрсатган. Шу билан бирга, жамиятдаги ижтимоий гуруҳларни маънавий-мафкуравий боғлиқлик нуқтаи назаридан баҳолаш учун уларнинг фаолияти ва турмуш тарзига айри-айри ёндашиш тақозо этилади.

Эркин бозор муносабатлари шаклланаётган вазиятда жамиятдаги ижти-

Инсоннинг
маънавиятга қизи-
қиши ортиб боряп-
тими ёки...

мой табакalaniш жараёни нафақат иқтисодий нуқтаи назардан, балки маънавий-маърифий, психологик жиҳатдан ҳам қатламлашиш кўринишини олади ва ҳар бир гуруҳнинг сиёсий қиёфаси унинг мафқурасида намоён бўлади. Зеро, мафкура ягона миллатга мансуб бўлган турли ижтимоий гуруҳлар ғоя ва дунёқарашлари, орзу-истакларининг манфаатлашган шаклидир. Шунинг учун ҳам жамиятнинг турли ижтимоий табакаларга ажралиши турли мафқуравий тизимни вужудга келтириши билан биргаликда, уларнинг мафқураси ягона миллий мафкура негизида туташади ва барча ижтимоий табакалар учун умуммиллий мафкура сифатида эътироф этилади.

Миллий мафкура ривожини муқобил мафқуралар ўртасидаги зиддиятларни бартараф қилишнинг усул ва воситаларини ҳам назарда тутати. Умумлаштириб айтганда, бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш, муқаррар равишда, жамиятнинг ижтимоий-сиёсий табакалашуви сабаб бўлади. Охири оқибатда улар ўртасида зиддият вужудга келади. Бу зиддиятлар мурасасиз тус олмаслигини таъминлаш — миллий мафқуранинг энг асосий мақсадидир.

— Саидмурод ака, ҳамонки суҳбатимиз миллий мафкура масаласига келиб тўхтаган экан, уни кенгроқ тушунтириб берсангиз.

— Бу — мамлакатимиз келажagini белгилайдиган ҳаёт-мамот масаласидир. Чунки, боя айтганимиздек, бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш жараёнида жамиятнинг мулкӣ табакаланиши, ижтимоий қатламланиши муайян зиддиятларни келтириб чиқариши мумкин. Агар биз мураса имкониятларини

қидириб топмасак, бориб-бориб уларни бартараф этиш мушкуллашади. Шунинг учун ҳозирданоқ мафқуранинг ижтимоий-иқтисодий табакаларни мурасага келтирадиган назарий-концептуал асосларини шакллантириш зарур.

Тўғриси айтганда, биз бу масалада сал кечикиброқ ҳаракат бошладик. Эсингизда бўлса, мустақилликка эришилган дастлабки йилларда ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий ҳаётни мафқурадан холи этиш ғояси илгари сурилган эди. Аниқроқ айтганда, бу — коммунистик мафкура яккахукмронлиги тазйиқига барҳам беришга қаратилган тўғри ва адолатли ҳаракат эди. Лекин биз ўшандаёқ мафқуравий бўшлиқни тўлдириш ҳақида бош қотиришимиз лозим эди.

Сирасини айтганда, миллий мафкура масаласи истиқлолнинг дастлабки йилларидан бошлаб юртбошимиз эътиборида бўлиб келмоқда. Лекин, очик эътироф этиш керак, биз — олимлар, жамоатчилигимиз миллий истиқлол мафқураси асосларини яратишда сусткашликка йўл қўйдик.

Тўғри, миллий мафқуранини шакллантириш осон иш эмас. Бу борадаги энг катта қийинчилик, аввало, онг ва тафаккурдаги эски ақидалар асоратидан халос бўлиш, кишилар, айниқса, ёшлар қалбини эгаллашга ҳаракат қилётган диний экстремистик, жаҳолатпарастлик ғояларига қарши кураш билан боғлиқ.

— Ўтиш даврида миллатнинг мафқуравий-ғоявий яхлитлиги, унинг манфаатлари бирлигини таъминлашнинг мураккаблиги нимада деб ўйлайсиз?

— Бу, аввало, бозор муносабатларининг

Маънавият,
мафкура ва ман-
фаат қай даражада
сиёсийлашуви
мумкин?

ташкилий жиҳатлари билан бевосита боғлиқ. Яъни, бозор фақат сотувчи ва харидор ўртасида талаб ва таклиф муносабати содир бўладиган макон эмас, балки ғоят мураккаб ижтимоий-иқтисодий ҳодисадир. Уни жамиятнинг тараққиёт даражасини кўрсатадиган “барометр” деб бежиз айтмаганлар.

Келинг, бозор таркибига синчиклаб назар ташлайлик. Бозорда, айтиб ўтганимиздек, энг яққол кўриниб турадиган нарса — сотувчи ва харидор ўртасидаги сотиш ёки харид қилишдан иборат ҳуқуқий, ахлоқий ва маданий муносабатлар мажмуидир. Энг муҳими, бозор объектив қонуниятлар негизида ривожланади. Агар биз унга оқилона мослашмасдан, субъектив-волютаристик йўл билан аралашадиган бўлсак, уни издан чиқарамиз, жабрини эса бутун жамият тартади. Натижада, ижтимоий-иқтисодий ҳаётдагина эмас, миллий маънавиятимизда ҳам салбий ҳодисалар намоён бўла бошлайди. Бу эса, ўз навбатида, ганимларимизга жуда кўл келади.

Иккинчи муҳим сабаб — ҳали кишилар онгида боқимандалик кайфияти батамом барҳам топгани йўқ. Ундан халос бўлишимиз қийин кечмоқда. Бинобарин, бозор иқтисодиётининг объектив талабларидан норози бўлган кишилар тоифаси борлиги ҳам сир эмас. Демак, ундайларни йўлдан оздириш, роҳат-фароғатда яшаш имкониятларини яратиб беришни ваъда қилиб, ёт ғояларга эргаштириш имконияти ҳам мавжуд. Бунинг устига, эскича фикрлаш оқибатида баъзи кишилар бозор иқтисодиётининг объектив қонуниятларини жамиятга қилинаётган адолатсизлик деб билмоқда. Шу боис бугунги кунда маънавий-мафкуравий ишларимизнинг энг муҳим йўналиши кишиларни руҳий жиҳатдан бозор му-

носабатларига тайёрлаш, мослаштиришдан иборат бўлмоғи керак. Бундан ташқари, айрим тоифа кишилар ҳуқуқий-қонуний тизимлар тўлиқ шаклланиб етмаган пайтда бозорни нима хоҳласа шуни қилиш мумкин бўлган ижтимоий-иқтисодий макон деб ўйламоқда. Бозорда қинғирлик, уюшган жиноatchилик ва фирибгарлик каби нохуш иллатларнинг кўзга ташланиб туриши харидорда ҳам, сотувчида ҳам бозор муносабатларига нисбатан ишончни сусайтиради. Бу ҳам муҳолифларимизга кўл келади.

Учинчи жиҳати — бозор кишини тарбиялайдиган ижтимоий муассасадир. Халқимизнинг “отанг — бозор, онанг — бозор” деган ҳикмати шу маънода жуда ўринли. Ота-она фарзандининг фақат бошини силамайди, қорнини тўйдирмайди, керак бўлганда жазолайди ҳам. Яъни, бозор танбаллик ва ишқмасликни ҳам, ташаббус ва тадбиркорликни ҳам муносиб баҳолайди. Бозорда, ҳали таъкидлаганимиздек, жамиятнинг маънавияти ва мафқураси мужассамлашган бўлади. Таби-

ий қонуният асосида ривожланмаган бозорда эса бу маънавият ва мафкура бузилган шаклда намоён бўлади. Умумлаштириб айтадиган бўлсак, бозор бир томондан, жамият маънавияти ва маданияти ривожининг кўзгуси бўлса, иккинчи томондан, маънавият ва маданият бозор муносабатларини шакллантириш ва такомиллаштиришнинг муҳим омилidir.

Яна бир масала шундан иборатки, бозорда ғоя ҳам сотилади, яъни унга ҳам талабгорлар бор. Агар ғояфуруш фирибгар, харидор эса соддадил бўлса, бозорни сохта ғоялар эгаллаб олиши мумкин. Айниқса, иқтисодиётнинг сиёсатдан устунлигини юзаки тушунадиган мутасадди ташкилотлар,

Миллат
ижтимоий-сиёсий
қиёфасининг маз-
муни нимадан
иборат?

таълим-тарбия муассасалари иқтисодий масалаларни етакчи ўринга қўйиб, мафкура масаласига менсимай қараса, сохта гоъларнинг бозори чаққонлашиб кетиши мумкин.

— Сиз мафкура турлича дунёқарашлар билан боғлиқ экани, унинг муқобил шакллари ҳақида гапирдингиз. Инсоният тарихида ҳар хил таълимотлар муқобил дунёқараш йўналиши бўлгани маълум. Бугунги кунда дин ана шундай дунёқараш вазифасини бажариши мумкинми? Бундай ҳолда жамият ёппасига диндорлашиб кетмайдими? Бунинг миллий маънавият ва мафкурага таъсири қандай бўлади?

— Мафкуранинг дунёқараш шакллари билан боғлиқлиги — гоъят мураккаб масала. Бунда турли дунёқарашлар ўртасидаги зиддиятлар, уларнинг ўзаро мувозанатлашиб туриши ҳамда ҳар бири нисбатан мустақил ривожланиш имкониятига эга бўлиши муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам Президентимиз дин ва дунёвий ҳаёт муносабатларини таҳлил этар экан, уларнинг таъсири, улар ўртасидаги мўътадил алоқадорлик зарурати, дунёвийлик, айрим ақидапараст кимсалар даъво қилганидек, асло даҳрийлик эмаслигини таъкидлайди. Маълумки, тарихда дин ҳукмрон сиёсат билан қўшилиб кетган даврларда Фарбда инквизиция кучайиб, буюк олимлар даҳрийликда айбланган ва ўтда куйдирилган. Собиқ шўро тузумида эса, аксинча, коммунистик мафкурани қурол қилиб олган даҳрийлар диндорларни шафқатсиз жазолади. Бугунги кунда демократик мамлакатларда бу муаммонинг қулай ечими топилган, уларда диний эътиқод ҳам, худосизлик ҳам қонун

асосида тартибга солинган. Улар давлат сиёсатида дахли бўлмаган, инсоннинг шахсий иши, кўнгил майли, эътиқод эркинлиги тарзида ҳал қилинган. Шундай экан, инсоннинг диний эътиқодига ҳам, худосизлигига ҳам унинг шахсий интилишлари нуқтаи назаридан қарамоқ керак. Масаланинг яна бир жиҳати шундан иборатки, диннинг мафкуравийлашуви, шунингдек, мафкуранинг динлашуви муайян сиёсий манфаат ифодасидир. Бошқача айтганда, бугунги кунда сиёсий мафкура субъектлари диндан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга ҳаракат қилмоқда. Президентимиз бундай хатти-ҳаракатларни фош этиб, бундай деган эди: “Мен Ўзбекистон раҳбари сифатида

қандайдир ёвуз кучлар муқаддас ислом динимизни, ота-бобола-римиз эътиқодини, мусулмон фуқароларимизни таҳқирлашига, жамиятимиз ҳаётига хавф туғдиришига ҳеч қачон йўл қўймайман”.

Ҳамманинг ёппасига диндорлашиб кетиши масаласига келсак, бунга аниқлик киритиш лозим. Масалан, диний ақидапарастлар, экстремистлар фикрига кўра, уларга хайрихоҳ бўлмаган киши кофир ҳисобланиб, ўзи ҳам, бола-чақасию ота-онаси ҳам муқаррар жазога лойиқ кўрилади. Айни пайтда, бизнинг уламоларимиз диний экстремизм ва ақидапарастлик ислом динига мутлақо ёт ва зарарли оқимлар эканини Қуръон ва ҳадислар асосида исботлаб бермоқда. Шунинг учун диннинг мафкуравийлашуви, қатъий қилиб айтганда, ундан сиёсий манфаатларни ниқобловчи восита сифатида фойдаланишдан бошқа нарса эмас. Яъни, диннинг мафкуралашиб хусусиятига қараб, кишиларни диндорлар ёки динсизларга ажратиш бориб турган нодонликдир.

Дунёвий
жамиятда дин муқо-
бил дунёқараш
вазифасини ўташи
мумкинми?

Холли НОРБОЙ суҳбатлашди.

Bunyodkorlar avlodi

Рухиятшунос Ботир ҚОДИРОВ
билан суҳбат

ПСИХОЛОГИК ТАШХИС ВА ТАНЛОВ ТАМОЙИЛЛАРИ

— Домла, бундан икки йилча бурун сиз билан истеъдоднинг асл моҳияти, ўзига хос психофизиологик хусусиятлари, мамлакатимиз интеллектуал салоҳиятини юксалтиришда тутган ўрни хусусида суҳбатлашган эдик. Ушанда ёшларни ақл-заковати ва қобилиятига қараб саралаш ҳамда тегишли соҳаларга касбий йўналтириш тизимини шакллантириш тўғрисида сўз борган эди. Таълим-тарбия соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар, хусусан, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини ҳаётга татбиқ этиш борасидаги сезиларли ўзгаришлар бугунги кунда Ватанимизда ана шундай тизим шаклланаётганидан дарак бермоқда. Айниқса, сўнгги икки йил мобайнида бунёд этилган, замонавий асбоб-анжом ва техник ускуналар билан жиҳозланган академик лицей ва коллежлар кўзни қувонтиради. Буларнинг барчаси яхши, албатта. Аммо бу таълим масканларида кимлар ўқийди? Илгарилари ўрта мактабнинг 8-синфини зўрға «хатм» этган ёки хулқи ҳаминқадар бўлган ўқувчини имкони борича мактабдан узоқлаштириш ва ПТУга (хунар-техника билим юрти) тиқиштириш одат тусини олган эди. Бугунги кунда бу масала қандай ҳал этилиши лозим? Умуман, академик лицей ва коллежларга ўқувчилар қандай тамойиллар асосида саралаб олинади? Бундаги таълим дастурлари ўта зеҳнли ва истеъдодли ўқувчиларга мос келармикан? Ўқитувчиларнинг малакаси ва тайёргарлик даражаси-чи?

— Кейинги икки йил мобайнида Марказимиз фаолиятида ҳам жиддий ўзгаришлар юз берди. Мен Вазирлар Маҳкамасининг мамлакатимиз барча шаҳар ва туман халқ таълими бўлимлари қошида ўқувчиларни касб-хунарга йўналтириш ва психологик-педагогик ташхис марказларини ташкил этиш тўғрисидаги қарорини назарда тутяпман. Унда умумтаълим мактаблари 9-синф битирувчиларини қизиқиши, лаёқати ва қобилиятига қараб саралаш ҳамда тегишли лицей ва коллежларга йўналтириш вазифаси ана шу марказлар зиммасига юклатилган. 1999 йилда эса Халқ таълими вазирлигининг махсус буйруғига мувофиқ собиқ “Истеъдод маркази” “Республика ташхис маркази” деб юритиладиган бўлди. Бу — илмий жамоамиз бундан буён истеъдодли болаларни аниқлаш ва тарбиялаш масаласи билан шуғулланмайди дегани эмас, албатта. Аксинча, энди бу борадаги фаолияти-

«130 IQ?! Мана буни ҳақиқий истеъдод деса бўлади!»

миз янада кенгайдиган, кучаядиган бўлди. Зеро, илгари жамоамиз фаолияти асосан ақлий истеъдод, заковат масаласининг илмий-услубий ва методологик асосларини яратишга қаратилган бўлса, бундан буён истеъдодли ёшларни саралаш ва касбга йўналтиришнинг амалий жиҳатларига кўпроқ эътибор беришимизга тўғри келади. Бунинг учун биринчи галда барча туман, шаҳар ташхис марказларини руҳиятшунос, дефектолог, врач, проф-ориентолог (касбга йўналтирувчи) сингари мутахассислар билан таъминлаш масаласи ҳал этилиши лозим. Шундагина ёшларимизнинг таълим-тарбияси, уларнинг касбий шаклланишини назорат этиш ва касбга йўналтириш масаласини илмий асосга қўйиш мумкин бўлади. Бинобарин, ёшларимизни психологик жиҳатдан саралаш ва бирор бир касбга йўналтириш тadbирлари бутун мамлакат миқёсида олиб борилиши лозим бўлган, барча масъул ташкилот ва муассаса ҳамда ота-оналарнинг алоҳида диққат-эътиборини талаб этадиган мураккаб, кенг кўламли масаладир. Кейинги йилларда бу борада муайян тажриба тўпланди, маълум ютуқларга эришилди ҳам. Чунончи, умумтаълим мактабларини ҳар йили 600 мингга яқин ўқувчи тамомлаётган бўлса, уларнинг ҳар бири бир неча бор психологик ташхис тестлари ҳамда суҳбатлардан ўтади. Шунга кўра, мактаб битирувчисига тақдим этиладиган тафсияномада психологик ташхис натижалари, мактаб жамоаси ҳамда ота-оналарнинг фикр-мулоҳазалари умумлаштирилиб, якуний хулоса чиқарилади. Боланинг ақлий имконияти (IQ коэффициенти), иқтидорининг йўналиши ҳисобга олиниб, у тегишли лицей ва коллежларга тавсия этилади.

Яна бир янгилик. Илгарилари илмий изланишларимиз доираси анча тор ва асосан мактаб битирувчиларини қамраб олар эди. Тараққий этган мамлакатларда ўтказилган тадқиқот ва тажрибалар психологик ташхис ҳамда касбга йўналтириш (тўғрироғи, касбга қизиқтириш) фаолиятининг самара-

дорлиги унинг эртароқ бошланишига кўп жиҳатдан боғлиқ эканини кўрсатмоқда. Шу боис ҳам боя тилга олинган Қарорда олти ёшли болаларни биринчи синфларга саралаб бериш марказ зиммасидаги асосий вазифалардан бири экани белгилаб қўйилган. Ўтган бир йил мобайнида тегишли қўлланма ва тафсиялар ишлаб чиқилиб, жойларга етказиб берилди. Бундан ташқари, ташхис марказларининг ходимлари малака ошириш курслари ҳамда махсус ташкил этилган семинар машғулотида қайтадан ўқитилди. Ўйлайманки, бу борадаги сўй-ҳаракатларимиз тез орада натижа бера бошлайди.

— Демак, тўғри тушунган бўлсам, психологик саралаш ва касбга йўналтириш ишларини имкон қадар эртароқ бошлаш керак экан-да? Минглаб ёшларимиз орасидан энг иқтидорли, зехнли болаларни саралаб олдик ҳам дейлик. Хўш, ундан кейин буларнинг тақдири қандай кечади? Буни таъкидлаб сўраётганимнинг сабаби шундаки, кўпинча мактаб ўқувчилари у ёқда турсин, ҳатто олий ўқув юртларини тамомлаган ёшларнинг келгуси тақдиридан, уларнинг қайси соҳада нима билан шуғулланаётганидан беҳабар қоламиз. Бундай эътиборсизлик ва бепарволик нақадар аянчли оқибатларни юзага келтириши мумкинлигини ичкиликбозлик, гиёҳвандлик балосига дучор бўлган ёхуд ақидапарастлар йўлига кириб қолган баъзи ёшларимиз тақдиридан ҳам билса бўлади.

Шу маънода Президент Ислон Каримовнинг Вазирлар Маҳкамасининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ва иқтисодий ислохотларнинг 2000 йил биринчи ярми якунларига бағишлаб ўтказилган мажлисидаги маърузасида олий ўқув юртини тамомлаётган ёш мутахассислар банкини тузиш ва мониторинг (узлуксиз кузатиш) услубини қўллаш масаласига алоҳида урғу бергани бекиёс аҳамиятга эга. Зеро, бундай тизимнинг шакллантирилиши аввало ёш мутахассисларни иш билан таъминлаш масаласини аниқ режа асосида ҳал этиш имконини беради. Менга қолса, бу тизим ўрта мактаб, лицей ва коллеждан бошлаб жорий этилгани маъқул.

Ташхис марказида бугун шу борада қандай изланишлар олиб борилмоқда? Мониторинг услубининг психологик танлаш ва касбга йўналтириш услулари билан муштарак ҳолда амалиётга жорий этилиши ҳамда унинг истиқболлари хусусида қандай фикрдасиз?

— Аввало, мониторинг услуби тўғрисида қисқача тўхталиб ўтайлик. Кейинги вақтда бу ибора тез-тез тилга олинадиган, кўп соҳаларда қўлланадиган бўлиб қолди. Хўш, бу қандай услуб ва унинг моҳияти нимадан иборат? Мониторинг услуби илк бор XX асрнинг бошларида гидрометеорология (об-ҳавони ўрганиш) соҳасида қўлланган. Ушандан буён иқтисодиётнинг турли соҳалари, айниқса, қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда об-ҳаво маълумотларидан фойдаланишга алоҳида аҳамият бериб келиняпти. Бу эса об-ҳавони узлуксиз кузатиб бориш (мониторинг) тизимининг шаклланишига туртки бўлган. Ҳозирги вақтда бу услуб жамият ҳаётининг турли жабҳаларида ва ҳатто ижтимоий-гуманитар соҳада ҳам кенг қўлланмоқда.

Мониторинг услубининг психологик танлаш ва касбга йўналтириш услулари билан ўзаро боғлиқлиги туфайли, илмий-амалий изланишларимиз истеъдодли ёшларни саралаш ва касбга йўналтириш билан бирга, улар-

нинг кейинги тақдири, эришган ютуқ ва йўл қўйган камчиликларини ҳам доимий равишда кузатиб боришни назарда тутади. Марказимиздаги компьютерларда шу кунга қадар зехн тестларидан ўтган юз мингдан зиёд йигит-қизлар ҳақидаги маълумотлар сақланмоқда. Уларнинг орасида ўта қобилиятли, ноёб истеъдодли ёшлар бор. Парвардигор улкан ақл-заковат инъом этган бу йигит-қизларнинг ҳар бири келажақда ўзи танлайдиган соҳада жаҳоншумул ютуқларга эришиш ва турли мураккаб муаммоларнинг оқилона ечимини излаб топишга қодир. Мен бундай истеъдод соҳибларини жамиятимизнинг бебаҳо интеллектуал бойлиги, келажагимизнинг ҳақиқий бунёдкорлари дегим келади. Баъзан “Истеъдод эртами-кечми рўёбга чиқади, унга алоҳида эътибор шарт эмас” деган гаплар қулоққа чалиниб қолади ёки “Иқтидор мингдан битта одамда учрайди, битта одамга шунча ташвишми, ундан кўра оддий болаларга кўпроқ эътибор берайлик” дейдиганлар ҳам топилади. Мен бу мулоҳазаларга қўшилмайман. Чунки инсоният тарихида жамиятнинг эътиборсизлиги, тегишли шарт-шароитнинг йўқлиги туфайли қанчадан-қанча ноёб истеъдод эгаларининг бевақт сўниб қолгани ёки улар иқтидорини ноҳўя ишларга сарф этгани ва ҳатто жиноят йўлига кириб кетгани маълум.

Бизнинг соҳамизда мониторинг услуги қўлланишининг афзаллиги ҳам шундаки, у истеъдодли кишиларнинг бутун ҳаёти давомида рўй берган ўзгаришларни узлуксиз кузатиш имконини яратади. Жамоамизнинг бундан буёнги саъй-ҳаракатларини ана шундай тизимни яратишга йўналтирмоқчимиз.

ИҚТИДОРЛИ БОЛАГА ҚАНДАЙ ТАЪЛИМ ДАСТУРИ МУНОСИБ?

— Одатда истеъдодли бола талай жиҳатлари, хусусан, дунёқарашининг кенглиги, ўзига хос фикрлаши, маълумотни тез қабул қилиши ва теран таҳлил этиши билан бошқалардан ажралиб туради. Шу маънода бугун, таълим-тарбия жараёнида қўлланаётган стандартлаштирилган (бошқача айтганда, ўртамиёна ўқувчига мўлжалланган) педагогик усул ҳамда воситалар истеъдодли болалар билан ишлашда бирон бир самара бериши мумкинми? Қолаверса, педагогик усуллар қанчалик мукамал ва изчил бўлмасин, иқтидорли бола билан мулоқотга киришаётган устознинг ўзи ҳам маълум маънода истеъдод соҳиби бўлмаса, кутилган натижага эришиб бўлармикан?

— Шубҳасиз, истеъдодли бола сиз тилга олган ва олмаган талай жиҳатлари билан оддий ўқувчилардан тамомила фарқ қилади. Унга нисбатан “но-стандарт” деган сўзнинг қўлланиш сабаби ҳам шунда. Лекин ҳатто энг таъраққий этган мамлакатларда ҳам истеъдодли болалар учун махсус дастур ишлаб чиқилмаган экан. Ҳар қалай шундай дастур борлигини мен билмайман. Умуман, бундай дастурни яратиш мумкинми ёки йўқми — буни ҳам аниқ айтолмайман. Негаки, минглаб ёшлар орасидан саралаб олинган энг истеъдодли болаларнинг ҳар бири — ўзича бир дунё. Масалан, аниқ фан

ларга, дейлик, математикага қизиқадиган юз болани бир жойга тўплаб, бир хил дарслик ёки қўлланма асосида дарс бериб кўринг-чи? Шу заҳоти, ҳатто истеъдодли болалар ўртасида ҳам фарқ борлиги сезилиб қолади. Чунки уларнинг истеъдод даражаси, тўғрироғи, заковат коэффициенти (IQ) турлича бўлади-да! Хўш, бундай вазиятда таълим жараёни қандай ташкил этилиши керак?

Менимча, бундай болалардан алоҳида гуруҳ тузилиши ва улар махсус дастур ҳамда қўлланмалар асосида ўқитилиши лозим. Қолаверса, ҳар бир истеъдоднинг интеллектуал коэффициенти (IQ) эътиборга олинса ва шу асосда қўшимча машғулот ташкил этилса, айни муддао бўлар эди. Кўп йиллар мобайнида истеъдодли болалар тарбияси билан шуғулланаётганим, уларга мўлжалланган дарслик ва қўлланмалардан қониқмаётганим сабабли, олий таълим тизимида меҳнат қилаётган билимдон, моҳир устозларга махсус дарслик ва қўлланмалар ёзиб бериш тўғрисида неча бор муурожаат этганман. Кейинги вақтда бу масалага эътибор бир оз кучайган кўринади. Академик лицей ва коллежларнинг юқори синф ўқувчилари учун махсус дарсликлар яратилгани шундан далолат беради. Масалан, чизмачилик бўйича тузилган махсус дастурни оддий мактаб ўқувчиси ўзлаштира олмайди, истеъдодли бола эса бу дастур бўйича бемалол шуғулланиши мумкин.

— *Домла, истеъдодли болаларга алоҳида эътибор бериш, уларни махсус дастур ва дарсликлар асосида ўқитиш лозим, деяпмиз. Ёшларнинг айрим гуруҳларига бундай муносабат ижтимоий тенглик, ижтимоий адолат тамоийлига зид бўлиб қолмайди? Тараққий этган мамлакатларда бу масала қай тарзда ҳал этилаётган экан?*

— Бу масалага муносабат турли мамлакатларда турлича. Масалан, АҚШ, Буюк Британия, Япония, Германия сингари тараққий этган мамлакатларда умумий таълим стандартлари анча юқори бўлса-да, истеъдодли болалар таълим-тарбиясига алоҳида эътибор билан қаралади. Бу — истеъдод эгаларининг етук мутахассис бўлиб етишиши учун зарур барча шарт-шароит яратиб берилганида кўринади. Бу мамлакатларнинг XX аср иккинчи ярмида илмий-техникавий ривожланиши ва технологик тараққиёт борасида эришган улкан ютуқларининг асосий сабабларидан бири ҳам иқтидорли ёшларни қўллаб-қувватлаш давлат сиёсатига айлангани билан боғлиқ. АҚШ сингари ривожланган давлатлар бутун дунё микёсида истеъдодли ёшларни излаб топиш, моддий ва маънавий имконият яратиб бериш орқали уларни энг нуфузли университет ҳамда илмий марказларга жалб этиш сиёсатини юргизаётгани истеъдод масаласига зўр муносабатнинг ёрқин ифодасидир.

Аммо, боя таъкидлаганимиздек, бу масалага бошқачароқ ёндашаётган давлатлар ҳам йўқ эмас. Масалан, Францияда истеъдодли болаларни саралаб олиш ва уларга алоҳида эътибор бериш сиёсатига қарши бўлганлар кўпчиликини ташкил этади. Француз олим ва педагоглари бундай сиёсат, биринчидан, турли гуруҳдаги ёшларнинг табақалашувиغا, ижтимоий-психологик муҳитнинг беқарорлашуви ва охир-оқибатда ижтимоий низоларни келтириб чиқаришга сабаб бўлишини, иккинчидан, жамиятдан сунъий равишда ажратиб қўйилган истеъдодли ёшлар орасида такаббурлик, яъни бошқаларга нисбатан беписандлик аломатларининг пайдо бўлиши инсоний фазилатлар таназзулига олиб келиши мумкин, деб таъкидлашмоқда.

Шунинг учун Францияда иқтидорли болалар жисмонан носоғлом, ҳатто ақлан заиф ўқувчилар билан бир синфда ўқитилади. Бироқ таълим жараёнидаги дастурлар иқтидорли болани қаноатлантирмаса, у дарсдан кейин қўшимча машғулотларга қатнаши мумкин. Демак, бу мамлакатда иқтидорли болаларни алоҳида ажратиб ўқитиш, уларга махсус шарт-шароит яратилишига муносабат салбий бўлса-да, ёшларнинг ақл-идроки, интеллектуал салоҳиятига кўра бир-биридан фарқ қилиши буткул инкор этилмайди.

Бу борада шахсан менинг фикримни билмоқчи бўлсангиз, айтишим мумкинки, истеъдод масаласига бундай ёндашув бизга у қадар тўғри келмайди. Зеро, Ўзбекистоннинг буюк келажагини ёш авлоднинг ақл-заковати, илмий-ижодий изланишлари, янгича тафаккури ва янгича ёндашувларисиз тасаввур этиб бўлмайди. Шу боис, биз ҳар бир истеъдод эгасини кўз қорачиғидек асраб-авайлаб, иқтидорининг рўёбга чиқиши учун барча имкониятларни яратиб берсақкина, кўзлаган мақсадимизга эришишимиз мумкин.

ЗЕХН ТЕСТЛАРИНИ ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ҚўЛЛАШ МУМКИНМИ?

— Тараққий этган мамлакатларда ишга ёки ўқишга киришга даъвогарларнинг барчасини жиддий синов кутади — улар ўта мураккаб психологик ва касбий тестлардан ўтиши лозим. Бизда эса таълим тизимининг юқори бўғини — олий ўқув юртларига қабул қилишда психологик зехн тестларидан умуман фойдаланилмайди. Сизнингча, олий ўқув юртига қабул қилишда қандай мезонга таянган маъқул: ёшларнинг ақлий имкониятлари ва иқтидоригами ёхуд уларнинг билим даражаси, муайян фанни қай даражада эгаллаганими?

— Очигини айтганда, мени кўп вақтдан буён ўйлантириб келаётган масала хусусида сўз очдингиз. Шу ўринда бир мисол келтирай. Бундан тахминан ўн йилча муқаддам АҚШга кўчиб кетган россиялик шифокор шундай ҳикоя қилади: “Америкада собиқ Иттифоқда ўқиган шифокорларнинг дипломлари тан олинади. Аммо шу касб бўйича ишламоқчи бўлсангиз, тўрт-беш босқичдан иборат машаққатли синовлардан ўтишингиз лозим. Энг сўнгги имтиҳон — 550-800 саволдан иборат тест синовидан ўтсангизгина ўз соҳангиз бўйича ишлаш ҳуқуқига эга бўласиз. Собиқ ватандошларимнинг аксарияти бундай синовларга дош беролмай, маълум малака талаб этмайдиган фаолият билан шуғулланишга мажбур бўлмоқда”. Демак, АҚШ сингари тараққий этган мамлакатларда талабгорнинг нафақат билим даражаси, балки ақл-заковати ва иқтидори ҳам зарур аҳамият касб этади. Шу жиҳатдан қараганда, мамлакатимизда ҳал қилувчи босқичларда, масалан, олий ўқув юртларига қабул вақтида зехн тестларидан нима сабабдан фойдаланилмаслигини тушуниш қийин. Зеро, беш-олти йилдан буён қўлланаётган тестлар боланинг билим даражаси, муайян фанни қай даражада ўзлаштиргани ва ҳатто унинг муайян психологик хусусиятлари — масалан, хотирасининг кучли ёки заиф эканини аниқлаб бериши мумкин, бироқ бу усул инъом этилган ақлий имконият, иқтидор ва қобилиятни аниқлай олишига шубҳам бор. Рухиятшунос сифатида бир нарсага иймоним комил: бугун ўн минг-йигирма минг тест саволларинигина ёдлаб олган ўқувчи-талабани чинакамига иқтидорли деб бўлмайди. Менимча, умуман, билим ёки

билимлар мажмуаси юксак ақл-заковат, иқтидор белгиси эмас. Негаки, билим деганингиз нисбий ва қадрсизланишга мойил бўлади. Дарвоқе, олий ўқув юртига кирган талабалар тегишли фанлардан қайта имтиҳон қилинганда уларнинг аксарияти паст баҳо олаётгани ҳам шундан далолат эмасми?

Инсонга ато этилган ақл-идрок, зеҳн ва қобилият эса нисбатан ўзгармасдир. Иқтидорли одам йигирма ёшида ҳам, эллик ёшида ҳам иқтидорли бўлиб қолаверади. Ўртача ақлий қувватга (70-100 IQ) эга бўлган кишини ўта истеъдодли қилиб бўлмайди. Биз билимимизни такомиллаштиришимиз, мазмунан бойитишимиз мумкин, лекин ҳарчанд уринмайлик, заковат кўрсаткичини ўзгартира олмаймиз.

Хуллас, ёшларимизни олий ўқув юртига саралаб олишда зеҳн тестлари ҳам қўлланиши лозим. Шунда маълум маънодаги холисона ёндашувга эришилган бўларди. Зеро, билим тестларининг афзалликларидан қатъи назар, хоҳлаймизми-йўқми, улар турли гуруҳдаги ёшлар ўртасида тафовут келтириб чиқаради. Масалан, ўртача ақлий қувватга эга бўлган шаҳарлик бола материални репетитор ёрдамида ёдлаб олиб талабалар сафига ўтади. Қишлоқда яшаётган иқтидорли бола эса репетитор хизматидан фойдалана олмайди. Натижада бундай ёшларнинг аксарияти ўқишга киролмай қолади.

Кези келганда яна бир нарсани айтиб ўтай. Маълумки, ўқув юрти, мутахассислик ва таълим шаклини танлаш ҳуқуқи Асосий Қонунимиз — Конституциямизда ўз аксини топган. Лекин амалда олий ўқув юртига ҳужжат топширган ёшларимизнинг бир қисми бу конституциявий ҳуқуқдан фойдалана олмайди. Фақат юқори балл тўплаган абитуриент бюджет ёки контракт бўлимига қабул қилинади, қолганлар эса қайтиб кетаверади. Масалан, нима учун Шарқшунослик институтининг иқтисодиёт факултетига 160-170 балл билан киролмаган абитуриентни ўтиш бали пастроқ бўлган бошқа институтнинг худди шу мутахассислигига қабул қилиш мумкин эмас? Танлов жараёнида холисона ёндашув бўлсин, адолат юзага чиқсин десак, шундай бир тизим яратиш керакки, ҳар бир абитуриент тўплаган балига кўра тегишли олий ўқув юртига қабул қилинсин.

Гап холисона ёндашув ва адолат тўғрисида бораётган экан, масаланинг яна бир жиҳатига ойдинлик киритиш лозим. Мен давлат гранти ва шартнома асосида ўқишга қабул қилинган талабалар ўртасидаги тафовутни назарда тутяпман. Маълумки, шартнома асосида ўқишга кирган талаба ҳар йили 250-300 минг сўм атрофида маблағ тўлаши лозим ва шу сабабли ўқишга катта масъулият билан ёндашади. Бюджет бўлимида таълим олаётган ёшлар орасида эса дарсларга наридан-бери қатнашиш, масъулиятсизлик ҳоллари кўпроқ учрайди. Ўйлашимча, тегишли имтиёз бюджет бўлимига кирган талабага маълум даврга, дейлик, бир йилга берилса, тўғрироқ бўларди. Токи у ҳар йили ўз иқтидори ва тиришқоқлигини исботласин. Акс ҳолда, уни шартнома асосида таълим олаётганлар сафига ўтказиб, ўрнини ўқишда ибрат кўрсатган собиқ “контрактчи” талабага бермоқ лозим. Шундагина тест синовлари чоғидаги баъзи бир тасодифий ҳолатлар барҳам топиб, бу борадаги чинакам адолат юзага чиқиши, ўқишга жиддий муносабат, жамият ва ота-оналар олдида масъулият шаклланиши мумкин. Қолаверса, бундай ёндашув таълим жараёнида соғлом рақобатнинг вужуд-

га келиши ва умуман таълим-тарбия тизимининг такомиллашувига хизмат қилади.

Зеҳн тестларининг олий ўқув юртларига қабул жараёнида қўлланишининг яна бир муҳим томони шундаки, психофизиологик жиҳатдан қандай ақлий қувват, ботиний имкониятга эга экани, нимага қодир нимага қодир эмаслигини ёшларнинг ўзи тасаввур этиши қийин. Бундан ташқари, она-онасининг хоҳиш-истаги, таниш-билишларининг маслаҳати ёки муайян касбнинг обрў-эътибори, ижтимоий нуфузига қараб ихтисос танлаётган ёшлар ҳам оз эмас. Бу борада йўл қўйилган хато-камчиликлар эртага талай кўнгилсизликларни келтириб чиқариши мумкин. Мутахассисликни нотўғри танлагани оқибатида инсоннинг ёши ўтган сайин қандай руҳий кечинма ва изтиробларга дучор бўлиши психология, социология ва педагогика соҳасига оид тадқиқотларда илмий жиҳатдан асослаб берилган. Қолаверса, бундай хато-камчиликлар давлат ва жамиятга қанчалик иқтисодий зарар келтиришини тасаввур қилиш қийин эмас.

Бизнингча, танлов жараёнида ёшларимиз аввало психологик, жумладан, зеҳн тестларидан ўтиб, сўнг билим тестларини топширса мақсадга мувофиқ бўлур эди. Бу, биринчидан, танловнинг ҳолисона ва адолатли ўтишини таъминлайди, иккинчидан, ҳар бир йигит-қиз ўз иқтидори ва қобилиятига мос мутахассисликни танлашда адашмайди, учинчидан, зеҳн тестлари ёшларнинг иқтидори, қизиқиши ва лаёқатининг психофизиологик механизми ҳақида қимматли илмий маълумот тўплаш имконини беради.

Бошқа ҳамдўстлик давлатларидан фарқли ўларок, Ўзбекистонда шахсининг ботиний имкониятлари, ақлий салоҳиятини аниқлаб берадиган ва тўлиқ компьютерлаштирилган замонавий танлов технологияси яратилган экан, у мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий ҳамда маънавий-маданий тараққиётига хизмат қилмоғи даркор.

— Назаримда, ҳар икки синов усулининг ҳам ўзига хос афзалликлари ҳамда камчиликлари мавжуд. Билим тестлари беш-олти йилдан буён танлов жараёнида қўлланиб келаётгани сабабли, улар тўғрисида ҳар ҳолда муайян тасаввур ҳосил бўлган. Аммо психологик танлов усуллари, зеҳн тестлари ҳақида ҳали кўпчилик аниқ маълумотга эга эмас. Боя бундай тестларнинг моҳияти, таълим тизимида тутажақ ўрни ҳақида тўхталган эдик. Энди зеҳн тестларининг самарадорлиги хусусида ҳам мулоҳазаларингизни билдирсангиз.

— Бу масалага ойдинлик киритиш учун гапни узоқдан бошлашга тўғри келади. Маълумки, шўролар замонида барча гуманитар фанлар ижтимоий воқелиқдаги муаммоларни тадқиқ этиш ўрнига ҳукмрон мафқуранинг хизматкорига айланиб қолган эди. Айниқса, психология ва социология соҳасидаги аҳвол жуда аянчли бўлган. Улар гоҳ “буржуа фани” деб бутунлай инкор этилар, гоҳ мустабид тузумнинг ички сиёсатини оқлаш учун зарур бўлган “маълумот”ларни тўплаш билан овора эди. Табиийки, бу фан соҳаларини тараққий эттириш, юксак малакали олим ва мутахассисларни тайёрлаш масаласига панжа орасидан қараб келинган. Натижада 80-йилларнинг охирига келиб биргина Америка Қўшма Штатларидаги психологлар сони бутун собиқ Иттифоқ микёсида тайёрланган мутахассислардан 365 марта кўп

бўлган. Уларнинг малакаси, тайёргарлик даражаси ҳақида гапириб ўтирмасак ҳам бўлади — бу алоҳида мавзу. Бироқ тараққий этган мамлакатлар бу борада ҳам анча илгарилаб кетгани маълум. Биз сўнгги йилларгача жаҳон психология фани эришган ютуқлардан бебахра эдик. Хайриятки, мустақиллик шарофати билан мамлакатлараро ҳамкорлигимиз мустаҳкамланмоқда, илм-фан соҳасида узилиб қолган алоқалар тикланмоқда. Шу боис, саволингизга жавобан айтмоқчиманки, аксарият кишиларнинг истеъдод психологияси ва унинг услублари ҳақида етарли маълумотга эга бўлмагани табиийдир. Чунки илмнинг бу йўналишида эндигина илк қадамлар қўйилмоқда. Истеъдод психологияси соҳасини тараққий эттириш, бу борада илмий мактабни шакллантириш, эришилган натижалар тарғиботи ҳамда уларни амалиётга татбиқ этиш йўлида ҳали кўп ишлар қилишимиз лозим.

Энди икки оғиз сўз психологик тестларнинг айрим ўзига хос жиҳатлари хусусида.

Маълумки, билим тестлари анча тайёргарлик кўришни, ўқув дастурини пухта ўзлаштиришни тақозо этади. Психологик тестлардан ўтиш учун эса махсус тайёргарлик кўришнинг ҳождати йўқ. Чунки, боя таъкидланганидек, улар билим ҳажми ва унинг теранлигини аниқлаб берадиган восита эмас. Психологик тестлар инсонга Оллоҳ таоло ато этган ботиний иқтидор, таъбир жоиз бўлса, унинг “ақллилик” даражасини ёки яна бошқача айтганда, заковат коэффицентини юзага чиқаради. Бу коэффицентни ҳисоблаш учун катта ҳажмдаги тест топшириқларини бажариш талаб этилмайди. Бунинг учун 100-150та саволнинг ўзи кифоя.

Биз қўллаётган зеҳн тестларининг яна бир муҳим жиҳати уларнинг индивидуал характерга эга эканида намоён бўлади. Гап шундаки, интеллектуал, психофизиологик, демографик ва бошқа хусусиятлари билан бир-бирига тамоман ўхшаш икки одамни топиб бўлмайди. Ҳатто эгизаклар ҳам қайсидир жиҳатлари билан фарқланади. Психологик тестларнинг афзаллиги шундаки, улар нафақат индивидуал, балки турли гуруҳ ва табақаларга хос умумий жиҳатларни ҳам ифодалайди. Бинобарин, психологик тест танлови жараёнида миллий менталитет, ижтимоий муҳит, синовда иштирок этаётганларнинг нуфусий хусусиятлари муҳим аҳамият касб этади. Шунга кўра, ақлий заковат коэффицентини аниқлашда фақат психофизиологик кўрсаткичлар билан чекланиб қолмасдан, муайян ижтимоий гуруҳнинг ижтимоий-нуфусий хусусиятлари ҳам инобатга олинмоғи лозим. Яширмайман, кейинги вақтда баъзи илмий ва ўқув муассасаларида Фарбда ишлаб чиқилган психологик тестларнинг миллий муҳитимизга мослаштирилмай, анчайин таржима қилиниб, тўғридан-тўғри қўлланаётгани мени жуда ташвишлантиряпти. Чунки миллий менталитетимизга мос бўлмаган, халқимизнинг дунёқараши, тафаккури, ижтимоий-нуфусий хусусиятларини акс эттирмаган бундай тестлардан ишончли ва холисона натижа кутиб бўлмайди. Қолаверса, психологик танлов жараёнига бундай ёндашув кишиларни чалғитади ҳам.

— Сиз қарийб ўн йилдан буён зеҳн тестларини амалиётга қўллаш борасидаги илмий изланишлар билан машғулсиз. Бу кам муддат эмас. Мамлакатимизнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий мақсад ва манфаатларини назарда тутадиган бўлсак, бошқа давлатлар бир неча ўн йиллар ва ҳатто аср-

лар мобайнида эришган ютуқларга биз қисқа фурсатда эришмоғимиз лозим. Илмий изланишлар натижаларини амалиётга татбиқ этиш соҳасида ҳам шундай бўлиши керак. Акс ҳолда, ривожланган мамлакатлар қаторидан муносиб ўрин олиш жараёни биз учун анчага чўзилиб кетиши мумкин. Шу ўринда илмий изланишларнинг амалий жиҳатларига ҳам тўхталсангиз. Мамлакатимизнинг юксак малакали кадрларга бўлган эҳтиёжини қондириш соҳасида республика Ташхис маркази юритаётган тадқиқотлар қандай аҳамият касб этади?

— Сухбатимиз бошида Марказ зиммасига академик лицей ва коллежларга ўқувчи-талабалар саралаб бериш вазифаси юкланганини айтиб ўтган эдим. Демак, бундан буён ўрта-махсус билим юртларига тавсия этилган ёшларнинг илмий асосда саралангани ва касбга тўғри йўналтирилгани ҳамда бу жараённинг методологик ва услубий жиҳатдан тўғри йўналиш топишига тўлиқ жавобгармиз. Бундан ташқари, вилоят, шаҳар ва туман халқ таълими бўлимлари қошида ташкил этилган Ташхис марказлари фаолиятига илмий жиҳатдан кўмаклашиш, тегишли қўлланма ва дастурлар етказиб бериш, ходимлар малакасини ошириш вазифаси ҳам бизнинг зиммамизда.

Бу борада эришилган натижаларга келсак, бизнинг тавсиямиз билан академик лицей ва коллежларга саралаб олинган болалар ўз иқтидорини намоён этмоқда. Бу қувончли ҳол, албатта. Зеҳн тестлари ёрдамида саралаб олинган кўплаб ёшларимиз бугун хорихждаги донгдор университетларда таълим олаётгани ҳам биз қўллаётган усулнинг амалий қиммати ва самарасидан далолат беради. Масалан, зеҳн тестлари ёрдамида Самарқанд Чет тиллар институти қошидаги лицейга саралаб олинган ёшлардан ўттиз нафари хорихий элларда таълим олаётганини илмий изланишларимизнинг амалий натижаси десак муболаға бўлмайди. Яна бир таълим маскани — Тошкент Нафис санъат лицейи билан кўп йиллик ҳамкорлигимиз ҳам ўзини оқлади. Беш йил илгари ушбу ўқув масканига саралаб берган ёшларимизнинг аксарияти ҳозирги вақтда хорихжда, жумладан, тўрт нафари Японияда таҳсил олмоқда.

Ўтган йили Тошкент Аграр университети раҳбарияти “Умид” жамғармаси учун истеъдодли талабаларни саралаб беришимизни сўраган эди. Қарангки, шу вақтгача бу ўқув юртининг бирорта ҳам талабаси “Умид” жамғармаси орқали хорихжда таълим олиш имкониятига эга бўлмаган экан. Ўша йили саралаб олинган талабалардан уч нафари “Умид” жамғармаси синовларидан муваффақиятли ўтиб, айни вақтда чет элда таълим олмоқда. Мазкур университет билан бундай ҳамкорликни мустаҳкамлаш, давом эттириш ниятимиз бор. Бу каби мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин. Муҳими шундаки, сўнгги йилларда эришилган ютуқлар салмоғи илмий изланишларимиз, умуман, танлов технологиямизнинг назарий ва амалий аҳамиятини, қўллаётган услубларимизнинг изчиллиги ҳамда самарали эканини исботламоқда.

Баҳодир ЗОКИР суҳбатлашди.

ZAKOVAT SILSILASI

Тахририятимиз янги асрнинг дастлабки йили режаси ҳақида ўйлар экан, тарихнинг ўтган даврига маълум бир якун ясаб, истиқболга назар ташлашга қарор қилди. Бундай туйғу ҳар бир тафаккур соҳибида ҳам уйғониши, уни жавоб излашга ундаши табиий ҳолдир. Шунга кўра журналимиз саҳифаларида ижтимоий онгнинг турли соҳаларида инсоният босиб ўтган йўл ва унинг келажаги ҳақида мақолалар чоп этиш режалаштирилди. Бу сонда америкалик олим Элвин Тоффлернинг футурологияга оид асари асосида тайёрланган мақола тақдим этилаётир. Унда ахборот технологияси ҳамда унинг асосини белгиловчи табиий фанлар йил ўтган сайин кўпроқ аҳамият касб эта бориши баён қилинган.

Тарихга назар соладиган бўлсак, табиий фанларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишида аждодларимизнинг ҳиссаси бағоят салмоқли эканлигига шохид бўламиз. Бу эса кириб келаётган асрда изланувчан ёшларимиз мазкур соҳада яна юксак натижаларга эришишлари лозим деган ниятга асос беради. Бунда уларга Ўзбекистон Республикаси Фан ва техника давлат кўмитасининг 1224-гранти бўйича илмий тадқиқот юритаётган бир гуруҳ мутахассислар тайёрлаган "Заковат силсиласи" мақоласи руҳий мадад бўлади деб умид қиламиз.

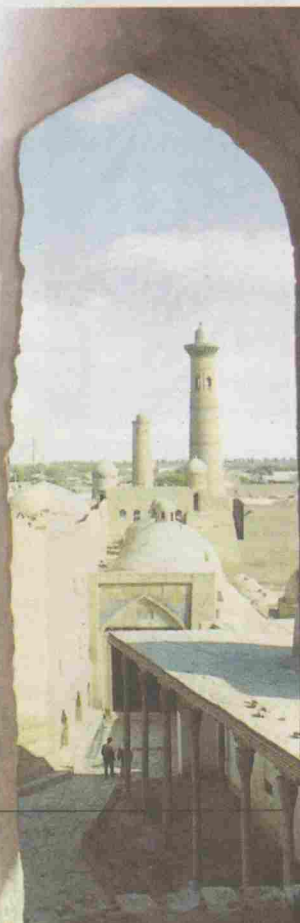
Тахририят замон ва жамият муаммолари билан шуғулланадиган олим ва фозилларимиздан дин, фалсафа, адабиёт, санъат каби соҳалар ҳақида ҳам мана шу руҳдаги мақолалар кутади.

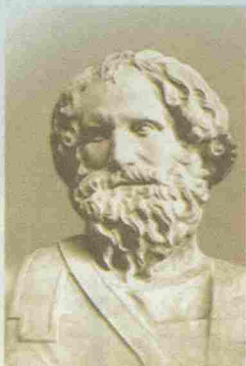
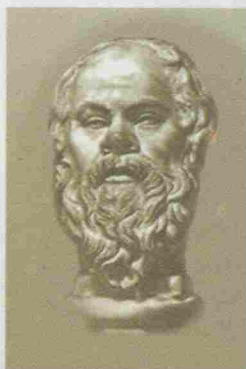
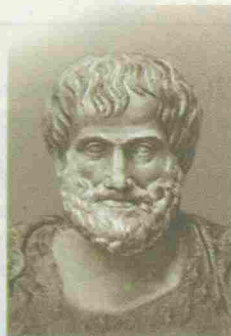
Диний ақидага мувофиқ, бугунгача курраи заминда яшаган ва яшаётган барча инсон бир ота-она — Одам ва Ҳаввонинг фарзандларидир. Не ажабки, бу ақида XX аср фани, хусусан, генетика томонидан тўлиқ тасдиқланмоқда. Олимларнинг аниқлашича, бугун Ер юзида яшаётган барча одам бир биологик турнинг *Homo Sapiens Sapiens* деб аталадиган энг тор бир шохобчасига мансуб. Ҳолбуки, одамзод пайдо бўлганидан бери неча минглаб йил ўтди ва бу давр мобайнида бошқа жонзотлар дунёсида янги-янги турлар пайдо бўлди. Лекин одамларнинг яшаш муҳити бир-биридан кескин фарқ қилса-да (Гренландия, Саҳрои Кабир, Тинч океандаги ороллар, Тибет тоғлари ва Африкадаги ўрмонларни ўзаро қиёсланг), у бир турга мансублигича қолмоқда.

Албатта, бугунги дунё харитасига боқсак, бир ота-онадан тарқалганига қарамай, одамлар ташқи қиёфа жиҳатидан ҳам, яшаш тарзи бўйича ҳам, тафаккури билан ҳам анча фарқланишини кўра-миз. Ирқ, дин, тил, миллат, яшаш ҳудудига хос омиллар, касб-ҳунар, оилавий қадриятлар одамни одамдан фарқлайди. Ҳатто диққат қилинса, одамларни умумлаштирувчи хусусиятларга нисбатан айирувчи аломатлар кўпроқ. Санъат, фалсафа, ижтимоий-сиёсий фанлар-ку моҳият эътиборига кўра фарқлашга хизмат қиладигандай. Аммо асосий мақсади Ер юзидаги одамларни ягона бир тамаддунга бирлаштиришдан иборат бўлган адабиёт ҳам уларни қайсидир маънода ажратиб келади. Айтайлик, Фарб шоирининг Нобель мукофоти олган асари шарқлик учун маъносиз бўлиши, жанубликнинг ичагини узгудай кулгили ҳикоя шимолликнинг бор-йўғи пешонасини тириштириши мумкин...

Ё бўлмаса, илмий-техник инқилобни олайлик. Бир қарашда тафаккурнинг бу меваси одам танламаслиги лозим. Лекин, аксинча, у одамзод ўртасида энг даҳшатли бўлинишни юзага чиқарди. Бу — мамлакатларнинг юксак ривожланган, замонавий технология билан қуролланган ҳамда қолоқ, иқтисодий қарам тоифаларга бўлинишидир. Бир мамлакатда аҳолининг атиги 3-4 фоизи бутун халқни боқишга етарли қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш имкониятига эга бўлса, бошқа бирида 70-80 фоизи шу соҳага банд бўлишига қарамай, очарчилик таҳдиди остида яшамоқда. Бир жойда хаста юрак операция қилиниб, одам умри узайтириляётган ҳолда, бошқа жойда минглаб киши оддий дори-дармон етишмаслигидан қирилиб кетяпти. Бундай мисоллар исталганча топилади.

Хўш, наҳотки, одамзодни унинг бир био-

логик турга мансублигидан бошқа бирлаштирадиган омил йўқ?

Бизнингча, бор ва у — билим.

Билим ўрнида илму фан инсониятни яқинлаштирувчи ана шундай соҳа бўлишини жуда-жуда истар эдик. У XIX асргача ҳақиқатан шундай хусусиятга эга бўлган — на миллат танлаган, на қитъа ва на ирқ. Масалан, машҳур Бағдод академияси — “Байт-ул-Ҳикма”да араблардан ташқари туркистонлик, эронлик олимлар кўпчилик эди; Ҳиндистон ва Византия вакиллари ишлаган, муслмонлар билан бирга насронийлар, яҳудийлар, зардуштийлар, собийлар (масалан, Собит ибн Қурра) ёнма-ён ҳамкорлик қилган.

Таассуфки, Яратувчининг илмдек улугъ неъматини ҳам аллақачон ажратувчи родини ўйнай бошлаган. Тарих, жамиятшунослик, иқтисодиёт каби ижтимоий-сиёсий вазият тақозоси билан чамбарчас боғлиқ фанларни-ку қўя турайлик, бош мақсади объектив борлиқ ҳақида мутлақ ҳақиқат томон интилиш ҳисобланган табиий фанлар ҳам ҳозирги даврда одамзоднинг табақалашувига сабаб бўлмоқда. Бунинг боиси шундаки, биринчидан, илмий тадқиқотлар ўта мураккаб усуллар ва усқуналарга асосланиб бораётгани сабабли қимматлашиб кетмоқда. Масалан, одамзоднинг генетик кодини аниқлаш дастурига АҚШ ҳукумати 3 миллиард доллар маблағ ажратган. Иккинчидан, айнан илм-фан воситида бугун давлатлар икки тоифага — ядро қуролига эга ва ундан холи бўлганларга ажради. Фан борган сари каттароқ маблағ сарфлашни талаб қилавериши, самараси ҳам шу қадар улкан моддий манфаатдорлик келтиришини ҳисобга олсак, унинг халқларни бой ва қашшоқ тоифаларга ажратувчи хусусияти яна ҳам кучайишини башорат қилишга мажбур бўлаемиз.

Ҳозирча инсониятни бирлаштириб турувчи деярли ягона омил — билим.

Билим бу — тадқиқот босқичини ўтаб, илмий фактга айланган, таълим дастурларига кирган ва ҳар бир саводли киши учун эришимли илмий ҳақиқатлар мажмуасидир. Бугун ўрта мактаб дастури ҳамда олий мактабнинг ҳеч бўлмаганда дастлабки босқичларига тааллуқли фанлар умуминсоний бойликка айланган ва барчага татирли. Худди шу маънода у инсониятни умумлаштирувчи, бир мавжудот сифатида бирлаштирувчи тафаккур маҳсули. Бугун АҚШдаги лицейда ҳам, Африкадаги мактабда ҳам муқобил дастур, бир қатор фанларни эса айна бир дарслик бўйича ўқитиш имконияти мавжуд. Электрон алоқа воситалари — Интернет таълимни янада глобаллаштиришга, масалан, курраи заминнинг бир бурчагида яшаб, унинг бошқа тарафидаги олий ўқув юртида сиртдан таълим олиш имконини яратяптики, бу билимнинг ана шу аҳамиятини янада юксалтиради.

Бу ўринда тарихий адолат тамойили намоён.

Гап шундаки, бугун умумбашарий қадриятлар хазинасини ташкил этувчи билимларни жамлашда турли минтақалардаги кўплаб халқларнинг ўз ҳиссалари бор. Ҳозиргача фан тарихи мутахассислари томонидан математика, астрономия география каби алоҳида фан соҳалари қандай тараққиёт йўлини босиб ўтгани, бунда ким қандай ҳисса қўшгани ҳақида анча аниқ маълумотлар тўпланган. Биз ушбу мақолада мелодий тақвим бўйича иккинчи минг йиллик яқунланиб, учинчи минг йиллик бошланиши муносабати билан умуман фан тараққиётига глобал нуқтаи назардан ёндашмоқчимиз, билимлар дарёсининг оқимиға сунъий йўлдошдан бокқандек бақадри имкон баҳо беришга уринмоқчимиз. Бундай ёндашув юз йил муқаддам Ф.Даннеман (Германия), В.Даппиер (Англия), Ж.Сартон (АҚШ), О.Нейгебауэр (Дания) каби тарихчилар томонидан бошлаб берилган ва бугунга келиб футурология, яъни инсоният, жумладан, фан қай суръатда қай томонга кетаётганини тахмин қилиш учун назарий пойдевор бўлмоқда.

* * *

Бани башар қўлга киритган дастлабки билимлар универсал табиатли эканлиги учун, бу кашфиётларни муайян бирор элатга нисбат бериб бўлмайди — одамлар қаерда яшай бошлаган бўлмасин, ҳамма ерда ҳам **олов** чиқаришни ўрганишга (тахминан 50 минг йил муқаддам), санашга, табиат ҳодисаларини кузатишга бирдай тўғри келган. Мавҳум тушунчаларни сўз билан аташ, йил фаслларини белгилаш, фойдали ва заҳарли ўсимликларни ажратиш — илк жамланган илмий фактларни ташкил этади.

Инсоният тарихидаги буюк бурилиш нуқталаридан бири бу — **ёзув**нинг ихтиро қилинишидир (Миср иероглифлари, э.а. IV минг йиллик). Уни инсон тамаддунининг бошланиши деса ҳам бўлади. Ҳозиргача ёзув — топилган, тагига етилган билимни моддийлашти-

рувчи, муайян даражада абадийлаштирувчи ягона унсур бўлиб қолмоқда ва бизнингча, бундан буён ҳам бу хусусиятини сақлайди.

Табиат тақозоси билан ўтроқлашув жараёни ҳароратли минтақалардаги йирик дарёларнинг дельталари — денгизга куйилишдан аввал сокинлашиб, ёйилиб оқадиган қисмида кечган. Дастлабки тамаддунлар (милоддан аввалги III-II минг йилликлар) худди шундай муҳитда пайдо бўлган. Бу қонуниятни Инд дарёси (Ҳиндистон тамаддуни), Сарик дарё (Хитой), Месопотамия (Бобил ва Оссурия), Нил (Миср) воҳаларида кузатамиз. Ҳеч шубҳасиз, Амударёнинг Оролга куйилиш зонасида ҳам айнан шундай шарт-шароит мавжуд ва у тамаддуннинг Қадимги Хоразм шохобчасига замин бўлган. Айрим муаллифлар ҳозиргача маълум топилмалар асосида Хоразм тамаддуни юқорида саналган тўрт тамаддунга нисбатан кечроқ бошланган дея хулоса чиқаришади. Бизнингча, Хоразм тарихи ҳам милоддан аввалги III-II минг йилликларга боради. Фақат унинг осори-атиқалари, Амударё ўзанининг беқарорлиги ва тектоник жараён — ер сатҳининг кўтарилиб-тушиши нисбатан жадалроқ бўлгани сабабли, қалин кум ва лой қатламлари остида қолиб кетган. (Қадимги Хоразм маданиятининг дастлабки даври тарихини ойдинлаштиришга имкон берадиган чуқурроқ археологик қатламларни ўрганиш ҳали кўп илмий ихтироларга олиб келишига шубҳамиз йўқ.)

Маданий тараққиётнинг ана шу беш ўчоғида суғорма деҳқончилик, шаҳарсозлик, хунармандчилик, ёзув ва санъат билан бирга фаннинг дастлабки куртаклари пайдо бўлган.

Хусусан, астрономия ва арифметика шаклланган, геометрия, тиббиётга оид маълумотлар йиғилган. Масалан, Птолемей милоддан аввалги 720 йил 19 мартдаги Ой тутилиши ҳақидаги Бобилга мансуб маълумотдан фойдаланган (*В.А.Бронштэн. Клавдий Птолемей. Москва, 1988*). Бу даврга оид билимлар тарқоқ ҳолда, папирус, сопол, тош, пергамент ва терига иероглифлар билан ёзилган.

(Америка қитъасида пайдо бўлиб, хиндулар — инк, майя ва ацтекларнинг анча тараққий этган тамаддунлари Эски дунёдан олисдалиги сабабли умумбашарий тараққиётга сезиларли таъсир қилмаган. Америка кашф этилгач, у ерда маданийлаштирилган картошка, маккажўхори, тамаки каби экинлар умумжаҳон маданияти жамғармасига қўшилди.)

Дастлаб бир-биридан мустақил (изоляция шароитида) ривожланган Эски дунё тамаддунлари ўртасида секинлик билан ва нотекис бўлса-да алоқа ришталари боғланиб борган. Уларнинг ўзаро таъсири бир-бирини бойитган ва умуминсоний заковат майдони шакллана бошлаган.

Билимлар силсиласининг навбатдаги босқичи эрадан аввалги минг йилликка тўғри келади — у қадимги юнон тамаддунидир. Илм-фан соҳасида юнонлар Қадимги Миср, Бобил ва бошқа кўшни ўлкалар ютуқларини ўзлаштирганлар. Лекин улардан фарқи, Юнонистонда товушларга асосланган **алифбе** қўлланган (дастлаб Финикияда ихтиро қилинган, э.а. XII-XI асрлар) ҳамда тарқоқ фактлар тартибланиб, тизимга солинган ва фан соҳалари шакллантирилган. Булар математика (асосан геометрия), астрономия, мантиқ (Аристотель силлогистикаси), тиббиёт, география, тарих ва қисман табиатшунослик эди. Дастлаб уларнинг бари ягона фан (фалсафа) сифатида қаралса ҳам, милoddан аввалги V асрдан мустақиллик касб эта бошлайди. Бу даврда Хитой, Ҳиндистон, Эрон ва Хоразм давлатлари сиёсий қудратда Юнонистон билан рақобатлаша оладиган даражада бўлса-да, лекин уларда фан тараққиёти нисбатан суст кечган.

Македониялик Искандар давлатининг пайдо бўлиши билан (м.а. 336-328 йй.) тарихнинг эллинизм даври бошланиб, қадимги дунё тамаддунлари ўртасидаги узвийат анча кучаяди ва илм-фан тараққиёти янада юксалади. Бу даврда механика, оптика, география, мусиқа назариялари ҳам ривожланади. Бизгача юнон-эллин тамаддунидан Платоннинг “Давлат”и, Аристотелнинг “Аналитика”лари, Ҳеродотнинг “Тўққиз китобли тарих”и, Эвклиднинг “Негизлар”и, Архимед асарлари, Птолемейнинг “Алмагест”и каби китоблар дастлабки илмий асарлар тарзида етиб келган.

Бироқ тарих тақозоси билан IV асрдан юнон-эллин маданияти инқироз сари юз тутаяди. 391 йилда машҳур Искандария кутубхонасидаги китобларнинг катта қисми насроний жангарилар томонидан ёқиб юборилади, 418 йилда бу кутубхона ноziри Ипатия тошбўрон қилиб ўлдирилади, 529 йилга келиб Византия императори Юстиниан умуман юнон фани билан шуғулланишни тақиқлайди. Афина академиясининг омон қолган олимлари қочиб, Эмес (Сурия),

Эдесса (Месопотамия), Гандишапур (ҳозирги Эрон ҳам бир қисм китобларни сақлаб қолади. IV асрдан то Уйғониш давригача (XII-XIII асрлар) бўлган оралиқ Европа тамаддуни тарихида “Зулмат асрлари” деб аталган (В.Далпьер. *Фан тарихи. Кембриж, 1946*). Бироқ юнон фанидан сўнг вужудга келган бўшлиқ Европадагина эмас, умуман заковат тараққиётидаги узилиш эди. Албатта, тарих аравасининг филдираги айланишдан тўхтаб қолгани йўқ (Хитой ва Ҳиндистон чегараларидан Атлантика океанигача худудни қамраган Араб халифалиги худди шу даврда пайдо бўлди ва у фаннинг кейинги тақдирида муҳим ўрин тутди). Лекин фан ривожланишдан чекинибгина қолмай, ҳатто эришилган ютуқлар унутила бошлади.

Юнон маданиятига муайян даражада ворислик қилган Қадимги Рим, тиб олими Гален (131-201), тарихчи ва географ Страбон каби айрим олимларни айтмаса, фанни юксалтиришга деярли ҳисса қўшмади. V асрга келиб унинг ўзи ҳам батамом таназзулга юз тутди.

Юнонларнинг қўлидан тушган илму фан “эстафета таёқчаси”ни кимдир кўтариши лозим эди.

Биз тарих устидан ҳукм юрита олмаймиз. Бу узилиш қонунийми-ди? Унинг қайтадан юксалиш йўлига кириши шартмиди? Бордию кирмаганда нима бўлар эди? Фан тараққиётда бугун эришган юксакликка қараб фикр юритилса, саволлар ортиқча — ҳозир инсоният тамаддуннинг қиёфасини белгиловчи илм-фан ютуқлари (биргина **электр**ни эшлаш кифоя) табиий, ўз-ўзидан бўлиши шартдек туюлади. Лекин фандаги узилиш яна бир неча аср давом этганда у қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлигини ўйласангиз, ўзингизни тубсиз жар ёқасида тургандек ҳис этасиз. Инсониятни бундай фалокатдан сақлаган илоҳий қудрат мўъжизасига шукрона айтмоқ лозим.

VIII-IX аср фан тарихида буюк бурилиш асри бўлди. Адам Мец томонидан “Мусулмон Ренессанси” деб аталган бу ҳодиса тайин тарихий шахслар — сиёсий муҳитнинг яратилиши Хорун-ар-Рашид ва айниқса унинг вориси Ал-Маъмун номи билан, фандаги уйғониш эса Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий каби олимлар номи билан боғлиқ. Бирининг ҳомийлигида “Бай-ул-Ҳикма” — Бағдод академияси ташкил этилган бўлса, иккинчисининг раҳбарлиги ва шахсий илмий жасорати туфайли фан яна тараққиёт кўчасига чиқди; бу кўча борган сари кенгайиб, шоҳкўчага айланди, алал-оқибат бугунги дунё тамаддунига олиб келди.

Хўш, Ал-Маъмун ўз атрофига Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Абу Мансур, Ал-Марвазий, Ал-Жавҳарий, Мусо ибн Шокир ўғиллари ва бошқа кўплаб буюк иқтидор соҳибларини йиғар ва уларнинг самарали фаолияти учун шароит яратиб берар экан, инсоният учун қандай буюк хизмат бажараётганини англаганми? Бизнингча, йўқ. Лекин бу Ал-Маъмуннинг инсоният тамаддуни олдидаги хизматини камай-тирмайди.

Маълумки, Ал-Маъмун шажараси она томонидан ўзбекларнинг аждодига бориб уланади. Бу бизни у ҳақда икки оғиз сўз айтиб ўтишга ундайди. Унинг илму фанга ҳомийлиги ҳақидаги овоза кенг

тарқалиб, аввал Марвга, сўнг Бағдодга илм фидойилари оқиб кела бошлайди. (Бундай ҳодиса XI асрда Хоразмшоҳ Маъмун ҳомийлиги туфайли Урганжда, XIV охири — XV асрнинг биринчи ярмида Амир Темур ва Улуғбек ҳомийлиги туфайли Самарқандда такрорланган.) Унинг илму фанга қизиқиши қай даражада экани ҳақида куйидаги мисол жуда яққол тасаввур беради. Халифа Византия устидан ғолиб келганда сулҳ шартномасига Константинополда сақланаётган барча китоблардан бир нусхадан юборишни бир модда сифатида кўшти-ради.

Рус ёзувчиси Гоголь Ал-Маъмун ҳақида махсус маъруза матнининг муаллифи бўлиб, унда, жумладан, шундай сўзлар бор: "...илму фаннинг олижаноб ҳомийси бўлган ҳукмдор номини тарих одам-зоднинг энг фозил зотлари сафида абадий сақлайди" (*Асарлар тўплами. 6-жилд, Москва, 1956*).

Тарих Шарқ олимлари зиммасига инсониятни юнон фани инқирозидан кейин вужудга келган жаҳолат зулматидан маърифат ёғдусига олиб чиқишни юклаган эди.

Европаликлар "араб фани" ёки "мусулмон Шарқи фани" номи билан аташни расм қилган ҳодисада аслида барча мусулмон ўлкаларининг вакиллари иштирок этган, айниқса, Мовароуннаҳр олимларининг ҳиссаси улкан. "Мусулмон Ренессанси" Ал-Маъмун академиясидан бошланиб Улуғбек академияси билан тугайдиган етти асрлик даврни қамрайди. Бу давр ҳақида гап кетар экан, Шарқ олимларининг уч буюк хизматини қайд этиш лозим.

Биринчидан, улар юнон фани ютуқларини йўқолиб кетишдан сақлаб қолди. Юнон олимлари асарларининг мутлақ кўпчилиги фақат арабчага таржима орқали ёки уларнинг мазмуни Шарқ олимларининг асарларида етиб келган. Бир ибратли мисол: Архимеднинг "Леммалар китоби"ни Собит ибн Курра (836-901 йиллар) арабчага ўгиради ва шарҳлайди, орадан юз йил ўтгач, Ал-Кухий уни кенгайтиради, яна эллик йилдан кейин Ан-Насавий қисқартиради, ниҳоят, 1659 йилда Ан-Насавий қўлёзмасини Фостер лотинчага таржима қилиб, Лондонда чоп эттиради.

Иккинчидан, мусулмон олимлари Юнон, Ҳинд, Эрон, Хоразм, Бобил, Миср ва бошқа ҳудудларда жамланган билимларни синтез қилди — саралади. Бу минтақалар қаторига муайян даражада Хитойни ҳам қўшса бўлади. Гарчи Хитой фанининг ютуқлари (масалан, математикага оид "Ўн китоб") Яқин ва Ўрта Шарқда маълум бўлгани ҳақида тайин тарихий маълумотлар топилмаган бўлса ҳам, билвосита далиллар фаразимизга асос беради. Масалан, 1267 йилда Жалолиддин деган астрономнинг Хонбалиққа таклиф қилингани, Мароға расадхонасида эса Фао Мун-чи исмли олим ишлагани маълум (*Ф. Даннеманн. История естествознания, II том, М.-Л., 1935*). Ёки фан тараққиётида беқиёс ўрин тутган қоғоз ишлаб чиқаришни олайлик. У айнан Хитойдан Марказий Осиё орқали Яқин Шарққа, ундан сўнг Европага тарқалган. Шарқ ва Ғарб тамаддунларини туташтирган машхур йўл номини ипак билан боғлаш — анъана. Лекин инсоният ипак-

сиз ҳам йўлидан қолмас эди. Тамаддуннинг тақдиридаги ўрнига кўра у моҳиятан “Буюк қоғоз йўли” бўлган.

Ўрта аср Шарқ олимларининг учинчи буюк хизмати — фан юксалишини навбатдаги босқичга кўтариш, жумладан, янги фан соҳаларига асос солишдан иборат. Алгебра (Ал-Хоразмий), тригонометрия (Абул Вафо, Насриддин Тусий), фармакология (Ибн Сино, Абу Бакр Розий), минералогия (Ал-Киндий ва Беруний), геодезия (Беруний) шулар жумласидандир. Бу ўринда фалсафа ва бошқа гуманитар фанлар борасида тўхтаб ўтишга ҳожат йўқ (Н.Комиловнинг “Тафаккур карвонлари” китобига мурожаат этиш kifоя). Лекин табиий фанлар соҳасидаги айрим фактлар бағоят диққатга сазовор.

Рус геологи Н.И.Леонов Беруний асарларини таҳлил қилиб, буюк комусий олим геофизик, геодезик, палеоиклимий, палеонтологик ва палеографик (!) далиллар асосида Ер қобиғининг плиталари ёнлама ҳаракат қилишини исботлаганини, яъни замонавий геологиядаги мобилизм назариясининг муаллифи аслан Беруний эканини қайд этади (*Фан тарихи бўйича XIII Халқаро конгресс, Москва, 1974*).

Яқин-яқингача Шарқ олимлари асосан назарий мушоҳада ва пасив (масалан, астрономик) кузатувлар билан шуғулланган, фаол (тайин мақсадга йўналтирилган) тажриба асосида фанни ривожлантириш XVI асрдан Европада бошланган, деган ғоя — европоцентризм ҳукмрон эди. Лекин тарихий далиллар бу даъвони рад этди ва аксинча, фаол тажриба ғоясини ҳам Европа Шарқдан ўзлаштирганини исботлади. Бир қатор олимлар ўрта асрлар ислом дунёси фанда — физиканинг механика, оптика соҳаларида ҳамда кимёда тажриба воситасида муҳим натижаларга эришганини қайд қилади. Машҳур табиатшунос А.Гумбольд ҳам “Араблар (яъни, араб тилида ижод қилган олимларни етиштирган халқлар) табиий фанларнинг тамал тошини кўювчилардир” дея эътироф этган. Ҳақиқатан, мисолларга мурожаат этайлик. Ал-Ҳасан ибн ал-Ҳайсам (лотинчада Алхазен, 965—1039 йиллар) сферик ва параболик кўзгулар хоссаларини ўрганган ҳамда ярим сферик линзаларнинг катталаштириш хоссасидан фойдаланиб оптикани ривожлантирган. Унинг асарлари XII асрда лотинчага таржима қилинган ва тажрибанинг фандаги аҳамиятини тарғиб қилган Рожер Бекон, Иоганн Кеплер каби олимлар дунёқарашига катта таъсир кўрсатган. АҚШлик тарихчилар Ҳолмьярд ва Сартон кимё фанининг асосчиси Абу Мусо Жобир ибн ал-Хайян (VIII асрда яшаган, Европада Гебер номи билан машҳур бўлган олим) эканини қайд этиб кўрғошин карбонати, бир неча металл сульфатлари устида ўтказган тажрибалари ҳақида ёзишади. Шунингдек, Собит ибн Қурранинг “Қарастун ҳақида китоб”и XII асрда лотинчага таржима қилиниб, физика фани ривожланишида муҳим аҳамият касб этган.

Абу Али ибн Сино ва Абу Бакр Розийнинг тиббиётга оид тадқиқотлари ҳамда дори-дармон тайёрлаш (ятрохимия) соҳасидаги хизматлари маълум ва машҳур. Лекин Шарқ фанининг механика (Ибн Сино, Мусо ибн Шокир ўғилларининг механизмлар), физика (Ҳазир

нийнинг солиштирма оғирликларни аниқлаш), биология — Қазвинийнинг биогеографияга оид асарлари Европада анча кеч маълум бўлган. Лекин, бундан қатъи назар, Фарбда фан ривожланишига пойдевор вазифасини ўтаган Шарқ фани маҳсулоти шундай ҳам салмоқли.

X-XI асрлардан бошлаб “мусулмон фани” ютуқлари Европада тарқала бошлади. Бунда савдогарлар ва сайёҳлардан ташқари атай илм истаб йўлга тушганларнинг хизмати катта. Масалан, африкалик Константин (1087 йилда вафот этган), батлик Аделард, кремоналик Герардо (XII аср) китобларни араб тилидан лотинчага таржима қилишни, “Магистр А” тахаллусли олим (XII аср), пизалик Леонардо (1180—1240 йиллар) эса қайта ишлаб ёзишни бошлаган.

Араб тилидаги китоблар Европага Андалузия ва кейинроқ Кордова халифаликлари, Сицилиядаги араб колониялари, Византия ва бошқа йўллар орқали кириб борган. Жобир ибн Ал-Хайян, Ал-Фарғоний, Ал-Хайсам, Абу Али ибн Сино, Ал-Баттоний, Ибн Рушд каби Шарқ олимларининг лотинчалаштирилган исмлари — Гебер, Алфраганус, Алхазен, Авиценна, Албатегни, Аверроэс ўрта асрларда ҳар бир европалик маълумотли кишига таниш бўлган. Тўрт асари Европада машҳур бўлган Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмийнинг нисбаси эса Алгоризми, Алгорифм, Алгоритм каби ўндан ортиқ шаклда талаффуз (транскрипция) қилинган. Китоби таржима этилганда муаллифининг номи таниб бўлмайдиган даражада ўзгариб кетган ҳоллар ундан ҳам кўп. Масалан, Абу Бакр Ар-Розий - Бабакар Разес, Аз-Зарқалий — Архазел, Ан-Насавий — Насуэнский, Абу Башар Ал-Балхий — Албумаср, ибн Божа - Авемпас, Абул Фароҳ Ибн Ал-Ибрий — Бен Хебрея деб ўгирилган ва ҳоказо ва ҳоказо.

Бу даврда биз яна бир қизиқ ва бугунги замон учун жуда ибратли ҳодисани кузатамиз. Ўша вақтда Шарқ билан Фарб ўртасида диндай кучли ва яна тил, ёзув, географик муҳит, урф-одатлар, давлат тузумлари, ҳатто ҳаракат услуби каби айирувчи омиллар мавжуд бўлишига қарамай, фан барча тўсиқларни беписанд енгиб ўтган. Мусулмон олимлари юнон ва ҳиндларнинг асарларини бемалол истифода қилгани каби Европа университетларида Шарқ олимларининг басмала ва Оллоҳга ҳамду сано билан бошланувчи асарлари кўпинча тўлиқ таржима қилиниб, дарслик сифатида қўлланаверилган. Ян Гевелий Ой сиртининг харитасини тузганда ундаги объектларга қадимги Юнон ва Рим олимлари қаторида кўплаб Шарқ астрономларининг номини ҳам қўйган! Али Қушчи қаламига мансуб деб саналадиган, *Initius Algebras* номи билан аталувчи китоб қўлёзмасида у арабчадан юнончага, юнончадан лотинчага, ундан немисчага таржима қилингани қайд этилади. Француз олими ва табиби Ю.Ц.Скалигер (1484—1558) эса “Авиценнани астойдил ўрганмаган киши врач бўлолмайди” деган.

Фарб тамаддунида XIV асрдан фан юксалиш сари юз тутди. XV асрнинг иккинчи ярмига келиб у кетма-кет икки буюк сакрашни амалга оширди ва тараққиётда ҳозиргача давом этиб келаётган ил-

горликка эришди. Бу — **китоб босишнинг** ихтиро қилиниши (Иоганн Гутенберг, 1450 йиллар) ва фаол тажриба йўли билан олинган натижанинг схоластик назариядан устунлигининг исботланиши (Галилео Галилейнинг телескопик кузатувлари, жумладан, Ой сиртида тоғларни кўриши, 1609 йилдан). Бироқ тарих ўйинини қарангки, жуғрофий ва диний “девор”лардан соғ-омон ошиб ўтган Европа фани китоблар кўпайгани, илмий ва техник кашфиётлар кучайгани сари янги синовга — ўта реакцион диний мутаассибликка рўбарў келди. Коперник ўз ихтиросини яширишга мажбур бўлди, Галилей сазойи қилинди, Жордано Бруно ўтда ёқилди, сон-саноксиз олимлар зиндонга солинди. Мутаассибликнинг сўнгги йирик хуружи XIX асрда Дарвинга қаратилди — у ёлғончига чиқарилди. Лекин Руссо, Дидро, Вольтер сингари мутафаккирлар, Декарт, Ньютон, Лейбниц, Даламбер каби илм гигантларининг фаолияти туфайли фан дарёлари кўшилиб, ҳеч қандай куч тўхтата олмайдиган уммонга айланган эди.

Фаннинг бундай кейинги тараққиёти яхши маълум. XVIII асрдан бошлаб у шу қадар жадаллашадики, ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларига таъсирини ўтказиш навбати энди фанга келади. Бу аср **буғ двигатели** (1781-84 йиллар, Ж.Уатт ихтироси) билан саноат инқилобини бошлаб берди. Шу билан бирга халқларнинг мустабид ва мустамлака тоифаларга бўлинишига хизмат қила бошлади — географик хариталар мукаммаллашуви, навигация асбоблари ва милтиқ ихтиро қилиниши мустамлакачиликка кўмаклашди.

XIX асрда фан жадал ихтирочилик негизда ривожлана бошлади. **Электр энергиясининг** ўзлаштирилиши (М.Фарадей электрдвигатели, 1820 йил) ва **бензин двигатели** (Г.Даймлер ва К.Ф.Бенц ихтироси, 1885 йил) каби кашфиётлар техника инқилобини юзага чиқарди. Лекин худди шу даврда у кучли ҳарбий омилга айланиб, Нобель динамити (1867 йил), Максим пулемёти (1883 йил) ва бошқа ихтиролар туфайли айирувчилик функцияси ҳам кучайди.

Фаннинг бу икки қарама-қарши қирраси XX асрга келиб қиличнинг дамидай ўткирлашди: бир томондан, **атом, космос** ва **электроника** инсонга хизмат қила бошлади. Иккинчи томондан эса халқлар ядро куролига эга ва эга бўлмаган тоифаларга бўлинди. Таъкидлаш лозимки, фаннинг бу даҳшатли маҳсулини қўлга киритишга муваффақ бўлган давлатлар қай даражада наф топгани номаълум — ядро куроли ҳеч кимга хотиржамлик келтираётгани йўқ. Беихтиёр шундай қиёс кўз олдимизга келади: ўрта асрлик рицарь темир совутларга бурканиб, оти кўтара олмайдиган даражада қуролланиб олгану музлаган соҳил устида кетиб бормоқда... (Аслида ҳам шундай — ер қобиғининг қалинлиги, диаметрига нисбатан қиёсланса, тухум пўчоғидан юз мартача юпқароқ ва водород бомбаси уни синдириш қувватига эга!)

Фан тараққиёти ҳақидаги мушоҳадамизни бу нохуш рамз билан тугата олмаймиз. Зеро, фан, айрим салбий татбиқларга қарамай, моҳиятан ҳақиқат томон интилишки, пировард мақсади эзуликдан иборат. Иккинчи томондан, у ҳозиргача ўз муаммоларини ҳал этишда

ўзи “малҳам” ихтиро қилиб келган. Мана, XX аср фани учинчи минг йиллик довоида аждодларимизнинг тушига ҳам кирмаган ахборотни қайта ишлаш воситаларини ишлаб чиқди: бугунги **компьютерлар** фан тараққиёти учун мисли йўқ восита, ҳатто сунъий интеллект даражасидаги қуролга айланган бўлса, ҳозир Ер юзини “ўргимчак тўри”дай қоплаб олаётган Интернет ва космик-электрон телекоммуникация воситалари эса илмий ахборот узатишнинг самарали қуролли сифатида кенг ёйилмоқда. Умид қиламизки, XXI асрда фан қуролли инсониятни бирлаштирувчи мавқеида яна қайтади — Ер юзидаги барча халқлар ва элатларни яна бир ота-онадан туғилган ака-укалардай ҳис қилишга ўргатади.

Бу вазифа билим тарқатиш орқали амалга ошиши, билим эса таълим ва маърифат воситасида умуминсоний қадриятга айланиши мумкин.

XII асрдан Европа шаҳарларида очила бошлаган университетлар дастлаб Шарқдаги мадрасалар каби академик илм ўчоқлари вазифасини ўтаган бўлса, XIX асрда ҳозирги маънодаги олий таълим муассасаларига айланди. Бу ҳол фан ва техника ривожини янада жадаллаштирди. Италиядан Марказий Европага, Испаниядан Фарбий Европага кириб борган фан XVIII—XIX асрларда Шарқий Европа ва Америкага тарқади. Ниҳоят, минг йиллик йўл ва ярим куррани босиб ўтиб, XX асрда Осиё сарҳадларидаги қадимий тамаддун ўчоқларига европача қиёфада қайтиб келди. Хусусан, Туркистонда таълимни ислоҳ қилиш — замонавийлаштириш зарурлигини англаб етган маърифатпарварлар ёшларни фанни эгаллашга чақирдилар, янги турдаги дарсликлар ёза бошладилар. 1918 йилда Туркистон Халқ университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) очилди. Унда маҳаллий жадид олимлар билан бирга Европа университетларида илмий даража олиб келган В.И.Романовский, Н.А.Корженевский, Г.Н.Черданцев, Р.П.Шредер каби профессорлар дарс бердилар. Бу даргоҳ Қориниёзий, Ҳабиб Абдуллаев, Тошмуҳаммад Саримсоқов каби олимларни етиштириб чиқара бошлади. Уларнинг сафи кенгайиб, 1943 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси ташкил этилди. XX асрнинг ниҳоясига келиб ўзбек мутахассисларининг чет эл университетларига дарс бериш учун тақлиф этилиши одат тусига кирди. Умид қиламизки, XXI асрда мустақил Ўзбекистон ёшлари яна Ал-Хоразмий, Беруний, Улуғбек каби юксак заковат чўққиларини забт этади, улардан Нобель ва Фильдс мукофотлари совриндорлари етишиб чиқади, Марказий Осиёдан дунёга илму фан зиёсини таратиш даври яна келади.

КЕЛАЖАК ОДАМИ

Янги тамаддун кундалик турмушимизга бостириб кириб келганида ўзимизга ўзимиз савол берамиз: балки биз ҳам эскириб қолгандирмиз? Шу тариқа қанчадан-қанча кўникмалар, одату қадриятларимиз, маълум қоида ва расм-русумларимиз шубҳа остига олинади. Шундоқ бўлгандан кейин баъзан ўзимизни ўтмиш одамларидек, Иккинчи тўлқин тамаддунининг қолдиқларидек ҳис қилсак, бунинг ажабланидиган жойи йўқдир. Хўш, айримларимиз чиндан-да ўтмиш қолдиғи бўлсак, орамизда келажак одамлари — таъбир жоиз бўлса, келгуси Учинчи тўлқин цивилизациясининг кутилаётган фуқаролари ҳам бормикан? Теварагимизни қуршаб олган тушкунлик ва емирилиш ичида келажак одамнинг уч бера бошлаган белгиларини илғаб олиш мумкинми? Яъни “янги инсон”нинг келишини пайқай оламизми?

Агар “ҳа” деб жавоб қилсак, тан олоғимиз керакки, уфқда янги одамнинг пайдо бўлиши биринчи марта рўй бераётгани йўқ. Оврупо маданияти марказининг директори Андре Реслер ғаройиб бир асариде янги шамойилдаги инсоннинг пайдо бўлишини башорат қилиш борасидаги уринишлар тўғрисида ёзади. Масалан, XVIII асрнинг охирида уни “американча Адам” дея атаган эканлар. Шимолий Америкадаги бу янги одам гўё овруполикларга хос иллатлару заифликлардан бутунлай холи бўлган эмиш. XX аср ўрталарида янги инсон Гитлер Германиясида пайдо бўлиши кутилган экан. “Нацизм, — деб ёзади Герман Раушнинг, — диндан каттароқ ҳодисадир. Бу — инсондан улуғроқ инсон яратиш истаги. Бу соғлом “орий” қисман деҳқон, қисман аскар, қисман худо бўлмоғи керак”. “Мен янги инсонни

кўрдим, — деб тан олган экан Гитлер бир куни Раушнинг билан суҳбатда. — У дов-юрак, қаҳри қаттиқ ва шафқатсиз одам. Мен унинг олдида кўрқувдан дағ-дағ титраб турдим”.

Янги инсон образи ҳақида ҳар қанча сўзлашмасин, “янги аёл” тўғрисида негадир камдан-кам одам гап очади. Гапирган тақдирда ҳам масалага аниқлик киритишни назарда тутишади. Янги инсон образини коммунистлар ҳам орзу қилган. Шўролар Иттифоқида “социалистик шахснинг шаклланиши” тўғрисида гап-сўзлар кўп бўлган. Келажак одами ҳақида айниқса Троцкий завқ-шавқ билан оғиз кўпиртирган: “Инсон беқиёс даражада кучли, доно ва таъсирчанроқ бўла боради. Унинг танаси ҳар жиҳатдан уйғунлик касб этади, ҳаракатлари жозибали, овози эса жарангдор тус олади. Унинг ҳаёти бениҳоя ёрқин ва ҳаяжонли кечади. Ўртача мавқедаги одам Арасту, Хёте, Маркс даражасига етади”.

Яқинда — бундан ўн ёки йигирма йиллар муқаддам Франц Фанон яна бир янги инсоннинг майдонга келганини эълон қилди — у “янги онг”га эга бўлган инсон эди. Че Геваранинг фикрича эса, келажакдаги идеал одам янада бойроқ маънавиятга эга бўлмоғи керак. Кўриб турибмизки, бу образлар бир-биридан анча фарқланади.

Шундай бўлса-да, Реслер комил ишонч билан тасдиқлайдики, “янги инсон” образларининг аксарияти замирида бизнинг эски танишимиз қиёфасини пайқаб олиш унча қийин эмас, бу — “олижаноб” Ёввойи инсон. У — мифологик махлуқ. У кўпгина фазилатларга эга, лекин тамаддун бу фазилатларнинг ҳаммасини гўёки йўқотиб юборган ёхуд сийқалаштирган. Реслер адолат юзасидан иш тутади — у ибтидоий одамни бу қадар ҳаёлийлаштиришни ўринсиз деб билади. У бизга шуни эслатадики, “янги инсон”ни шакллантиришга онгли равишда уринган тузумлар одатда ўзлари билан ялпи вайроналиклар келтирган тузумлар бўлган.

Шундай қилиб, яна бир марта “янги

инсон”нинг туғилиши ҳақида жар солиш бемаънилик бўларди (агар биз ирсий боғлиқлик қонунияти кашф этилганини инобатга олиб, бу иборани одамни чўчитадиган биологик маънода қўлласак, унда — бошқа масала). Бу тушунча шундай бир нусхани, яъни ягона идеал бичимни тақозо этадики, бутун тамаддун ундан ибрат олиб ҳаракат қилмоғи лозим. Оммавий емирилиш сари шитоб билан илгарилаб бораётган жамиятда эса бунинг иложи бўлмаса керак.

Шунга қарамай, турмушнинг моддий шароитларида содир бўлган катта ўзгаришлар шахсга, тўғрироғи, ижтимоий хусусиятга мутлақо дахлсиздир, деб ҳисоблаш ҳам боягидай бемаънилик бўлур эди. Жамият тизимини ич-ичидан ўзгартирар эканмиз, биз айни чокда одамларни ҳам ўзгартирамиз. Агар бирорта одам инсон табиатининг ўзгармаслигига астойдил ишонса ҳам (бу — жуда кенг тарқалган нуқтаи назар, лекин мен унинг қарафдори эмасман), жамият барибир кимларнидир тақдирлаб, бошқаларни жазолаб, у хусусиятнинг муайян янги белгиларини шакллантиради. Бу ҳол эса инсон феъл-атворининг баъзи бир жиҳатларида тадрижий ўзгаришларни вужудга келтиради.

Ижтимоий хусусият ҳақида ҳаммадан кўра яхшироқ асарлар ёзган руҳшунос Эрих Фромм инсон табиатидаги бу ўзгаришларни “феъл-атвор қурилмасининг шундай бир қисмидирки, у гуруҳ аъзоларининг кўпчилигида учраб туради”, деб таърифлаган эди. “Исталган маданиятда, — дейди у, — кенг тар-

қалган белгилар бор. Ижтимоий хусусият ана шу белгиларнинг жамланиши асосида майдонга келади. Ўз навбатида у одамларни шу тарзда шакллантирадики, уларнинг “хулқ-атвори” — ижтимоий русумга амал этиш керакми-йўқми деган масалада онгли равишда қарор қилиш эмас, балки лозим бўлган тарзда ҳаракат қилмоқ истагидир ва айни чоқда маданият талабларига мувофиқ равишда иш тутганлари учун мамнуният туйғусини ҳис этишдир”.

Шундай қилиб, Учинчи тўлқин аллақандай идеал “супермен”ни — фавкулда қобилиятларга эга одамни яратмайди, орамизда истиқомат қиладиган қайсидир қахрамон кимсанинг бирор тоифасини барпо этмайди, балки бутун жамиятга хос бўлган хусусият белгиларини тубдан ўзгартиради. Шунинг учун бизнинг вазифамиз — алланечук афсонавий инсонни излаш эмас, балки инсон сажиясининг шундай белгиларини аниқлашдирки, эртанги кун тамаддуни айни шу белгиларни кўпроқ қадрлаши эҳтимолга яқин бўлсин.

Бу белгилар фақат одамларга ташқи таъйиқ кўрсатиш натижасида пайдо бўлиб қолмайди. Улар жуда кўп шахсларнинг ички эҳтиёжлари ёхуд истаклари билан жамиятнинг ташқи эҳтиёжлари ёки таъсирлари ўртасидаги тарангликдан юзага келади. Аммо хусусиятнинг бу умумий белгилари бир марта шаклланиб олгач, жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожига таъсир кўрсатади.

Масалан, Иккинчи тўлқиннинг вужудга келиши билан протестантлик ахлоқи ҳам тарқала бошлаган. Маълумки, бу ахлоқда тежамкорликка, сидқидилдан меҳнат қилишга ва бунинг эвазига олинадиган мукофотга унчалик ружу қўймасликка ургу берилади. Бу сифатлар шундай восита бўлиб хизмат қилганки, унинг ёрдамида жуда катта қувват иқтисодий ривожланиш вазифаларини бажаришга йўналтирилган. Иккинчи тўлқин, шунингдек, объективлик-субъективликда, индивидуализмда, ҳокимиятга муносабатда, мавҳум тафаккурга, ҳамдардликка ва ха-

ёлотга қобилликда ҳам ўзгаришларни юзага чиқарди.

Дехқонлар турли малакаларни ўзлаштириб, ишлаб чиқарувчи кучга айланмоғи учун ўқиш-ёзишни ўрганиб оломоғи шарт бўлиб, уларга таълим бермоқ, ахборот билан таъминламоқ, бошқача тарзда ҳам яшаш мумкин эканини тушунтирмоқ зарур эди. Бунинг учун ўзини янги мақом ва янги муҳитга мослаш оладиган одамларга эҳтиёж катта бўлиб, уларни бошқача тарзда фикрлашга ўргатмоқ лозим эди, холос. Шу боис саноатлашув жараёни, қай бир даражада бўлса-да, нафақат алоқа воситалари ва сиёсатни, балки хаёлотни ҳам демократлаштиришни талаб этарди.

Ана шундай руҳий-маданий ўзгаришлар натижасида феъл-атворнинг муайян белгилари ҳам ўзгарди — янги ижтимоий хусусият майдонга келди. Шу тарзда бугун биз яна худди ўшанга ўхшаган руҳий-маданий тўнтарилиш ёқасига келиб қолдик. Бироқ Оруэлл тасвирлаб берган Иккинчи тўлқиннинг якраңглигидан шитоб билан қочиш янги туғилиб келаётган руҳий ҳолат тўғрисида тайинлироқ умумлашмалар чиқаришни қийинлаштиради. Бинобарин, бу ўринда келажак ҳақидаги таҳмин ва тусмолларга бошқа мулоҳазаларимиздаги қараганда кўпроқ ўрин бера оламиз.

Шу билан бирга, Учинчи тўлқин жамият манфаати йўлида руҳий ривожланишга таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ўзгаришларни ҳам айтиб бера оламиз. Бу эса бизни фақат анча қизиқ масалалар сари эмас, балки анча қизиқ хулосалар сари ҳам етаклайди. Негаки, бу ўзгаришлар болалар ахлоқида, таълим-тарбияга, ёшликка, ишга ва ҳатто “мен”-имизнинг қандай шаклланишига дахлдор. Келажакнинг ижтимоий табиатини ўзгартирмай туриб буларнинг ҳеч қайсисини ўзгартириб бўлмайди.

Бошқача тарзда ўсиб-улғайиш

Авалло, эртанги куннинг боласи шундай бир жамиятда ўсиб-улғаядики, афтидан, унда болага бизнинг жамиятда-

гидан кўра анча кам эътибор берилади. Юксак даражада ривожланган мамлакатларнинг ҳаммаси аҳолининг катта ёшдагилари эҳтиёжига эътибор қаратади. Кейин, бозор иқтисодиёти шароити туфайли одамлар хизмат пиллапояларидан кўтарилди боргани сари ўзларидаги бор кучни оталик ёки оналикка сарфлашга бўлган анъанавий эҳтиёж сусайиб кетади.

Иккинчи тўлқин даврида миллионлаб ота-оналар ўз орзуларининг фарзандларида рўёбга чиқишини хоҳлаган, чунки улар ижтимоий ва иқтисодий соҳаларда фарзандлари ўзларига қараганда кўпроқ муваффақиятга эришади, деб ўйлаган. Юксак мавқега эришиш борасидаги бундай орзулар ота-оналарни фарзандлари теварагида парвона бўлиб, уларнинг тарбиясига жуда катта қувват сарфлашга ундаган. Бугун ўрта тоифага мансуб кўпгина ота-оналар фарзандларининг хийла мураккаб дунёда ҳаёт кечириётгани ҳолда ижтимоий-иқтисодий пиллапоялардан юқорига кўтарилиш ўрнига пастга тушиб кетаётганини кўриб ҳафсаласи пир бўлмоқда. Бошқача айтганда, ота-онанинг фарзандлар ёрдамида турмушини фаровон қилиш имконияти камайиб бормоқда.

Келажакдаги жамият, чамаси, боланинг ҳамма эҳтиёжини, ҳамма истагини дарҳол қондириш йўлидан бормайдиганга ўхшайди. Эҳтимол, бу жамият боланинг руҳий ривожига унчалик қизиқмаслиги ҳам мумкин. Агар шундоқ бўлса, келажакнинг “доктор Спок”лари ота-оналарга фарзандлари учун андازаси мукамалроқ ва талабчанроқ муҳит яратишни ҳамда уларга камроқ эркинлик беришни тавсия қилиш тусмоли ҳам йўқ эмас.

Яна шуни кутиш мумкинки, ёшлик даври, бугун кўпчилик бошидан кечириётганидай, ҳаддан зиёд тўсиқли ва изтиробли жараён бўлмас. Миллионлаб бола ота-онасидан фақат биттаси мавжуд бўлган оилада яшайди ва тарбия кўради. Бундай оилада ишлайдиган оналар (ёхуд оталар) беқарор иқтисодиёт

туфайли жуда ҳолдан тойган бўлади. Бу болалар 60-йиллардаги авлодга қараганда камроқ вақтга эга ва ҳаётнинг хузурини ҳам камроқ кўради.

Бошқалар кейинроқ ота-онаси уйда ишлайдиган оилаларда тарбия кўрса ҳам ажаб эмас. Иккинчи тўлқинда кўпгина оилалар ота билан онанинг олди-бердиси асосида қурилар ва бундай оилаларда болалар жуда ёшлигиданоқ оилавий ишларга жалб қилина эди. Биз эртанги куннинг электроникага тўлиб-тошган уйларида яшовчи болаларнинг ҳам оилавий ишларга жуда эрта жалб қилинишини ва дастлабки йилларданоқ масъулиятга ўргатиб борилишини кутишимиз мумкин.

Мазкур омиллар болалик ва ёшлик даврининг қисқароқ бўлишини тақозо этади. Аmmo муддат қисқаргани билан масъулият ва самарадорлик кучаяди. Бундай оилаларда катталар билан ёнма-ён ишлайдиган болалар тенгдошларининг таъсирига камроқ даражада берилиши ва улар катта муваффақиятларга эришиши ҳам мумкин.

Янги жамиятга ўтиш даврида иш ўринлари тақчил бўлган жойларда Иккинчи тўлқиннинг касаба уюшмалари, шак-шубҳасиз, ёшларни уйдан ташқаридаги меҳнат бозоридан мосуво қилиш учун курашади. Касаба уюшмалари (ва бу уюшмаларга аъзоми-йўкми — бундан қатъи назар, ўқитувчилар) мажбурий ёхуд қисман мажбурий мактаб таълимини узайтириш ҳақидаги қонунларни жорий эттиришга тиришади. Агар улар бунга муваффақ бўлса, миллионлаб ёшлар ихтиёрига хилоф равишда чўзилиб кетган ёшликнинг бўғиқ ҳавосида яшайверишга мажбур бўлади. Шундай қилиб, биз “электрон коттежлар”да яшаб, эрта меҳнат қила бошлагани ва масъулиятни эрта ҳис этгани учун тез ўсиб-улгайган ёшлар билан бошқа шароитларда ҳаёт кечириб, аста-секин балоғатга етганлар ўртасида кескин тафовутлар юзага келишига гувоҳ бўлишимиз мумкин.

Вақт ўтиши билан таълим соҳасида

ҳам ўзгаришлар содир бўлишини кутса бўлади. Кўпгина болалар синфда ўтирмай, ундан ташқарида ўқий бошлаши эҳтимолдан холи эмас. Касаба уюшмалари томонидан кўрсатиладиган таълимнинг қарамай, мажбурий мактаб таълимининг муддати кўпайиш ўрнига камайиши мумкин. Ёшу қарилар ўртасидаги қатъий чегара йўқолади, ёшлар билан кексалар бир-бири билан эркин мулоқот қилади. Турлича шакл олган ва амалиёт билан янада кўпроқ даражада боғланган таълим жараёни умр бўйи давом этади. Меҳнатнинг ўзи эса — бу бозор учун мўлжалланган ишлаб чиқаришми ёхуд рўзғор эҳтиёжларига йўналтирилганми, барибир — сўнги бир-икки авлод даврида бўлганига қараганда эртароқ бошланади. Шу сабаблар асосида Учинчи тўлқин тамаддуни ёшлар табиатидаги мутлақо бошқа белгиларни афзал кўра бошлайди. Бу белгилар тенгдошларининг фикрига қарам бўлиб қолмаслик, нафс-майллари амрига камроқ қулоқ осиб, ўз-ўзига камроқ бино қўйиб кабилар бўлиши мумкин.

Булар айна шундай бўлиш-бўлмаслиги номаълум, лекин бир нарса аниқ: улғайиш бошқача тарзда содир бўлади. Бунинг оқибатида эса бошқача одамлар тоифаси шаклланади.

Янги ишчи

Ўсмир улғайиб меҳнат жабҳасига қадам қўйгани сари янги кучлар унинг шахсиятидаги қай бир белгиларини рағбатлантириб, айримларини эса рад этиб, ўйинга киришади.

Иккинчи тўлқин даврида завод ва муассасалардаги меҳнат борган сари бир хиллашиб, ихтисослашиш кучаяр, ишни бажариш муддати қисқариб борар эди; иш берадиганлар эса итоаткор, аниқ ишлайдиган ва андозавий йўриқларни бажаришга тайёр турган ходимларни маъқул кўрарди. Мактабларда феъл-атвор белгилари ҳам шунга мувофиқ тарбияланар ва корпорациялар ҳам уларни шунга мос равишда рағбатлантирар эди.

Жамиятимизга Учинчи тўлқиннинг ёпирилиб кириши билан меҳнат ҳам борган сари ранг-баранглашиб боради, унинг тарқоқлиги янада камаяди, одамлар майда-чуйда ишларни қўйиб, йирик-роқлари билан шуғуллана бошлайди. Иш жадвалининг ўзгарувчанлиги ва суръатнинг эркинлиги феъл-атворни оммавий тарзда уйғунлаштиришга бўлган аввалги эҳтиёжни йўққа чиқаради. Ходимлар ишда аввалгига қараганда кўпроқ рўй берадиган ўзгаришларга кўникиши, шунингдек, ходимларнинг тез-тез алмашиб туриши, маҳсулотларнинг ўзгариши ва беҳисоб қайта қурилишларга дош беришлар талаб этилади.

Шундай қилиб, Учинчи тўлқиннинг иш берувчилари энди шунақа эркак ва аёлларга тобора зўрайиб борувчи эҳтиёж сезадики, бу вақтда улар бутун масъулиятни зиммаларига олишга қобил бўлишлари керак. Зеро, улар ўзларининг меҳнати бошқаларникига боғлиқ эканини тушунади. Бу эркак ва аёллар йирик-роқ вазифаларни ҳам адо эта олади ва ўзгарувчи шарт-шароитларга тез мослашади. Улар теварак-атрофидаги одамларнинг кайфиятини аъло даражада ҳис қилишади.

Иккинчи тўлқин давридаги фирмалар ходимларини бюрократик феъл-атворлари учун тез-тез ишдан бўшатиб туришади. Учинчи тўлқин фирмалари эса қўл-оёғи чаққон одамларга кўпроқ эҳтиёж сезишади, уларга оғиркарвон, тепса-тебранмас ходим керак эмас. “Вестерн электрик” номли корпоратив таълим ташкилотининг бош директори Дональд Коновернинг изоҳлашича, улар ўртасидаги фарқ мумтоз машшоқлар билан жаз созандалари ўртасидаги фарққа ўхшайди. Мумтоз машшоқлар партитурада ёзилган ҳар бир нотани маромига етказиб чалишга ҳаракат қилишади, жаз созандалари эса қандай куйни ижро этишни келишиб олгандан кейин бир-бирига қараб, бамайлихотир, билганича чалиб кетаверади.

Булар — мураккаб одамлар, улар ўзларининг бошқаларга ўхшамаслиги

билан ғурурланади. Учинчи тўлқинга айна шунақа сараланган ишчи кучи керак.

Жамоатчилик фикрининг тадқиқотчиси Дэниел Янкеловичнинг маълумотларига қараганда, америкалик ишчиларнинг 56 фоизигина (улар, асосан, кексайиб қолган одамлар) анъанавий йўсиндаги баҳонаи сабабларни орқа қилишади. Улар ишлари бўйича аниқ топшириқлар олса, берилган вазифалар тушунарли бўлса, шу билан бошлари осмонга етади. Улар бу ишларнинг “маъноси”ни излаб топишни ҳатто хаёлларига ҳам келтирмайди.

Аксинча, ҳозирнинг ўзида ишчи кучининг 17 фоизи Учинчи тўлқин бағрида пайдо бўлаётган янги қадриятларни акс эттиради. Янкеловичнинг айтишича, асосан ўрта бўғинда хизмат қилувчи ёш раҳбарлар зиммасига каттароқ масъулият юкланишини истайди ва ўзларининг истеъдоди ҳамда малакасига яраша жонли ишлар топширилишини хоҳлайди. Улар бажарган ишлари учун молиявий тақдирланишдан ташқари унда маъно ва мазмун бўлишини ҳам орзу қилади.

Бундай ходимларни ишга жалб этмоқ учун ёлловчилар ҳар қайси одамнинг ўзига мос тарзда ҳақ беришни таклиф қилади. Ҳозир баъзи бир илғор компаниялар (масалан, Кливлендда жойлашган юсак технологияли фирма) нима учун ходимларига олдиндан белгилаб қўйилган кўшимча имтиёзларни таклиф қилмай, таътилар, тиббий имтиёзлар, нафақа ва суғурталар олишни уларнинг ихтиёрига ташлаб қўйганининг сабаби шунда. Ҳар қайси ходим уларни ўз эҳтиёжига қараб танлаб олмоғи мумкин.

Янкелович ёзади: “Ишчи кучининг ҳамма қатламлари учун туртки бўла оладиган бир хил омиллар тизими йўқ”. “Қолаверса, — деб илова қилади у, — меҳнат эвазига бериладиган турли-туман мукофотлар ичида пул аввалгидай ҳаракатга ундайдиган қудратга эга бўлмай қолди”.

Ҳеч ким бу ходимларга пул керак эмас, деган гапни айтмоқчи эмас. Ал-

батта, у керак. Аmmo даромадлари муайян даражага етгандан кейин улар ўзларининг эҳтиёжлари жиҳатидан бутунлай бошқача бўлиб қолади. Пул воситасида тўланадиган кўшимча ҳақлар уларнинг хулқ-атвориغا аввалгидай таъсир қилмай қолади.

Сан-Францискодаги Америка Банки вице-президенти ўзининг ёрдамчиси Ричард Ислига бўлимада юқорироқ мансабни таклиф қилади. Янги ишхона бу шаҳардан йигирма миля нарироқда жойлашгани учун Исли уни рад этади. У бунақа олис масофадаги ишга қатнашни хоҳламайди. Ўн йилча муқаддам — “Келажак билан тўқнашув” китобида иш жойини ўзгартириш билан боғлиқ азиятлар тўғрисида гап кетганида ходимларнинг тахминан ўн фоизигина корхона билан бирга бошқа жойга кўчиб ўтишдан бош тортган эди. Бу рақам ўсиб бормоқда. Тадқиқотчи Мерилл Линчнинг маълумотларига қараганда, ҳозир уларнинг сони ходимларнинг учдан бир қисмидан ярмигача ташкил қилади. Улар ҳатто бошқа жойларга кўчиб ўтилса, маошга анча катта миқдорда пул кўчиб бериш ваъда қилинганда ҳам рози бўлмаган. “Авваллари одамлар “хўп бўлади” деб қўлларини кўксига қўярдию саф тортиб Тимбуктуга (Саҳройи Кабирдаги қишлоқ) ҳам жўнаб кетаверар эди, энди эса улар оилага ва ўзларининг яшаш тарзига кўпроқ эътибор берадиган бўлиб қолди”, дейди “Селаниз” корпорациясининг вице-президенти. Худди Учинчи тўлқин корпорацияси сингари у ходимларининг оладиган даромадини назарда тутиш билан чеклана олмайди. Эндиликда ишчи ҳам “турли хил манфаатлар”га эга бўлиб қолди.

Айни чокда анча чуқур илдиз отган ҳокимият моделлари ҳам ўзгаряпти. Иккинчи тўлқин фирмаларида ҳар битта ходимга бошлиқ бўлади. Меҳнатни уюштиришнинг янгича шаклида услуб мутлақо бошқача. Муайян масалаларни ҳал қилиш учун тузиладиган муваққат гуруҳларда даражаси ва малакасига кўра ҳар хил одамлар учрайди. Бу мавзуда асар-

лар ёзган Дейвис ва Лоуренс каби муаллифларнинг фикрига кўра, “Ихтилофлар... умумий бошлиқнинг иштирокисиз ҳал қилинаверади... Бундай шакл эдди-ятнинг соғлом бўлишини тақозо этади... Фикрлар ранг-баранглиги қадрланади ва одамлар бошқалар қўшилмаслигини билиб туриб ҳам ўз нуқтаи назарини бемалол айтаверади”.

Бундай тизим кўр-кўрона итоаткорлик билан хизмат қилувчи ходимларни жазолайди, асосли даражада эътироз билдирадиганларни эса рағбатлантиради. Ишларидан маъно изловчи, эътиборли фикрларни шубҳа остига олувчи, ўзи билганича иш юритмоқни истайдиган ёхуд қилаётган иши ижтимоий қимматга эга бўлишини талаб қилувчилар Иккинчи тўлқин корхоналарида “шаккоқ” деб ҳисобланиши мумкин. Аммо Учинчи тўлқин корхоналари уларсиз ишлай олмайди.

Шундай қилиб, биз ҳамма жойда иқтисодий тизим томонидан рағбатлантириладиган шахслар табиатидаги белгиларда кўз илғамас тарзда бўлса ҳамки, теран ўзгаришлар содир бўлаётганини кўраемиз. Бу ўзгаришлар пайдо бўлиб келаётган ижтимоий хусусиятни шакллантиради.

Ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчининг ахлоқи

Учинчи тўлқин тамаддунида шахснинг ривожини нафақат болалар тарбияси, балки таълим ва ишга ҳам туртки беради. Келажакнинг руҳий ҳолатига янада теранроқ кучлар таъсир қилади. Сабабки, иқтисодиёт фақат иш ўринлари ёхуд маош тўланадиган ишдангина иборат эмас.

Илгари мен иқтисодиётни иккита таркибий қисмдан иборат деб қарашни тақлиф қилган эдим. Уларнинг бирида биз алмаштириш учун товар ишлаб чиқарамиз, иккинчисидан эса ўзимиз учун буюмлар тайёрлаймиз. Буларнинг бири — бозор билан боғлиқ ёки ишлаб чиқариш сектори деб аталади, иккинчиси эса ишлаб чиқарувчи — истеъмолчи сектори. Уларнинг ҳар қайсиси бизга ўзининг

руҳий таъсирини ўтказиши. Чунки ҳар қайсиси ўз ахлоқини, қадриятлар тизimini, муваффақиятга бериладиган таърифини олға суради.

Иккинчи тўлқин даврида бозор иқтисодиётининг кенг тарқалиши — капиталистик бўладими, социалистикми, барибир — истеъмолчи ахлоқини рағбатлантирар эди. У шахсий муваффақиятнинг фақат иқтисодий таърифинигина беради эди, холос.

Аммо, юқорида кўрганимиздек, Учинчи тўлқиннинг олға силжиши “ўзингга ўзинг кўмак бер” ва “ўзинг ясаб ол” каби қоидаларга асосланган фаолиятнинг ақл бовар қилмайдиган даражада ўсиши ёхуд “ўзимиз учун ишлаб чиқариш”нинг ривожини билан ёнма-ён борган. Бунақа ишлаб чиқариш шунчаки эрмак бўлмай қолади, у борган сари каттароқ иқтисодий аҳамият касб этади. Бу ишларга бизнинг вақтимиз ва куч-қувватимиз тобора кўпроқ сарф бўла бургани сари у ҳам бизнинг ҳаётимиз ва ижтимоий хусусиятимизни шакллантира бошлайди.

Бозор ахлоқи одамларни мол-мулкига қараб тоифаларга ажратар эди, ишлаб чиқариш — истеъмол қилиш этикаси эса уларни қиладиган ишига қараб баҳолайди. Кўп пулга эгалик ҳамон қадрланади. Лекин бошқа сифатлар ҳам инobatга олинади. Улар орасида, айниқса, ўз кучига ишонч, қийин шароитларга мослашиш ва уларни енгиб ўтишда моҳирлик, буюмларни ўз қўли билан ясаш — масалан, девор тиклаш, яхши таом пишира билиш, кўйлак тикиш ёхуд қадимий жавонни таъмирлай билишга ўқуви борлиги қадрланади. Қолаверса, агар ишлаб чиқаришга мослашган бозор ахлоқи битта мақсад сари интилишни қадрласа, ишлаб чиқарувчи ахлоқи истеъмолчининг қизиқиш доирасини кенгайтиришга ундайди. Бошқача айтганда, ўқувларнинг ранг-баранглиги даромад келтирувчи соҳа қаторига қўшилади. Учинчи тўлқин даврида ишлаб чиқариш билан “ўзи учун ишлаб чиқариш” ўртасидаги уй-ғунликни барпо этгани сари одамларнинг турмуш тарзини “бир тўхтамага келтириш” талаби ҳам орта боради.

Ишлаб чиқариш секторидан истеъмол сектори томон силжишдаги бундай фоллик ҳам одамлар турмушида янги ҳолатдаги мувозанатнинг пайдо бўлиши тақозо этади. Бозор учун ишлаб чиқаришда банд бўлган одамларнинг кўпчилиги ўз вақтини мавҳум ишларга — гапга, рақамларга, моделларга тобора кўпроқ сарфламоқда ва улар одамларни кам билди, ҳатто бутунлай билмайди, деса ҳам бўлаверади.

Аксарият учун бунақа “каллани ишлатиш” жозибадор ва фойдали кўриниши мумкин. Аммо бунақа иш одами кўпинча ўзини дунёвий ишлардан, товушлардан, матнлардан ва кундалик умргузаронлик тўғрисида ажралиб қолгандек, янада аниқроқ айтганда, узилиб қолгандай ҳис қилади. Чиндан ҳам, бугунги хунармандликни, боғдорчиликни, деҳқон, юк ташувчи ёки машина ҳайдовчисининг меҳнатини кўкларга кўтариб мақташ — ишлаб чиқариш секторига мавҳумиятнинг ёпирилиб кираётгани учун тўланаётган ҳақ бўлиши мумкин.

Аксинча, ишлаб чиқариш — истеъмолда биз одатда аниқроқ воқеликка дуч келамиз; ишлаб чиқариш — истеъмол буюмлар ва одамлар билан тўғридан-тўғри алоқада бўлиши тақозо этади. Модомики, кўпгина одамлар қисман ходим сифатида кўришиб, қисман эса ишлаб чиқарувчи — истеъмолчи сифатида иш юритиб, ўз вақтини иккига тақсимлар экан, улар ақлий ва жисмоний ишдан, бир-бирини тўлдирувчи аниқ ва мавҳум лаззатлардан хузурланишга қобилдир. Ишлаб чиқарувчи — истеъмолчининг ахлоқи уч юз йиллик беписандликдан кейин қўл меҳнатига ҳурматни қайта тиклайди. Ваҳоланки, ана шу янги мувозанат ҳам шахс белгиларининг ўзгаришига таъсир кўрсатиши мумкин.

Кўрдикки, саноатлашувнинг ўсиши билан бир-бирига ўзаро боғлиқ меҳнат турларининг тарқалиши эркаларнинг ҳолис бўлишини рағбатлантирган, етарли даражада мустақил бўлган рўзғор

юмушлари эса аёллар субъективлигини шакллантиришга йўл очган. Бугун аёллар кўпроқ бозор учун товар ишлаб чиқаришга жалб қилинмоқда ва шу важдан уларга эрларининг руҳияти ҳолисроқ бўлиб туюлмоқда; уларни “эркакча ўйлаш”га рағбатлантирмоқда. Аксинча, эркалар тобора кўпроқ рўзғор ишларининг анчамунча қисмини зиммаларига олиб уйда қолишни ихтиёр этаётган экан, улардаги “объективлик”ка эҳтиёж камайиб кетяпти; улар тобора “субъективлашиб” боряпти.

Эртага Учинчи тўлқиннинг аксарият одами ўз ҳаётини бир-бирига боғлиқ катта-катта компаниялар ёхуд ташкилотлардаги тўлиқсиз иш кундаги меҳнат билан ўз-ўзини бошқарадиган ишлаб чиқарувчи — истеъмолчи гуруҳлардаги қисман ўзи ва оиласи учун қилинадиган кичик меҳнат ўртасида тақсимлай бошлайди. Шундан кейин биз ҳар иккала жинсининг объективлиги ва субъективлиги қандай эканини аниқроқ баҳолай оламиз.

Уулласи калом, иқтисодиётда ишлаб чиқарувчи — истеъмолчи улушининг кўпайиши билан, яхлит олганда, руҳий ўзгаришларнинг яна бир манбаи пайдо бўлади.

Ишлаб чиқариш ва қайта ишлаб чиқариш — истеъмолдаги асосий ўзгаришларнинг таъсири болалар таълим-тарбиясидаги теран ўзгаришлар билан кўшилиб, бизнинг ижтимоий хусусиятимизни анча ўзгартириб юбориши мумкин. Ҳар ҳолда, бу ўзгаришлар уч юз йил аввал Иккинчи тўлқин томонидан содир қилинган ўзгаришлардан кам бўлмайди.

Дарҳақиқат, бу кузатишларимизнинг барчаси хато бўлиб чиққан тақдирда ҳам, биз пайқай бошлаган ҳар бир силжиш тескари томонга йўналиб қолса ҳам, яна бир, энг охириги, жуда катта сабаб қоладики, бу сабаб руҳшунослик соҳасида жуда улкан ўзгаришларни кутишга асос беради. Бу сабабни мухтасар тарзда “алоқа воситаларидаги инкилоб” деб аташ мумкин.

Шаклу шамойили баркамол “мен”

Алоқа воситалари билан феъл-атвор ўртасидаги муносабат мураккаб ва шу билан бирга узлуксиздир. Биз ихтиёри-миздаги ҳамма алоқа воситаларини ўзгартириб қўйиб, ўзимиз халқ сифати-да ўзгаришсиз қоламиз дея олмаймиз. Оммавий ахборот воситаларидаги ин-қилоб руҳиятда ҳам инқилобга олиб ке-лади.

Иккинчи тўлқин даврида одамлар оммавий ишлаб чиқарилган тимсоллар денгизида сузиб юрган. Оммавий тарз-да нашр қилинадиган газеталар, журнал-лар, радио ва телекўрсатувлар, кино-фильмлар шундай бир оммавий онгни вужудга келтирганки, мунаққидлар уни “харсангдай яхлит онг” деб атаган. Унда ҳар бир шахснинг ўрни ҳақидаги тасав-вурлар у қадар хилма-хил эмас, лекин шундай бўлса-да, одамлар ўз онгини шу моделларга қараб йўналтирган, камдан-кам нухларни бу моделлардан афзал билиб, ўзларининг турмуш тарзига баҳо берган. Шахснинг феъл-атворидаги иж-тимойи жихатдан маъқул кўринадиган услублар доираси нисбатан тор бўлган.

Оммавий ахборот воситаларининг бугунги кунларимизда оммавийликдан маҳрум бўлиб қолгани шахсларнинг ўрни ва яшаш тарзи ҳақидаги модел-ларни лол қоладиган даражада турфа-лаштиради. Уларнинг ўз ҳаётини шу мо-делларга таққослаб кўриш имконияти ҳам кенгайди. Қолаверса, янги оммавий ахборот воситалари бизни яхлит тим-соллар билан эмас, тимсолларнинг “ушоқ”лари билан озиклантиради. Улар бизга танлаб олмоғимиз учун айнийлик-нинг бир нечта тушунарли турларини таклиф қилади — биз буни синиқлар ва парчалардан ўзимиз бутлаб олмоғимиз керак. Бу анча қийин иш ва шу сабабдан миллионлаб одамлар жон-жаҳдлари бил-лан ўзак — асос излашга тушиб кетади.

Бу интилишлар бизни ўзига хослиги-мизни юксакроқ даражада идрок этиш-га олиб келади. Ўзига хослик деганда бизга бетакрорлик бахш этадиган бел-

гиларни назарда тутяпмиз. Шу тарзда бизнинг тимсолимиз ҳам ўзгариб бора-ди. Биз ўзимизни шахс деб ҳисоблаш-ларини ва ҳар биримизга шахсдай муо-мала қилишларини талаб этамиз. Бу ҳол эса айни янги ишлаб чиқариш тизими ўзига хос шахсларга борган сари кўпроқ муҳтож бўла бошлаганда рўй беради.

Учинчи тўлқиннинг янги ахборот во-ситалари бизга соф шахсий сифатлари-мизни янада аниқроқ ва тиниқроқ бел-гилаб олишга ёрдам беришидан ташқа-ри, бизни ишлаб чиқарувчига айланти-ради ёхуд янада аниқроқ айтсак, унинг ёрдамида биз тимсолларимизни “истеъ-мол қилувчи” ишлаб чиқарувчи — истеъ-молчи бўлиб қоламиз.

Немис шоири ва мунаққиди Ҳанс Магнус Энциемсбергер бундай деган эди: “Кечаги оммавий ахборот воситалари-даги приёмниклар билан узатувчи во-ситалар ўртасидаги техник тафовут меҳ-натнинг “ишлаб чиқарувчилар” ва “истеъ-молчилар” деб ижтимоий тақсимланиши-ни акс эттиради”. Иккинчи тўлқин дав-рининг бошидан охирига қадар оммавий ахборот воситаларининг ходимлари шундай бир манбалар учун ахборотлар йўллаганки, бу манбалар ахборот юбо-рувчиларга бевосита жавоб йўллай ол-маган ёки улар билан бевосита алоқага кириша олмаган.

Аксинча, янги алоқа воситаларининг энг зўр инқилобий белгиси шундаки, уларнинг кўпчилиги интерфаол хусуси-ятга эга, яъни бу воситалардан фойда-ланувчи ҳар бир одам шу воситалар ёр-дамида образлар яратмоғи ёки уларни узатмоғи мумкин, шунингдек, у уларни ташқаридан қабул ҳам қила олади. Икки томонлама кабеллар, видеокассеталар, ёзиб олувчи арзон қурилмалар — булар-нинг бари алоқа воситаларини ҳар бир одамнинг қўлига бериб қўяди.

Келажакка назар ташлаб, тасаввур қилиш мумкинки, вақти-соати келиб ҳатто оддий телевидение ҳам интерфа-ол бўлиб қолади ва биз нафақат эртаги куннинг Арчи Банкери ёки Мэри Тай-лер Моорларини томоша қиламиз, бал-

ки улар билан бевосита мулоқотга киришиб, уларнинг шоу — томоша вақтидаги феъл-атвориға ҳатто таъсир ҳам кўрсатамиз. Ҳозирнинг ўзидаёқ “Кьюбе” русумидаги кабель тизими томошабинларнинг бевосита телеспектакль режиссёрига мурожаат этиб, ҳаракат субъектини тезлаштириш ёхуд секинлаштиришни илтимос қилиш, воқеалар маромига доир маслаҳатлар беришлари учун имкон яратади.

Алоқа воситалари соҳасидаги инкилоб ҳар биримизга ўзимизнинг янада мураккаброқ образимизни тасвирлаб бера олади. Бу инкилоб бизни бир-биримизга янада ўхшамайдиганроқ қилиб қўяди. У турли-туман образларга ўзимизни чоғлаб кўриш жараёнини тезлаштиради ва янги образлар сари силжишимизни ҳам жадаллатади. Улар бизга электроника ёрдамида ўз тимсолимизни жаҳонга намён этишимизга ёрдам беради. Ва буларнинг барчаси туфайли шахсиятимизда қандай янгиликлар содир бўлишини ҳеч ким охиригача била олмайди, чунки аввалги цивилизацияларнинг бирортасида ихтиёримизда бунақа қудратли воситалар бўлган эмас. Бугун онг технологиясини эгаллаб боришимиз тобора кучаймоқда.

Биз шитоб билан кириб бораётган дунё шу пайтгача кўрганларимиздан, ортирган тажрибамиздан шу қадар олиски, энди руҳиятга оид барча фаразларимиз шубҳали кўринади. Аммо шуниси мутлақо равшанки, қудратли кучлар биргалиқда ижтимоий хусусиятнинг ўзгаришига таъсир кўрсатади — муайян белгилар ривож топади, муайян белгилар тазйиққа учрайди ва шу тариқа ҳаммамизнинг табиатимизда ўзгаришлар юзага келади.

Иккинчи тўлқин тамаддунини ортда қолдирар эканмиз, шунчаки бир қувват тизимидан иккинчисига ёки бир технологик асосдан бошқасига ўтиб қўя қолмаймиз. Биз айни чоқда ички оламимизга ҳам инқилобий руҳ олиб кирамиз. Шунини эътиборга олганда, ўтмишнинг қаричи билан келажакни ўлчамоқ, яъни Ик-

кинчи тўлқин атамалари билан Учинчи тўлқин тамаддуни одамларини таърифлаб-тавсифлаш бутунлай бемаъни иш бўларди.

Бизнинг тахминларимиз лоақал қисман тўғри бўлса, эртанги шахслар бир-бирдан бугунгидан кўра кўпроқ даражада фарқ қилади. Уларнинг кўпчилиги тезроқ балоғатга эришади, зиммасига масъулиятни эртароқ оладиган бўлади, тез ўзгарувчи муҳитга тузукроқ мослашади ва ўзига хос жиҳатларини кўпроқ намён қилади. Улар ота-боболаримизга нисбатан кўпроқ даражада мўтабар одамларнинг фикрларига ҳам танқидий қарашга мойилроқ бўлади. Улар пулга муҳтож бўлади ва бу пулни ишлаб топади, бироқ фавқулудда ҳоллардагина ўта муҳтожлик оқибатини айтмаса, бошқа ҳолларда фақат пул учун меҳнат қилишмайди.

Менга шундай кўринадики, улар ҳар нарсадан аввал ҳаётда мувозанатга интилишади — меҳнат билан кўнгулхушлик, ишлаб чиқариш билан истеъмол, ақлий ва жисмоний меҳнат, мавҳумият билан муайянлик, объективлик билан субъективлик ўртасидаги мувозанат улар учун муҳим аҳамият касб этади. Улар ўтмиш одамларига қараганда ўзларини мураккаброқ тушунчалар орқали таҳлил қилади ва тавсифлайди. Учинчи тўлқин тамаддуни вояга етиб боргани сари илгари одамларнинг тепасида муаллақ турган ҳаёлий эркак ва аёлларни, янги Ҳёте ва арастулар ирқини эмас, балки, умид қилмоқ керакки, содда ва мағрур ирқни — инсоний деб аташга муносиб тамаддунни яратамиз.

Аммо энг сўнги бир заруриятни тан олмагунимизча бундай натижага эришамиз, янги ва муносиб тамаддунга эсон-омон ўтиб оламиз, деб умидвор бўлмаслик керак. Бу зарурият — сиёсий жиҳатдан буткул ўзгариш ва янгиланиш заруриятидир. Бундай истиқбол бир вақтнинг ўзида ҳам чўчитади, ҳам далда беради. Келажак сиёсати — келажак одамига мос келмоғи даркор.

Озод ОБИД таржимаси

ҚУТЛУҒ ЁШГА ЕТГАНЛАР

Абдулла ОРИПОВ

Jahon ichra tengsiz jahonim

ЎЗБЕКМАН

Янги бир асрнинг остонаси бу,
Етишдим умримнинг қутлуғ ёшига.
Тилимда шукрона, дилимда гулу,
Тарих саркотибин келдим қошига.

Мана, мен — Ўзбекман, қўлимда туғим
Ва барча аъмолим битилган китоб.
Шунинг ичидадир борим ва йўғим,
Шунинг ичидадир мен учун офтоб.

Ўзбекман, иншооллоҳ, иймоним бутун,
Тилим қисик эмас башариятдан.
Кимгадир тенгдирман, кимдандир устун,
Зувалам қорилган самимиятдан.

Ўзбекман, гоҳида иқболим кулиб,
Гоҳида ўзимдан чиққан офатим.
Дунёни олсам-да жаҳонгир бўлиб,
Гўдак йигисига йўқдир тоқатим.

Ўзбекман, қанчалик жафо чекмайин,
Ўзимга ҳақ бўлдим, ўзимга ҳақман.
Яшадим ёвларга бўйин эгмайин,
Бу кун ўз эркига эришган халқман.

Истиқлол, кетма юрт пешонасидан,
Толе, тарк этмагин бизни илоҳим.
Мана, янги аср остонасидан
Ўтдим. Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм.

ЎЗБЕКИСТОН АСРИ

Етармизми юз йилликнинг охирига ҳам,
Қўярмизми Янги аср пойига қадам?

У кунларни кўриш бизга насиб этгайми,
Илтижомиз Яратганга бориб етгайми?

Кечагина яшардик шу хаёллар билан,
Иштибоҳу орзу билан, саволлар билан.

Афсус, бунга етолмади қанча инсонлар,
Қанча-қанча азиз зотлар, жаннати жонлар.

Раҳмат қилсин барчасини Оллоҳнинг ўзи,
Чақнадими, бир кун сўнгай умр юлдузи.

Ёзган экан тирикларнинг пешонасига,
Бизлар етдик Янги аср остонасига.

Шукроналар айтсак арзир бу инъом учун,
Шарафлайлик омад деган даҳонинг кучин.

Лекин ушбу остонага ким келди қандоқ,
Ўтган йўлинг нечук бўлса — аъмол ҳам андоқ.

Кимдир келди бу маррага урушлар билан,
Талотўплар, бир-бирини суришлар билан.

Кўзда ёши дарё-дарё халқлар келдилар,
Етим-есир, насибаси талхлар келдилар.

Шоҳлар келди, бойлар келди, гадолар келди,
Севишганлар — ишқ йўлида адолар келди.

Келди аср оғушига нияти порлоқ,
Бешигида қиқир-қиқир қилган чақалоқ.

Лекин менинг толеимга ҳавас қил, олам,
Мен беназир бир ҳис билан ғолиб чиндан ҳам.

Неча асрий занжирларни ташладим узиб,
Ҳаққим еган ёвуз кучлар кетдилар тўзғиб.

Бош устимдан ўтди қанча тўфон, қасирга,
Минг шукурки, озод етдим Янги асрга.

Ўзбекистон, она юртим, ота маконим,
Шу бепоён жаҳон ичра тенгсиз жаҳоним.

Янги даврон кошонаси ўзинг бўлгайсан,
Инишооллоҳ, энди абад нурга тўлгайсан.

Ишончимнинг боиси бор баридан ортиқ,
Оллоҳ сенга буюк неъмат айламиш тортиқ:

Меҳнат ҳам бор, шавкат ҳам бор, карвон ҳам бордир,
Дунё ҳавас айлагулик Сарбон ҳам бордир.

Фотиҳага қўл оч энди, бут бўлсин қаср,
Ўзбекистон асри бўлгай, шаксиз, бу аср!..

ШОИР ЮРАГИ

Ўтар бу кўприкдан жамики жонзот,
Чумолидан тортиб филлар ҳам ўтар.
Султонлар ўтади гоҳ шод, гоҳ ношод,
Занжирларин судраб қуллар ҳам ўтар.

Элчиларга ўхшаб турфа замондан
Шалоқ аравалар, “мерс” лар ўтади.
Рўбарў келишиб икки томондан
Бир-бирига тамом терслар ўтади.

Суйишганлар ўтар суяб бир-бирин,
Бузувчилар ўтар, ўтар усталар.
Ўушёрлар ўтади тежаб кўз қирин,
Ўтади эмаклар пиёнисталар.

Ўтиб бораётир, ана, жуфт гуруҳ,
Бирини шўх, бировини кўзларида нам.
Етаклар бормоқда бирини шуқуҳ,
Бошқа бировини етаклаган ғам.

Олифталар ўтар — ғариб сийрати,
Ботирлар ўтади — қалбида ўтлар.
Бешиклар ўтади — дунё зийнати,
Ўтади лапанглаб вазмин тобутлар.

Муттасил бу йўлда келади тўқнаш
Нур билан зулумот, ўлим ва ҳаёт.
Бу кўприк оламнинг ўзига ўхшаши,
Бир фарқи — соҳиби ихтиёрсиз зот.

Кўприк остидаги жўш урган дарё
Сув эмас — ўтганлар тахир кўзёши.
Ҳар нени кўтаргай бир ўзи танҳо,
Бор на таъмирчиси, на бир юкдоши.

Бу кўприк, бу кўприк қуласа агар,
Не ҳислар қоларди сарсон-саргардон.
Гарчи қисматида бор қанча хатар,
Ҳар нечук, барига у балогардон...

АКТЁР

Бир кун томошага тушиб, лаҳзада
Турфа актёрларни кўриб қайтибсан.
Лекин сен уларни фақат саҳнада
Мавжуд деб ўйласанг, бекор айтибсан.

Чин актёр санъат деб бағрини тизглаб,
Амаллаб кунини кўриб юради.
Шундай инсонлар бор, бир кўзи йиғлаб,
Битта кўзи эса кулиб туради.

Шундай инсонлар бор, вой отам, дея
Бир зумда ўзгарар турқи, сиёғи.
Лекин ўша маҳал, ўша сония
Онасин кўксиди турар оёғи.

Шундай инсонлар бор, гўё юртпарвар,
Юртини улуғлар гўё ҳар сўзи.
Лекин разм солиб қарасанг агар,
Амал поясида иккала кўзи.

Шундай инсонлар бор, халқим дер ҳар чоқ,
Сўзлайди ҳамиша олиб халқ ёнин.
Бир қўли кўксиди, бир қўли бироқ,
“Тозалаб” туради халқнинг ҳамёнин.

Санъатга умрини ким этмиш фидо,
Шарафи юксалсин, оламни тутсин.
Ҳаётни ўйин деб билганнинг аммо
Толеи кулмасин, бири кам ўтсин.

СЕНСИЗ

Мен фақат Сен учун яшадим десам,
Бир оз лоф бўларди ва бир оз ёлгон.
Гоҳи босганида тўфон каби гам.
Кўзимга кўрингай ўзимдаги жон.

Сенсиз ҳам яшадим десам мен агар,
Десамки, Сенсиз ҳам танамда бор жон,
Ишонгил, бу гапим баридан баттар
Ёлгон бўлар эди, тамоман ёлгон.

АЖРИМ

Дунёнинг ярмини сайр этди ўлгон,
Келиб отасидан сўради ажрим:
— Чин дўст тополмадим нега, отажон?!
Ота эса жим.

Яна дунё кезди чарчамай ўлгон,
Яна отасидан сўради ажрим:
— Вафо тополмадим нега, отажон?!
Ота ҳамон жим.

— Нега саволимга бермайсиз жавоб?! —
Ўлгон турар эди нолакор, ҳақир.
Ота жавоб қилди уҳ тортиб шу тоб:
— Сен ҳам бор нарсани ахтар-да, ахир!..

ЎТИНЧ

Дунёда минг йиллик харобалар кўп,
Урушлардан ёдгор, селлардан ёдгор.
Мозорлар қалашиб ётибди тўп-тўп,
Аслида улар ҳам чўнг харобазор.

Вужудимни тешар йиллар шамоли,
Юрак тилка-тилка турфа озордан.
Болам, хабар олгин, тутмай заволи,
Шоир деб аталган харобазордан.

* * *

Мана бу ҳикматга, дўстим, сол қулоқ,
Балки сени менга бўлгай бир сабоқ:
Посбоннинг қовоғи уйилган бўлса,
Ҳатто жаннатга ҳам тортмайди оёқ.

ҚАДАҲ

Турибман қўлимда қадаҳ шу палла,
Демак, жом сўзимни айтмасам бўлмас.
Сизга бахт тилашим мумкин баралла,
Лекин бахтли қилиш қўлимдан келмас.

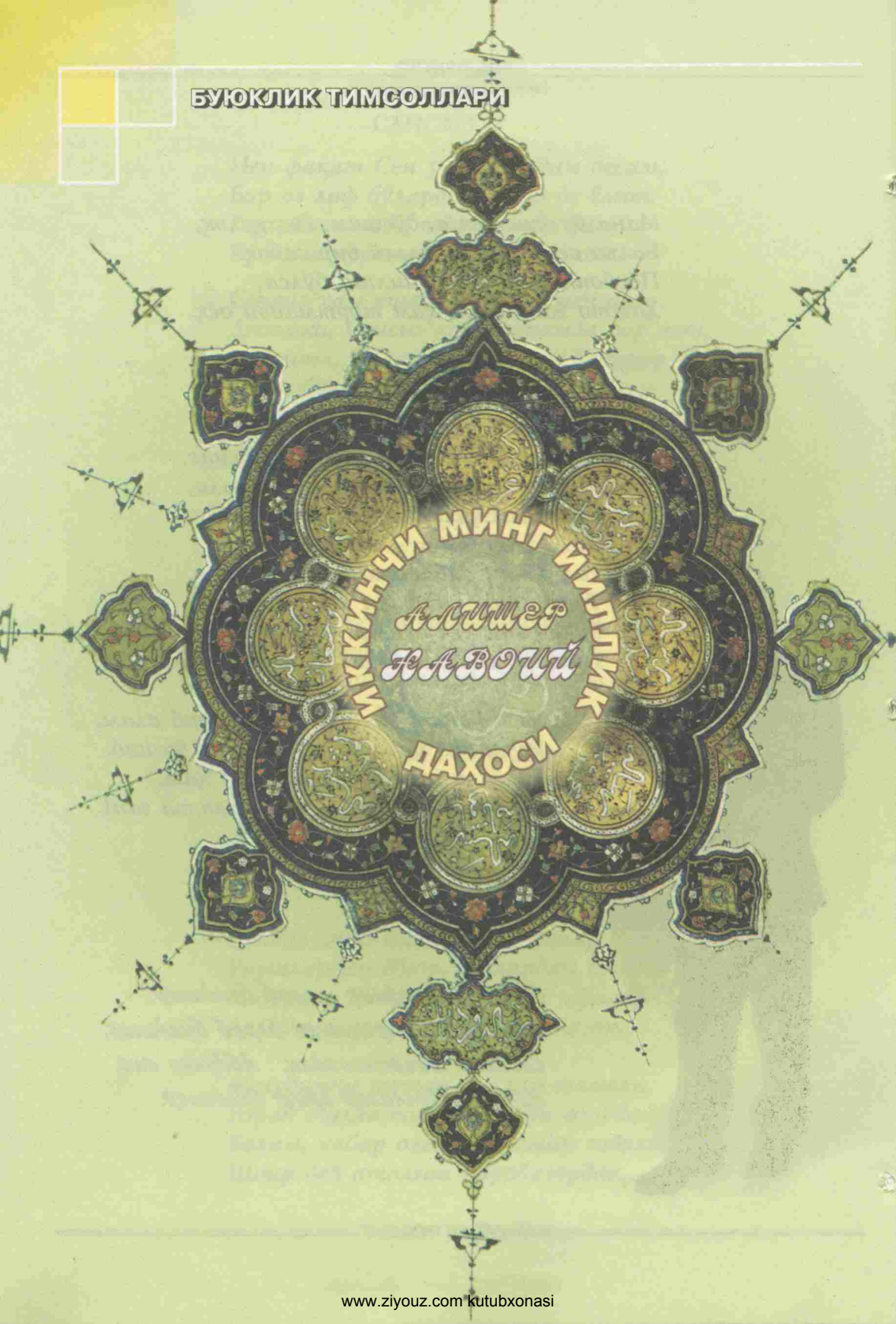
Тилайман албатта соғлиқ ва умр,
Тухфа қилолмасман лекин уларни.
Тилайман ҳеч сўнмас илҳом ва сурур,
Гарчанд беролмасман бу туйғуларни.

Мен фақат сиз учун орттириб алам,
Йўлингиз тўсмасман деворга ўхшаб.
Ғалвали дунёда шунинг ўзи ҳам,
Менинг назаримда, жуда катта гап!

Оқир муҳолифлар ҳориб бўлдилар,
Эл-юрт сўз фаҳмига бориб бўлдилар.
Сизнинг шеърингиздан, Абдулло ака,
Қанча абдуллалар ориф бўлдилар.

БҮЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Мелодии ҳисобнинг иккинчи минг йиллиги яқун топди. Янги аср билан учинчи минг йиллик ҳам бошланди.

Шундай кезде “Ўзбекнинг ўтган ўн асрдаги энг буюк даҳоси ким?” деган савол тугилиши табиий. Миллат буюкларни кўп етиштирган, албатта. Лекин ҳозир буюкларнинг буюгини — минг йилнинг биз учун, бутун халқимиз учун ибрат бўладиган ягона миллий даҳосини аниқлаш хусусида сўз кетаётир!

Модомики, масала шу қадар аниқ қилиб қўйилган экан, тилга беихтиёр Алишер Навоий деган ном келади...

Дарҳақиқат, ўзбек учун XV асргача ҳам, ундан кейин ҳам ҳазрат Навоийдан юксакроқ тафаккур чўққиси йўқ. Бағзан, ҳатто, Навоий кўз ўнгимизда бутун бир миллат тимсоли бўлиб гавдаланади. У халқни бирлаштиради. Дунёнинг қайси бурчаги, қайси мамлакатида яшаётганидан қатъи назар, ўзбекман деган инсон ўзини Навоий қавмига мансуб кўради, бу билан фахрланади ва бу унга ўзига хос миллий масъулият юклайди.

Аммо шу мансублик, шу фахр, шу масъулиятни ким қандай тушунади?

Ҳўи, нега биз бу зоти шарифни бунчалар улуглайимиз?

Навоийнинг буюклиги-ку исботталаб гап эмас, лекин фаразан асослаш талаб этилса, сиз қандай далиллар кўрсатган бўлуру эдингиз?

Нега Навоийнинг довруғи жаҳондаги Ҳомер, Софокл, Данте, Шекспир, Гёте каби маълум ва машҳур қалам соҳиблари даража-сида шоён эмас?

Бу борада адолатни тиклаш — Навоийни бутун дунёга тани-тиш, асарлари ва ғояларини чинакам умумбашиарий мулкка ай-лантириш учун нима қилиш керак?

Бу зот маънавий пиримиз, миллий руҳиятимизнинг ҳаётбахш чаимаси, таълим-тарбиямизнинг беқиёс манбаси бўлатуриб, ун-дан ёш авлод — ўқувчи ва талабаларимиз қарийб бебаҳра қола-ётганига сабаб нима?

Аҳволни ўнглашнинг чораси борми?

Навоий сизнинг шахсий ҳаётингизда ёки ижодингизда қандай ўрин тутади?..

Тахририят шундай саволлар билан бир гуруҳ зиёлиларга муро-жаат қилди. Улар орасида умрини шоир ҳаёти ва ижодини ўрга-нишга бағишлаган устоз навоийшунослар ҳам, бу соҳага энди-энди кириб келаётган ёшлар ҳам, адабиётшуносу тилишунос ҳам, шоиру ҳофиз ҳам бор.

Эҳтимол, бир муаллифнинг нуқтаи назари иккинчисига у қадар тўғри келмас. Майли-да. Саъдий Шерозий айтганидек, илм бе-баҳс бўлмас. Лекин бугун шунча зиёли бобокалон шоиримиз, унинг мероси тақдирини, бу ижоднинг миллат маънавияти ва жаҳон та-маддунидаги ўрни ҳақида мулоҳаза юритяптими, демак, Наво-ийни тушуниш сари интилиш бир зум ҳам тўхтамаган

Эркин ВОХИДОВ, шоир

Дарҳақиқат, Навоийнинг буюклигини исботлаб ўтиришга ҳожат йўқ. Унинг буюклигини англаш учун шеърятни идрок эта билиш, ҳис қила олиш кифоя. Адабиётдан озгина хабардор бўлган ва маълум таъбий (эстетик) дунёқарашга эга бўлган киши англаб етадики, Навоий кўтарилган юксакликка туркий тилда ижод қилган ҳеч бир шоир кўтарила билган эмас.

Шеърят одатда онг ва қалб орқали қабул қилинади. Онг шоирнинг дунёқарашини, тафаккурининг салмоғини ҳисоб қилса, қалб шеърятнинг санъатидан, сеҳридан баҳраманд бўлади. Навоий ижоди онг учун ҳам, юрак учун ҳам чексиз хазинадир.

Устоз олға сурган ўлмас умуминсоний ғоялар бизни ҳанузгача тарбия қилса, унинг ижодига хос буюк санъат бизни ҳар сафар ҳайратга солади. Навоий шеърятини сеҳрининг кудрати шу қадарки, гоҳида бундай сатрларни битиш инсон кўлидан келадиган ишга ўхшамайди. Менга Навоий сўзи ғойибдан келган сеҳрли нидодек инсон зоти учун ғайримумкин бўлган соҳирликдек туюлади. Навоийнинг буюклигини англаш учун ўта мураккаб таҳлил талаб этилмайди. Ҳазратнинг бир байтини ўқийнинг ўзи кифоя. Шеърятни тушунган киши бу сўзларни фақат Навоий айтиши мумкинлигига қаноат ҳосил қилади.

Навоийнинг буюклиги бир далил шуки, бу устоз ижодининг сеҳридир. Шу ўринда шеърятни англаш тўғрисида икки оғиз сўз. Бизга мактабда ҳам, олий ўқув юртида ҳам адабиёт намунаси ғоявий таҳлил қилиб ўргатилган. Яъни шоир, ёзувчи қандай ғояни олға сурган, нима демоқчи? Муайян ғоя қандай, қай тарзда ифода этилгани, яъни ижоднинг санъат эканлиги, сеҳри эса четда қолаверган.

Шунинг учун адабий асардан завқланиш, ҳайратга тушиш бахтидан кўпларимиз бебаҳра бўлиб қолганмиз. Истиклол маърифатининг асосий йўналиши, менимча, ана шу таъбий тарбияга қаратилмоғи лозим.

Навоийнинг жаҳон жамоатчилиги орасида шу вақтгача кенг тарғиб қилинмагани сабаби маълум. Навоий буюк ўзбек шоири, аммо ўзбеклар юрти — Ўзбекистон мустақил ватан эмас эди. Ўзбекистонни жаҳон энди таний бошлагани каби Навоийни ҳам расмона таниш, ўрганиш энди бошланаётир.

Бу ишда ўзбек зиёлилари олдида катта масъулият бор. Навоийни бор кудрати ва юксаклиги билан дунёга кўрсатмоқ учун аввало биз ўзимиз уни юксак қадрламоғимиз керак. Шоирни қадрлаш эса унга ҳайкаллар ўрнатиш, кўча ва шаҳарларга номини қўйиш билангина белгиланмайди. Шоирни қадрлаш уни англашдир. Шоирни қадрлаш унинг ижодини қалбга сингдириш, ундан баҳраманд бўлиш демакдир. Бизнинг ота-боболаримиз сўзнинг қадрига етган. Уларнинг суҳбатлари ҳикматларга тўла ва шоирларнинг байтлари билан музайян бўлган.

Навойдан камида минг байт ёд билмаган киши ўзини зиёли ҳисоблашга ҳаққи йўқ, деб ўйлайман. Нафақат зиёли, балки мен ўзбекман, Навоий менинг бобом деб айтмоққа ҳақсиз, деб ўйлайман. Биз Навоий-

ни мажбурият учун эмас, бурч-вазифа сифатида эмас, балки онгимиз ва қалбимиз учун туганмас неъмат сифатида ўрганмоғимиз керак. Навоийни ўқимоқ шуур учун меҳнат эмас, чексиз лаззатдир. Навоий ижоди олимлар учун таҳлил заҳмати бўлса, сиз ва биз каби оддий шеърят шайдолари учун буюк қувонч манбаидир.

Ўз меросингиз қадрига ўзингиз етмасангиз, бошқалар қайдан етсин! Шўро замонида бизга Навоийдан кўра кўпроқ Пушкин ва Лермонтовни, Чехов ва Горькийни ўргатдилар. Биз буюк аждодларимиздан кўра кўпроқ Фарб классикларини ўқидик. Албатта, уларни ўрганиб кўп нарса йўқотганимиз йўқ. Аксинча, бойидик. Лекин ўз даҳо шоирларимиз чуқур ўргатилмаганига сабаблар бор эди. Буни зийрак одам англаши мумкин. Хукмрон мафкура эгасининг мерос мулки ҳам хукмрон бўлиши тарихий қоидадир. Мен орзу қиламанки, ҳозир мактабда ўқиётган болалар Навоийдан чинакам баҳраманд бўлган авлод бўлиб етишади. Улар ҳар сўзда ҳазрат бундоқ деганлар, дея Навоий байтларидан ўқиб, ўз фикрларига таянч топадилар. Бундай суҳбатлардан баҳраманд бўлган инглиз ҳам, француз ҳам Навоий ижодининг сеҳридан ҳайратга тушади ва бу ҳайратини юртдошларига юқтиради. Шу тариқа буюк устозимиз жаҳон аҳлининг мулкига айланади.

Кўплар Шарқ ва Фарб санъатининг бир-биридан узоқлигини бўрттириб кўрсатади. Тўғри, бу икки оламнинг ўзига хос тафаккур ва ҳиссий тафовутлари бор. Лекин мен Париж ва Берлинда, Сиэтл ва Лос-Анжелесда ўзбек санъаткорларини фарблик мухлислар қанчалик қарсақлар билан, қийқириклар билан олқишлаганини кўриб, юксак санъатнинг барча халқлар учун таъсир қудрати бирдайлигига амин бўлганман. Агар Навоийни инглиз, француз ё испан тилига ўша тилларда ижод этувчи энг истеъодли шоирлар қалбдан ўтказиб таржима қилсалар, ишонманки, Навоий Фарб шеърхонларининг ҳам чинакам мулкига айланади.

Навоийдан узоқлашиш бир аср давомида содир бўлди. Аҳволни ўнглаш тезликда амалга ошадиган иш эмас. Лекин бу — Навоийга яқинлашиш учун бир аср керак деган сўз ҳам эмас. Мустақил давлатчилигимизни барпо этиш, қадриятларимизни тиклаш, жамиятимизни қайта қуриш учун тарих бизга кўп фурсат ажратган эмас. Биз шундай шароитда яшаймизки, ўн йилларда қилинадиган ишларни бир неча йилда амалга оширмоғимиз керак ва шундоқ бўлмоқда ҳам.

Юртимизнинг ўзгарган киёфасига қаранг. Давлатимизни жаҳон ҳамжамиятида йилдан-йилга ошиб бораётган обрў-эътиборига назар ташланг. Шундай жадаллик маънавият соҳасида ҳам бўлишини орзу қиламан. Халқимиз орасида Навоийни пухта билувчилар кам. Президентимиз Ислон Каримов Навоийни ўрганиш масаласига алоҳида эътибор бергани бежиз эмас. Негаки, Алишер Навоий миллий маданиятимиз тимсоли бўлиши баробарида беқиёс бойлигимиз ҳамдир. Бобокалонимиз шеъри кирган қалбга жаҳолат ва ёвузлик кирмайди. Навоий ижоди инсонни юксакка кўтарувчи буюк қудратга эга.

Навоий ижоди мени шеърятга олиб кирган. Кўплар каби у менинг ҳам буюк устозим, пири комилдир. Мен ҳамisha бу юксак ижод сеҳри олдида ҳайратга тушаман ва унга интилиб яшайман.

Нажмиддин КОМИЛОВ,
адабиётшунос

Алишер Навоий Шарқ мумтоз адабиётининг барча жанрида бемисл маҳорат кўрсатиб, ўлмас бадиият дурдоналарини яратгани ўз замонидаёқ улуғ адиблар, нуктасанж мунаққидлар томонидан эътироф этилган.

Чунончи, улуғ форс-тожик шоири Абдурахмон Жомий “Туркий тилда қалам тебратиб балоғат ва фасоҳат майдонида от сурган Навоий агар бу асарларни форс тилида яратганида, форсигўйларга сўз қолмасди” деса, султон ва шоир Хусайн Бойқаро Навоий ҳақида ёзган “Рисола” асарида “Назм тариқининг барча навъида соҳибқиронлик мақомини эгаллабдур”, деб баҳо беради унга.

Шарқнинг яна бир улуғ арбоби Бобур Мирзо бўлса туркийда ҳеч кимнинг “онча кўп ва хўб шеър” айтмаганини қайд этади.

Бу сўзлар шунчаки шахсий эҳтиром юзасидан айтилган эмас, балки уларни Алишер Навоий даҳосига берилган муносиб баҳо деб билмоқ даркор. Навоий, ҳақиқатан ҳам, шеърят соҳибқирони, ҳам эҳтирослари денгиз каби жўш урган беназир шоир, ҳам илму ҳикмат, фалсафа, тасаввуф соҳасининг билимдони, улуғ инсонпарвар, **одамийлик концепциясини** яратган буюк мутафаккирдир.

Навоий даҳосининг буюклиги, аввало, шоирнинг ниятлари улуғворлигидан келиб чиқади. Навоийнинг нияти нима эди? Навоийнинг нияти ўз она тили — туркийнинг туганмас имкониятлари, кудрати ва қуввати ни намоиш этиш эди ва ул зот бу буюк ниятига эришди: туркий тилда форсий адабиётда етилган ва эришилмаган адабий чўққиларни забт этиб, ажойиб лирик шеърлардан тузилган тўрт девон (“Ҳазойинул-маоний”) ва “Хамса”ни яратди. Бундан ташқари, туркий тилда тарихий, илмий асарлар, “Лисонут-тайр” каби рамзий-сўфиёна дoston, мактубот, Абдурахмон Жомий, Саййид Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад каби фавқулodда истеъдодли одамлар ҳақида “ҳолот” — манокйблар ёзди.

“Хамсатул-мутаҳаййирин” асари Жомийга бағишланган. Шоир уни форс тилида ёзса ҳам бўларди. Аммо Навоий туркий тилда битди. Чунки туркий тилда хоҳ назм, хоҳ наср бўлсин, ҳар қандай жанр, усул ва оҳангда асар ёзиш мумкин ва зарур, деган фикрни шу тарика исботламоқчи бўлди.

Улуғ шоир ўзининг тарихий вазифасини “Муҳокаматул-луғатайн” асарида яхши баён этган. Унда келтирилган фикрларнинг мазмуни шундан иборатки, салтанат араблар кўлида бўлганида араб тилида адабиёт гуллади, “сорт салотини (султонлари)” мустақил бўлганида форсигўй шуаро зухур қилдилар, “то мулк араб ва сорт салотинидин турк хонларга интиқол топди (ўтди — **Н.К.**)”, яъни турк тилида ёзадиган шоирлар пайдо бўлдилар. Бирок, Навоий эътирофича, “форсий... шуаро муқобаласида киши пайдо бўлмади”.

Алишер Навоий ва Хусайн Бойқаро қалбида бу улуғ дард, ватан ва халқ олдидаги тарихий бурч бўлган. Улуғ шоир бутун истеъдоди, умри-

ни шу муқаддас вазифани адо этишга бағишлаган. Навоий фикрларидан яна шу нарса ҳам аёнлашадики, то ўз давлати, шоҳу султони бўлмас экан, она тилининг қадру эътибори бўлмайди ва бу тилда шоҳона асарлар яратилмайди.

Буларни қайд этиб, шуни айтмоқчиманки, Алишер Навоийнинг буюклигини, аввало, туркий адабиёт майдонида, сўнгра эса Шарқ адабиёти ёки жаҳон адабиёти миқёсида олиб қараб аниқлаш лозим. Навоий — туркий халқларнинг, биринчи галда, ўзбекларнинг ифтихори, шу тилдаги адабиёт даҳоси, ўзбек адабий тилини ҳам амалий, ҳам назарий асослаб берган зот. Бу — унинг ҳеч қачон унутилмайдиган тарихий хизмати.

Навоий асарларида мусулмон Шарқида туғилган илғор ғоялар, ислом ва тасаввуф таълимоти жамулжам этилганки, бу асарларнинг ҳар бири абадул-абад сўнмас маънавий хазина бўлиб қолади. Шу боис Навоий асарлари ўзидан кейинги барча туркигўй шоир-ёзувчилар ижодига кучли таъсир этди. Бир ёғи Хитой, бир ёғи Ҳиндистон, бир ёғи Кичик Осиё, бир ёғи Кавказ, бир ёғи Волгабўйи ва Сибиргача чўзилган иқлимлар, мамлакатларда яшовчи туркий халқлар бу маънавият хазинасидан баҳраманд бўлиб, Навоий асарларини шарҳлаб, таржима қилиб ўрганди, ҳозиргача татаббуълар ёзиб келмоқда.

Навоийни Шарқ адабиёти майдонида олиб қараганда ҳам унинг салоҳияти юксаклигича қолади. Эрон, Покистон, Афғонистон, Тожикистон ва бошқа мамлакатларда Навоий форс-тожик адабиётининг жонкуяр ҳомийси ва улуғ зуллисонайн шоир сифатида адабиёт тарихида ҳурмат билан тилга олинади. Шуниси маълумки, Алишер Навоий форсий тилда ҳам кўп ва хўб асарлар ижод этди. Айниқса, унинг ғазал ва қасидалари машҳур. Хоқоний, Анварий, Хусрав Дехлавий каби устозлар қасидаларига тенг келадиган ўн битта қасидаси сўз санъатининг ажиб дурдоналарига ҳисобланади. “Фарҳод ва Ширин”, “Мажолисун-нафоис” асарларининг қайта-қайта таржима қилиб келинаётгани ҳам шоир ижодининг қанчалар эътироф этилаётганидан далолатдир.

Энди агар Навоий ижодини дунё адабиёти майдонида олиб қарайдиган бўлсак, улуғ шоиримизнинг мавқеи яна ҳам ортади. Улуғ зот тарихда тутган ўрни билан, ижодининг салоҳияти, кўлами, ранг-баранглиги билан, инсонийлик ғояларининг замонлар оша долзарб аҳамият касб этиши билан, энг асосийси, умумбашарий аҳамиятга молик таълимотининг чуқур мазмунга эғалиги билан улкан адиблар қаторида туради.

Албатта, ҳар бир даҳо санъаткорнинг ҳам ўз дунёси, ижодий йўналиши бор. Жумладан, Алишер Навоийнинг ҳам. Аммо, агар биз жаҳон адабиётини ўрганиб, барчасини бир-бир элақдан ўтказсак, Навоий ижоди, ўрта аср бадиий тафаккури ва шеърояти тарихида алоҳида ўрин эгаллайдиган улкан сиймо бўлиб гавдаланади.

Алишер Навоий ижодининг жаҳон адабиётидаги мақомини тиклаш учун, менимча, қуйидаги энг муҳим ишларни амалга ошириш лозим:

а) шоир ижодини қиёсий усулда кенг ўрганишга киришиш, яъни уни туркий ва форс-тожик адабиёти билан изчил қиёсий таҳлил қилиб, Навоий кашф этган бадиий ютуқлар, унинг сўз оламига, фикр ва ғоялар дунёсига қўшган янгиликларини жаҳонга кўрсатиш;

б) Навоий ғояларининг умумбашарий моҳиятини очиб берадиган илмий асарлар яратиш;

в) дунё шарқшуносларининг шоир ижодига муносабатини яхлит ҳолда ўрганиш, бу ижодни камситишга қаратилган айрим фикрларнинг асоссиз эканини илмий исботловчи тадқиқотлар яратиш ва уларни хорижий тилларга ўгириб, дунёга тарқатиш;

г) Навоий ижоди бўйича халқаро анжуманлар, йиғинлар ташкил этиш;

е) замонавий технологиядан фойдаланиб, Навоий асарларини тарғиб этиш;

ж) Навоий асарларини янгидан хорижий тилларга таржима қилиш, буни рағбатлантириш.

Навоий асарларининг ҳозирги китобхонлардан узоқлашиб бораётгани, ҳар қанча ачинарли бўлмасин, аччиқ ҳақиқат. Лекин шоир асарларига меҳр қўйган одам унга барибир яқинлашиб бораверади. Бу меҳрни ўқувчиларда шакллантириш учун, биринчи галда, қийин бўлса ҳам, шоир асарларини асл ҳолида ўқиш ва ёдлашга эътибор қилинса, шоирнинг армони, орзулари, фикрлари тўғри тушунтирилса...

Бу соҳанинг оқсаётганига сабаб — Навоий асарларини тўғри тушуниб, яхшилаб ўқувчиларга етказиб берадиган ўқитувчилар кам. Ҳатто, олий ўқув юртлирида ҳам мумтоз адабиётни яхши тушунадиган мутахассислар тобора камайиб кетяпти. Ҳанузгача тасаввуф луғати йўқ. Навоийни эса бусиз тушуниш мумкин эмас.

Навоий ғояларининг туб моҳияти, илоҳий-тасаввуфий мағзи бир четда қолиб кетмоқда. Навоий оламини Оллоҳ яратган яхлит борлиқ, Яратувчининг қудрати ва гўзаллигининг кўзгуси деб билади. Шоир инсонга ҳам, унинг ахлоқий тақомилига ҳам шу нуқтаи назардан қарайди.

Шоир ижодини бутун таркибий қисмлари, мураккаблиги билан идрок этмас эканмиз, унинг буюклигини ҳам тасаввур қилолмаймиз. Шарҳлар, насрий баёнлар тузиш, изоҳли луғатлар ҳам яратиш керак.

Навоий ижоди — бир калит. Бу калитни қўлга киритган одам ҳам мумтоз адабиёт сирларини эгаллайди, ҳам Шарқ маънавияти хазинасига эшик очади.

Навоий — мен қайта-қайта мурожаат қиладиган, қайта-қайта ўқиб, лаззатланадиган, қалбим тўридан жой олган шоир. Гўдакликда биринчи бўлиб қулоғимга чалинган шеърлар Ҳофиз Шерозий билан Алишер Навоийники бўлган. Навоийнинг раҳматли онамдан қолган эски бир сайланма девонини мўътабар тутиб, ҳамон сақлаб юрман.

Навоий шеърларини ҳар гал ўқиганда, янги-янги маънолар топангидан қувониб кетаман. Улуғ шоирнинг айрим асарлари юзасидан тўрт-беш шарҳим, мақолам чоп этилганда, устозлар, дўстларим илиқ гаплар айтган. Мен бундан бахтиёрман. Насиб этса, яқин орада Навоий ижоди ҳақидаги кузатишларим, изланишларимни жамлаб, бир китоб қилмоқчиман.

Навоий ижоди — бамисоли бир рбиҳаёт чашмаси. Ундан ичган сари қалбингиз тозаланиб, нурланиб боради, маънан ва руҳан улғаясиз, куч оласиз. Шундай буюк шоирни бизга ато этган Парвардигорга минг бора шукур қилиб, бу зоти мукаррамдан бир умр ибрат олиб яшаш биз учун ҳам қарз, ҳам фарздир.

Билган — гапирмайди, гапирган — билмайди, деган қоидага риоя қилинса, Навоий ижоди билан боғлиқ баҳс-мунозаралар бошқача кечади. Бир замонлар Алишер Навоийнинг даҳосига шубҳа билан қарашлар бўлган. Лекин бундай иштибоҳлар туман янглиғ тезда барҳам топган. Рус ёки грузин зиёлисидан Пушкин ёки Шота Руставелининг буюклигини исботлашни талаб қилиб кўринг-чи! У сизга ё ажабланиб қарайди, ёки устингиздан кулади. Ахир, бу зотларнинг иккиси ҳам ўз юрти ва миллати тарихида юксак ўрин эгаллашини билмаган, тасаввур этмаган рус — русми, грузин — грузинми? Муҳаммад алайҳиссаломнинг пайғамбарлигини исботлаш ҳеч бир мусулмоннинг ҳаёлига келмаганидек, Навоийнинг улуғлигини кўрсатувчи қўшимча далил излашга ҳожат йўқ. Алишер Навоийнинг буюклигини билмаслик ўзбек миллатининг маданияти тарихи, миллий-маънавий куч-қуввати ва жаҳон бадий тафаккурига қўшган буюк ҳиссасини англамаслик билан баробар. Алишер Навоий улуғ сиймоси ул зотнинг руҳонияти, беназир шахсияти ва сўзни санъат даражасига кўтарган ижодкор экани билан белгиланади. Унинг шу замонда — янги асрда ҳам замонавий шоир сифатида ёдга олинаётгани беҳикмат бўлмаса керак.

Навоийни бошқа халқларга танитмоқ учун эмас, ўзимиз яхши билишимиз учун кўпроқ ташвишланишимиз зарурга ўхшайди. Очиғини айтганда, биз ҳали Навоий ижодиётини керакли ва арзийдиган даражада ўқиб-ўрганганимиз йўқ. Эҳтимол, шунинг учун ҳам илм, ижод ва санъат аҳли Навоий ижодиёти хусусида умумий, икки томчи сувдай бир хил баландпарвоз таъриф ва тавсифларни такрорлашдан асло хижолат чекмайди.

Гёте 1831 йили рус адибларидан бирига “Сиёсат реализм, адабиёт ва санъатдаги гўзалликни сўндирди” деган экан. Улуғ олмон шоири бунда сўзнинг илоҳий гўзаллиги ва моҳиятини назарда тутган бўлса керак. Шўро замонларида мумтоз адабиётимизга бирёқлама ва юзаки муносабат бизда ҳам худди шундай ҳолатни юзага келтирди. Шу боис эндиликда Навоийни пухта билиш учун жуда жиддий ва махсус тайёргарлик кўриш тақозо этилади. Акс ҳолда шоир ижодининг асл моҳияти кашф этилмасдан қолаверади.

Буюк ёзувчи ва шоирлар ҳаётида ижодий эркинлик ҳамisha муҳим аҳамият касб этган. Даҳо санъаткорлар, энг аввало, ана шу эркинликнинг куч-қуввати ва фалсафасига таянади. Шу боис ҳам ҳақиқий санъаткорнинг ҳаёт тарзи, руҳоний-ғоявий олами бошқаларникига ўхшамайди. Навоий шахсияти ва ижодий олами ҳам бундан мустасно эмас.

Дарҳақиқат, сўз ва фикр эркинлиги ҳақиқатни тўғри акс эттиришнинг тамал тоши, дейиш мумкин. Ҳар қандай озодлик ўзининг асл қиёфасини сўз ва фикрдагидек намоён эта олмайди ёки тасдиғини тополмайди. Алишер Навоий ҳамма нарсани эркинлик билан вобасталикда талқин қилган, инсон қисмати билан боғлиқ ҳар қандай ҳақиқатнинг ис-

Иброҳим ҲАҚҚУЛ,
адабиётшунос

тиқболини тафаккур хурлигида кўрган. Демак, туйғуда, руҳда, кўнгил ва тафаккурда эркинликни қарор топтирмай туриб, Навоий асарларининг асл маъно-моҳиятини чақишга уриниш бефойда. Илм, илҳом, кашф ва хурлик завқи — ҳазрат Навоийнинг ғоя ва тимсоллари, мажоз ва ҳақиқат дунёсига киришнинг асосий йўли, дейиш тўғрироқ бўлади. Чунки дастлаб ишқ, дард ва армон сир-асрорлари очилиб, сўнгра маърифат ва гўзаллик сабоқлари бошланади.

Хуллас, Навоий асарлари ғояларини тарғибу ташвиқ қилишдан олдин уларнинг маъно-моҳиятини тўғри англаб олиш лозим. Навоийни билиш — бошқа, уни англай олиш — бошқа. Навоийни англайдиганлар кўпайсагина навоийшуносликда аҳвол кескин ўзгаришига мен тўлиқ ишонаман.

Ёш авлод фақат Навоий асарларидан эмас, умуман, мумтоз адабиётимиз чашмаларидан бебаҳра қолаётгани жуда ташвишланарли. Аҳвол шу зайлда давом этаверса, яқин беш-ўн йилда ўтмиш адабиётимизга мутлақо эҳтиёж сезмайдиган, басирати кўр, демакки, гўзаллик туйғусидан маҳрум, моддий дунё ғам-ташвишидан бошқасини тан олмайдиган ёшларнинг бутун бир авлоди вужудга келиши ҳеч гап эмас. Энг ёмони, бундай ўспиринлар мустақил фикр, адабиёт, санъат, маърифат ва маънавиятнинг инсон тақдиридаги қиммати, яшашдан асосий мақсад нима эканлиги тўғрисида бош қотириб ўтиришни ортиқча ташвиш деб билади.

Ҳазратнинг ўзи “Ҳайратул-аброр” дostonида бежиз бундай демаган:

*Сирри ҳақиқатдин ўлуб баҳравар,
Айла басират кўзи бирла назар.*

Биз ёшларга басират сир-асрорларини етарли даражада тушунтириб, умуман, дунёга басират кўзи билан боқишни ўргатмагунимизча улар Навоий шеъриятининг туб моҳияти ва гўзаллик сирларини мушоҳада қилишдан ожиз бўлиб қолаверади. Бу дунёда билмаган нарсани билгандай бўлиб кўриниш, маҳдудлик ва хабарсизликдан хотиржам тортишдан ортиқ гумроҳлик йўқ.

Шоирнинг ижод намуналарини ўрганишга рағбат, ул зотнинг қуёшдек порлоқ шахсиятини севиш ва ижодига муҳаббат туйғуларини уйғотиш лозим деб ўйлайман. Тан олиш жоизки, халқимиз орасида Навоийсиз ҳам ҳамма нарсага ақлимиз етади, Навоийни ўқиб-ўрганмасак-да, англаш керак бўлган ҳақиқатларни биламиз, деган ўй-хаёл билан ўзига таскин берадиган кимсалар оз эмас. Биз ҳали ўтмиш тарихимиз ва адабиётимизни идрок қилиш борасидаги иллат ва фожиаларнинг барчасини тўлиқ тушуниб олганимиз йўқ. Демокчиманки, Навоий сабоқларига амал қилмасдан туриб, жаҳолат, нодонлик, авомлик, мутелик ва ёвузликнинг илдизларини қуритиш мумкин эмас. Ёшларга Навоийни англаш йўллари кўрсатилса, улар билиш зарур бўлган барча ҳақиқатларни ўзлаштириб олади. Навоий сўзларини тўтидай такрорлаш билан, ғоя ва мақсадларини тушунмасдан ортиқча билагонликка бериладиган ёшларни маърифатли инсонлар деб бўлмайти.

Мана, ўттиз йилдан буён Мир Алишер Навоий ижодини баҳоли қудрат ўқиб, ўрганиб, талқин этаман. Бироқ навоийшунос деган номга даъ-

вом йўқ. Мен Навоийнинг муҳибиман. Мана шу муҳиблик — мени руҳлантирувчи, чарчоқлик ва чорасизликлардан муҳофаза қилиб, доимий равишда нималарнидир ёзиб-чизишга ундовчи бир асос. Навоий шеърятига доир мақолалар ва бир неча китоб эълон қилдим. Бироқ бугун Алишер Навоий асарларини англашим ҳам, уларга қарашим ҳам олдингига нисбатан бошқача. Худо умр берса, ҳаётимнинг қолган қисмини ҳам тасаввуф ва Навоий шеърятини масалаларини ўрганишга бағишламоқчиман.

Алишер Навоийнинг буюклиги фақат унинг ижоди билан шуғулланувчи мутахассислар, шоирнинг фидойи ихлосмандлари учунгина исботталаб гап эмас. У зот эришган юксаклик, аввало, мана шу тор доирадан ташқаридагилар учун исботланиши лозим, деб ҳисоблайман.

Тилшунос сифатида ўз соҳам билан боғлиқ иккита мисол келтираман.

Биринчидан, Алишер Навоий энг кўп ва хўб сўз қўллашда жаҳон адабиётида ҳам назири йўқ ижодкор. У бутун ижоди давомида 26 мингдан ортиқ сўз қўллаган. Унинг бадиий ва илмий асарларида биронта сўзнинг ноўрин ишлатилгани ҳалигача қайд этилмаган. Ҳолбуки, сўз бойлиги кўлами борасида ҳазрат Навоийга яқин турувчи дунёга машҳур адибларни оладиган бўлсак, Пушкин асарларининг сўз бойлиги 21 мингдан ортиқроқ, Шекспир асарларида 20 мингга яқин, Сервантес асарларида эса 18 мингдан кўпроқ. Лекин уларнинг сўзни қўллашда сакталиклар учраши аниқланган.

Навоий тилини туркийда ижод қилган шоир ва ёзувчилар билан қиёслайдиган бўлсак, ҳазрат сўз хазинасининг буюклиги янада яққолроқ кўринади. Чунончи, Насимий асарларида 13 мингдан сал ортиқ, Абай ижодида 6 минг, татар адабиётининг йирик намояндаси Абдулла Тўқай асарларида 14 минг сўз қўлланган. Бу маълумотлар фақат мутахассисларга маълум, холос.

Иккинчидан, Навоий асарларида бирор қўшимчанинг ноўрин ёки чалкаш қўлланганини учратмаймиз. Ҳолбуки, ўша даврда шоиру адиблар бунга кўп эътибор бермаган. Навоий асарларида ўзбек тилининг қонуниятлари бадиий-услубий жиҳатдан сайқал топган. Масалан, унда чиқиш келишиги қўшимчаси фақат “дин” шаклида учрайди. Мумтоз адабиёт мутахассислари ўртасида “Фузулийда “дин” йўқ”, “Навоийда “дан” йўқ” деган қараш ҳукмрон. Мен Навоий асарларидаги келишик шакллари бағишланган тадқиқот олиб борар эканман, “Мезонул-авзон” асаридаги қуйидаги байтга эътиборни қаратдим:

*Сақоҳум роббуҳум ҳамри дудоғинг кавсариндандур,
Бу майни ичтиқунг нуқли ҳадисинг шаккариндандур.*

Муҳаммаджон ҚОДИРОВ,
тилшунос

Мен бу байтдан “дан” қўшимчасини “топиб олиб”, ўша машхур матални инкор қилмоқчи бўлган эдим... Аммо асар матнни чуқурроқ ўрганганимда шу нарса маълум бўлдики, юқоридаги байт Алишер Навоийнинг бир туркман шоири асаридан олган мисоли экан.

Қарангки, улуғ Навоий ушбу туркманча байтдаги “кавсариндандур”, “шаккариндандур” сўзларидаги чиқиш келишиги қўшимчасини ўзи ҳар куни юзлаб марта қўллайдиган “дин” шаклида ёзмаган — аслида қандай бўлса, шундай берган. Бу эса шоирнинг ўзга тиллар, бошқа ижодкорларга нисбатан ҳурматини кўрсатади.

Биз, шунингдек, Навоийдан олдин ва кейин яшаган ўзбек шоирлари ва ёзувчилари асарларида қаратқич ва тушум келишиклари қўшимчаларини қўллашда изчилликка амал қилинмаганини (“нинг” ўрнига “ни” ва аксинча ишлатилганини) жуда кўп учратамиз. Хусусан, Бобур бу келишикларни қўллашда ўзи туғилган жой шеvasи (Андижон шеvasи) шаклига кўпроқ амал қилган. Навоий асарларида лисоний моҳияти тубдан фарқ қилувчи бу икки келишик қатъий тарзда ўз ўрнида қўлланган. Яъни ҳазрат Навоий қаратқич келишигини икки отнинг грамматик муносабатга киришувида, тушум келишигини эса отнинг феъл билан боғлашда қўлланишидай нозик қонуниятни меъёр ҳолига келтириб, ўзбек адабий тилига жорий қилган.

Хуллас, улуғ шоир асарларининг тилида шева ёки бошқа тор доирадаги хусусиятлар эмас, ўзбек адабий тили қонуниятлари устун туради.

Шу кунгача яратилган илмий асарларда, дарслик ва қўлланмаларда XV аср Ўрта Осиё тилшунослиги тилга олинмайди, бу фан тарихи XIX аср Оврупо тилшунослигидан бошланади. Хусусан, жаҳон қиёсий-тарихий тилшунослиги XIX асрда Оврупода вужудга келди, унинг отаси немис олими В.Гумбольдтдир, деган қараш ҳукм суриб келади. Овруподан тўрт аср олдин Алишер Навоий қиёсий-тарихий тилшуносликни бошлаб бергани эса “унутилади”.

Навоийнинг “Муҳокаматул-луғатайн” асари — тил тарихи, ўзбек тилининг фасоҳати ва балоғати масалаларини қамраб олган илмий рисола. Бу асар қиёсий тилшуносликка асос солди, ўзбек тилшунослигини бошлаб берди, тил билан нутқ бошқа-бошқа, лекин ўзаро алоқадор ҳодисалар эканини чегаралади, лингвистикани услубият билан боғлиқликда ўрганиш йўриғини кўрсатди. “Муҳокаматул-луғатайн” асарининг бу белгилари Навоийнинг жаҳон тилшунослик илми тарихида юксак қадрланишига асос бўлади.

Ҳақиқатан ҳам, буюк шоир ва мутафаккир ижоди жаҳон адабиёти ҳамда маданиятида юксак мақомга муносиб, чунки гўзал инсоний хислатлар ичидан Навоий “узмаган чечаклар” йўқ ҳисоб, олам ташвишларининг Навоий чекмаган “дарду балоси”, серқирра ижоднинг Навоий босмаган йўллари қолмаган. Менимча, улуғ шоирни бутун дунёга танитишга қаратилган ишларни, асарларининг ва улардаги чин инсоний ғояларнинг кенг тарғибини, аввало, она халқи зиёлилари амалга ошириши лозим.

Шунингдек, унинг асарлари инглиз, рус, француз, испан каби тилларга таржима қилиниши керак. Аммо Навоийни таржима қилиш осон иш эмас. Буни шарқ фалсафаси, ислом дини, араб, форс ва эски ўзбек тил-

ларини биладиган таржимонлар амалга ошириши мумкин. Бундай мутахассисларни тайёрлаш иши эса кенг миқёсда ҳал этиладиган муаммо.

Навоий асарлари — ҳақиқатан ҳам, инсон руҳияти ва маънавиятининг сўнмас чашмаси, таълим-тарбиянинг беқиёс манбаи. Бугунги кунда ёш авлод — мактаб ўқувчилари ва талабалар баъзан бу чашмадан бебаҳра қолаётгани ҳам рост. Шундай бўлса-да, аҳволни ўнглашнинг чораси бор.

Ўрта ва олий мактабнинг ҳозирги дастур ва дарсликлари билан ёш авлодга Алишер Навоий даҳосини сингдириб бўлмайди. Бунинг учун халқимиз эски ўзбек тили ва араб алифбосига асосланган эски ўзбек ёзувининг сиру асрорларидан хабардор бўлиши даркор.

Аҳволни ўнглашнинг энг изчил йўли — ёш авлодга бошланғич синфлардан бошлаб “Эски ўзбек ёзуви ва тили” фанини ўқитиш. Бундай тадбир Халқ таълими вазирлиги ташаббуси билан 90-йилларнинг бошида йўлга қўйилган эди: 3-синфдан 9-синфгача бу фаннинг ўқитилиши режалаштирилиб, 1991-94 йилларда олимларимиз Алибек Рустамов ва Масъудали Ҳакимжоновлар билан тузган дарсликларимиз нашр этилган, ўқитиш ҳам йўлга қўйилган эди. Ушбу дарсликларда асосан Навоий тили ва бадииятини тарғиб қилиш назарда тутилган эди. Аммо бундай улкан, хайрли иш тез орада тўхтаб қолди — ўқитилмай қўйди.

Эски ўзбек ёзуви ва тили хусусиятлари ўрта мактабдан бошлаб ўқитилиб, сўнг олий ўқув юртларида давом эттирилганда, сўз ва фикр бойлигимизнинг янада юксалишида қўл келган бўлур эди.

Навоий ижоди бизда жаҳон миқёсида олиб ўрганилмаган, унинг нечоғлиқ буюклиги ҳам етарли даражада очиб берилган эмас. Дунёнинг улуғ сўз усталари ҳақида яратилган жилд-жилд китоблар олдида бо-бокалон шоиримизга бағишланган тадқиқотлар жуда ғариб кўринади. Ҳолбуки, юксак бадиияти, теран фалсафаси, кенг қамрови, умуминсоний масалалар ўзининг ҳассос ифодасини топгани жиҳатидан Навоий асарлари жаҳон адабиётининг энг баркамол намуналари билан бўйлаша олади ва шоирнинг ўзи жаҳоннинг буюк санъаткорлари рўйхатида биринчи ўнликдан ўрин олишга ҳар жиҳатдан муносиб. Лекин бу ҳали исботланиши керак. Жалолиддин Румий ўз даврида лутф этиб, “Агар муслимият Санойининг улуғлигини кўра билсайди, жамики мўминларнинг бошидан қалпоғи тушарди!” деган эди. Мен бу фикрни сал ўзгартириб, “Агар инсоният Навоийнинг буюклигини англаб етса эди, уни дунёга берган халқни бошига кўтарар эди!” деган бўлар эдим.

Мутахассисларнинг аниқлашича, Овруро Навоий ижоди билан дастлаб XVI асрда танишган. Лекин Фарб адабиётшунослигида Навоийга “форс шоирларининг таржимони”, “назира навис” (улар назирани тақлид деб тушунган) сифатида нотўғри, ғайририилмий қарашнинг ҳукмрон-

Эргаш ОЧИЛОВ,
адабиётшунос

лик қилгани асрлар мобайнида шоир ижодини ўрганишга монетлик қилиб келган. Натижада Навоий хорижда Бобур даражасида ҳам шуҳрат қозонолмаган. (Аслида, Бобурни жаҳонга унинг шеърляти эмас, балки “Бобурнома” асари машхур қилган. “Бобурнома”га қизиқиш борасида эса соф адабий мақсадлардан кўра сиёсий манфаатлар устунлик қилгани маълум). Бунга Фарбнинг Шарққа, унинг адабиётига менсимай, бир-ёқлама муносабатда бўлиб келгани ҳам қўшилса, масаланинг мохияти янада ойдинлашади. Кейинчалик Х.Вамбери, А.Курелла, Г.Дудек, И.Бечка, Л.Гржебачек, Э.Бродская, Е.Бертельс, Н.Конрад каби Оврупо ва рус олимлари томонидан ўзбек шоирининг жаҳоний миқёсдаги ўзига хос ва буюк сўз санъаткори экани исботлаб берилган бўлса-да, Навоийни дунёга танитиш ишлари бугун кўнгилдагидек деб бўлмайдн.

Эсимда, бундан икки-уч йил муқаддам Туркиядаги нуфузли журналлардан бири Навоийга алоҳида бир сон бағишлашни маълум қилиб, Ўзбекистон Фанлар академиясидан навоийшунос олимларнинг мақолаларини ташкил этиб беришни сўради. Ўшанда бирорта олим журнал учун махсус мақола ёзиб бермади, балки уларнинг ҳаммаси қачонлардир ёзган ва кўпинча ҳеч қаерда эълон қилинмай, чанг босиб ётган эски мақолаларининг нусхаларини юборди. Амаллаб 20 тача мақола тўпладик ва жўнатиб юбордик...

Бундай лоқайдлик ва бепарволик билан навоийшуносликни, унинг хорижий тарғиботини қандай ривожлантириш мумкин? Бундай муносабат бизга йўлларни очмайди, аксинча — ёпади.

Энди жаҳон адабиётининг илғор аньяна ва тамойилларини ўзлаштириш билангина кифояланиб қолмай, ўз навбатида, миллий адабиётимиз ютуқларини дунё миқёсига олиб чиқиш, умумбашар мулкига айлантириш устида бош қотиришимиз лозим. Бунинг учун нафақат Навоий, балки мумтоз ва замонавий адабиётимизнинг барча етук намояндалари ижодини хорижий тилларга таржима қилиш ишини кенг йўлга қўйиш, ўзбек адабиётини ўрганиш ва тарғиб этиш билан шуғулланадиган дунёдаги барча илм марказлари, олимлар ва мутаржимлар билан мустаҳкам алоқа боғлаш, уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш керак. Айни пайтда, ўзбекчадан хорижий тилларга ўгириладиган таржимонларни ўзимизда тайёрлаш масаласини ҳам ўйлаб кўриш вақти келди (Йўлдош Парданинг немис шоири Нора Пферрер билан ижодий ҳамкорлиги Навоий ғазаллари, рубоийлари ва ҳикматлари таржимасида яхши самара беряпти).

Ёш авлоднинг шоир яратган буюк меросдан деярли бебахра қолаётганининг икки сабаби бор: биринчиси, уларнинг Навоий тилини тушунмаслиги бўлса, иккинчиси, Навоий асарлари тарғиботининг етарли даражада эмаслиги (масалан, тарихга, қадимий қадриятларга, ўтмиш меросимизга муносабат ижобий томонга ўзгарганига ўн йилдан ошди. Лекин шундай катта давр мобайнида, айтайлик, тасаввуф луғати яратилмади. Ҳолбуки, тасаввуфий образ ва тушунчаларни билмай туриб, мумтоз адабиётни тўла-тўқис англаш хусусида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас).

Ҳозир кенг ўқувчилар оммасини Навоий асарларини асл нусхада

ўқишга мажбур қилиш самара бермайди. Инглизлар ҳам Шекспирни замонавий талқинда қабул қилишаётгани маълум. Ҳақиқатнинг кўзига тик қараш керак: хоҳлаймизми-хоҳламаймизми, бундан кейин Навоийни аслиятда ўқиш бир гуруҳ мутахассислар ва чинакам мухлисларнинг иши бўлиб қолаверади. Эндиликда Навоийни ўқиб тушуниш олдида олий математика ҳеч нарса бўлмай қолди. Чунки Навоийни ўқиб тушуниш учун Шарқ фалсафаси, маданияти, адабиёти, мумтоз сўз санъатининг ижодий методи, образлар олами, ўзига хос рамзу ташбеҳлари, бадиий санъатлар, араб ёзуви (ҳарфий ўйинларга асосланган шеърлар, абжад-таърихларни тушуниш, муаммоларни ечиш учун), эски ўзбек тилини билиш, форс ва араб тилларидан маълум даражада бохабар бўлиш, махсус лугатлардан фойдаланиш каби кўникмалар талаб этилади. Табиийки, бугунги шиддатли замонда бунга ўқувчининг вақти ҳам, ҳафсаласи ҳам йўқ. Бу вазифани биз — олимлар бажаришимиз, Навоийни халққа яқинлаштириш, унинг асарларини осон тушунтириш йўллари кидиришимиз, насрий баёнлар, шарҳлар, тадқиқотлар яратиш ишини кенг йўлга қўйишимиз керак (Хожа Ҳофиз ва Мавлоно Румий асарларига ҳам жилд-жилд шарҳлар ёзилган ва ёзилмоқда). “Навоийнома”, “Мумтоз адабиётдан сабоқлар” туркумидаги китоблар, тўпламлар, кўрсатув ва эшиттиришлар, рукнларни кўпайтириш ва уларда Навоийни, умуман Шарқ адабиётини тушунишга бағишланган мақола ва суҳбатлар бериб боришни доимий анъанага айлантириш, олий ўқув юртли ва мактаблар учун “Навоийхонликка кириш”, “Навоий сабоқлари” каби қўлланмалар яратиш лозим.

Шу ўринда Навоийни бутунлай мутасаввуф шоирга чиқариб қўйишдан эҳтиёт бўлиш лозимлигини таъкидлаб ўтмоқчиман. Бу билан биз шоирни чеклаб қўямиз. Чунки тасаввуф — дунёвий таълимот эмас, балки ислом бағрида вужудга келган ва асосан мусулмон Шарқи мамлакатларида кенг тарқалган фалсафий оқим. Навоий эса, тасаввуф таълимотидан ҳар қанча ижодий фойдаланган, унинг эзгу ғояларидан илҳомланган, уларни ҳассослик билан тарғиб-ташвиқ этган бўлмасин, умуминсоний ғояларни куйлашда тасаввуф доирасини ёриб чиқди ва адабий-фалсафий тафаккурнинг жаҳоний юксаклигига кўтарила олди. Маълум бўладики, Алишер Навоий ижоди тасаввуфдан баланд туради.

Яна бир мулоҳаза, ниманики ўзингиз яхши англаб етган бўлсангиз, уни аниқ ва лўнда ифодалаб бера оласиз. Шунда гапни айлантириш, сўз ўйинларига ҳожат қолмайди. Лекин кейинги йилларда тасаввуф гўёки модага айланди: билган ҳам, билмаган ҳам ундан сўз очиб, кўпинча ўзимиз яхши англаб етмаган сўфиёна ҳақиқатлар хусусида тўғри-нотўғри фикр юритиб, энг ёмони, халққа тушунарсиз тилда гапириб ва ёзиб, ўқувчиларнинг тасаввуфдан кўнгли қолишига сабаб бўлдик (бир жиҳатдан бу ҳам табиий — ахир, етмиш йил мобайнида муттасил қораланган, таъқиқланган мавзу бўйича ҳеч ким бирданига мутахассис бўлиб қолмайди).

Алишер Навоий минг бир фазилат соҳибки, барчасини айтиб адо қилиб бўлмайди. Бизда адабиётшунослар ҳозир жуда майдалашиб кетган: мумтоз сўз санъати, замонавий адабиёт, халқ оғзаки ижоди, ада-

биёт назарияси, таржимашунослик каби илмий йўналишлар бўйича алоҳида мутахассислар пайдо бўлди. Адабиётнинг барча масалаларини яхлит ўрганадиган қамрови кенг олимлар эса тобора камайиб кетяпти.

Таржимашунос сифатида камина ҳам яқингача Навоийни умумий тарзда билар эдим. Ул зотнинг ижоди билан махсус шуғуллана бошлагандан кейин бу сеҳрли олам менга сирларини оча бошлади. Шоирни ўзим учун янгидан кашф этар эканман, бошқа мавзулар кўзимга жуда майда кўриниб кетди ва бундан кейин Навоийни астойдил ўрганишни мақсад қилдим.

Турсуной СОДИКОВА, шоира

Ҳазрати Навоий ўтганларидан бери неча хоқон, неча султон ўтди. Лекин ҳайрон қоладигани шуки, Навоий ҳамма асрда ва ҳамма замонларда бирдай буюк саналиб келмоқда! Беихтиёр онам такрорлаб юрадиган бир нақлни эслайман: “Ҳақ азиз қилган кишини бандаси хор айламас!” Навоийни Ҳақ азиз қилди. Оллоҳ суйган бандаларига истеъдод беради.

Шахс қанчалик пок ва баркамол бўлса, истеъдод ҳам унга шунчалик кўрк-чирой бағишлайди. Алишер Навоий шундай неъматга эришган зот сифатида ханузгача ардоқ ила зикр этилади. Буюклик нур манбаига ўхшайди, деб ўйлайман. Навоийнинг номини зикр этганингиздаёқ сизга ҳарорат ўтгандек бўлади. Буюк шахсларнинг замон ва макон тушунчаларидан юқори кўтарила олгани шу бўлса керак.

Навоий — миллат дарди билан оғриб ўтган шоир. Агар миллат шоир яратган бадийий мўъжизалардан ҳайратланмай қўйса, Навоий руҳи биздан асло рози бўлмайди.

Қанийди, Навоийни тўғридан-тўғри жаҳон тилларига таржима қилиш изчил йўлга қўйилса, ул табаррук зотни жаҳонга танитсак...

Оврупо халқларининг болалар учун чиқарган китоблари сифатига ҳавас қиласиз. Навоий асарларини чиройли муқова ва шаклларда, кўзни қамаштирадиган даражада болаларимизга тақдим этайлик. Иқтисодий мушкулотларни бола тарбиясига рўқач қилмайлик. Телевидение ҳам яхши дастёр. Ҳозир шоир байтлари асосида видеолавҳалар тайёрланяпти. Қисқа-қисқа шарҳларини ҳам бериб боравериш керак.

Ҳазрати Навоий қошида ҳамиша ўзимни шифо илинжида турган бир бемордай сезаман. Шоирнинг битта шохбайтини шарҳласангиз ҳам унинг ичида яна гавҳарлари қолиб кетаётгандай бўлаверади. Сўзлар қатига кирган сари кишининг қулфи дили очилиб, руҳи қанот ёзади:

*Эй Навоий, дардлиг назмингни дард аҳли билур,
Дардсиз доғи бўлур они ўқуғоч аҳли дард.*

Шоирнинг дардли байтларини ўқиганда юрагингизга қамалган булбулнинг сайраб юборганини сезмай қоласиз.

Галактикада куёш энг кучли ёриткич экани тан олинган бўлса, Алишер Навоийнинг улуғлиги ҳам шундай тан олинган. У туркий халқлар адабиётининг мумтоз шоири ва адиби, миллатимизнинг фахри.

Алишер Навоийнинг энг буюк адабий хизмати туркий адабиётни фусункор форсий адабиётга бўйлатиб, у билан елкадош қилиши бўлди.

Дарҳақиқат, маҳсулдор ва салмоқли адабий-илмий мерос қолдириш Алишер Навоийга насиб этди. Падари бузургвори — Фиёсиддин Муҳаммад фарзандининг ҳазрати Али ибн Абу Толиб сингари улуғ одам бўлишини ният қилиб, Алишер деб исм берган эди.

Навоийнинг тўрт девондан иборат “Хазойинул-маоний” тўпламини ўқиган ўсмир Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаяжонини яширолмаи, Навоийга шундай шеърин мактуб битган эди:

*Ашъорингим, шеър оти то бўлғай,
Табъ аҳли анга волау шайдо бўлғай.
Ҳар лафзи дуру баҳри маони анда,
Ким кўрди дуреки, анда дарё бўлғай.*

Туркий тилдаги сўзлар миқдори унинг ижодида бошқа шоирларга нисбатан олганда бир неча баробар кўп учрайди.

Навоий қадимий туркий сўзларни адабий тил муомаласига олиб кирди ва барча туркий лаҳжалардаги сўзлардан унумли фойдаланди. Шу орқали ўзбек тилини буюк ва салмоқдор адабий тил даражасига етказди. Ўзбек тили Навоий қалами туфайли бадиий ижод тили, илмий тил ва давлат тили даражасига кўтарилди.

Навоий туркий шеърини ўз ижоди тимсолида буюк шеърят даражасига юксалтирди.

Жаҳон халқлари улуғ шоирлари билан ғурурланадиган бўлса, бизнинг ҳам Навоиймиз бор, деймиз. Шу билан фахрланамиз. Аслида-чи? Навоийни ўқийдиган китобхон халқ ичида қанча? Зиёли олимларимиз Навоийни ўқияптими? Шоир ғазалларини куйлаётган кўшиқчи санъаткорлар Навоийни қай даражада билади? Умумтаълим мактаблари ва филологик йўналишдаги олий ўқув юртларида Навоийни ўқитиш савиясини қониқарли деб бўладими?

Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидов адабиётшунослар Навоийни тушунмайди, деган фикрни “Жаҳон адабиёти” (1999 йил 9-сон) журналида очикдан-очик ёзди. Энг аввал, бунинг асосий сабаби ва илдинини ахтаришимиз зарур. Мен Навоий асарларининг ҳар бир нашрида беш юздан уч мингтагача матн хатоси учрашини матбуот, радио ва телевидение орқали такрор-такрор айтганман. Мутахассис олимлар ҳам Навоий асарларини тўғри ўқишда қийналадилар.

Хофиз девонида ўнта хато кетадиган бўлса, форсийзабон олимлар

бош кўтариб чиқади. Биз эса уч мингта хатони кўрсак ҳам боқибегам ўтираверамиз. Ўзбек адабиёти ўқитувчисининг “Мен Навоийни тушунмайман” деган гапи рост. Чунки олий мактабларимиз Навоийни тушунадиган мутахассис етиштириб беролмаяпти. Мумтоз адабиётни ўқитишга ажратилган соатлар жуда оз.

Ўрта мактаб мажмуаларида худди мутахассисга тавсия этилгани сингари биргина матн ва луғат берилади, холос, у ёғини ўзинг тушуниб ол, дегандек.

Муаммо таъна-дашном билан ҳал бўлмайди. Навоийни эл кўнглига яқинлаштириш учун унинг китобини қай йўсин ва усулда чоп этсак, халқ манфаат топишини обдон ўйлашимиз лозим. Шўро даврида навоий-хонлик кўпроқ авж олмаганига сабаб — сиёсий мафкура қадриятларимизга беписанд қарарлар эди.

Ўтган аср бошларидаги зиё масканларида ўзбек ва форс тиллари барабар ўқитилар, Навоийни тушунишда муаммо туғилмас эди. Тузум ўзгаргандан кейин эса ўзбекнинг иккинчи тили рус тили бўлиб қолди. Форс ва араб тиллари бегона тилга айланди.

Навоий асарларини луғат билан ўқиш муаммосидан китобхонларни озод қилмас эканмиз, ўқувчининг Навоийни тушуниши қийинлашаверади.

Эркин Воҳидовга ижодий учрашувларидан бирида деҳқон йигит шундай савол берган экан: “Эркин ака, сиз “Фауст”ни таржима қилдингиз, Есенинни таржима қилдингиз, кўп китобларни ўзбек тилимизга ағдардингиз — Навоийни қачон таржима қилиб берасиз?”.

Бу савол ҳар бир содда ўзбекнинг қалбида жаранглаб турибди деса, хато қилмасам керак.

Ўнлаб навоийшунос бўлса-ю, Навоийни халқ тушунмаса, яхши билмаса, бунга нима дейиш мумкин?

Ҳофизнинг ҳар бир ғазалига битта китоб ёзилгани боис у улуг ва машхур. Навоийнинг уч минг ғазалига шу пайтгача нечта китоб битилган экан? Тадқиқотчилар Навоий шаънига яраша иш қила олмаётганини таъкидлаб ўтмоқчимиз, холос.

Ҳасан РАЖАБИЙ,
хофиз

“Шеърият мулкининг султони” деган таъриф буюк шоирга нисбатан ҳаққоний айтилган. Навоий ғазалларининг гўзаллиги, маъно юксаклиги, мазмун чуқурлиги, фалсафийлиги ва мусиқийлиги билан мени ҳам ҳайратга солади. Унинг асарлари бастакорлар, хофизлар ва бошқа санъат аҳли ижодида салмоқли ўрин эгаллаши, гўзал ғазаллари асосида яратилган ашулалар халқ қалбидан жой олгани бежиз эмас.

Манбаларда ҳазрат Навоий бастакор сифатида мусиқа ва унинг амалий томонларидан хабардор бўлгани, ҳатто мақом йўлларида анчагина нақш (куй), пешрав (байтсиз ижро этиладиган куй), савт (оҳангга уч байт боғлаш) ва амал (катта ҳажмдаги ашула) намуналарини яратгани, бир неча чолғу созларида ижро қобилиятига эга

моҳир созанда ва хушхон овозли киши бўлгани ҳам таъкидланган.

Навоий асарларида танбур, чанг, уд, рубоб, мусиқор, арғанун, най, сурнай, карнай, гижжак каби чолғу созлари номи кўп учраши ҳам шундан. Санъатдан бу қадар боҳабарлик кишини ҳайратга солади.

Тилимизнинг ота-боболаримиз нутқиға хос гўзал ибораларини унутиб юборганмиз. Шундай гўзал иборалар қайтадан истеъмолға киритилса, тилимизнинг бойлиги ва гўзаллиги янада чирой очарди ҳамда Навоий асарлари тилининг нафосати ҳам намоён бўларди, деб ўйлайман.

Навоий ғазаллари билан айтиб келинаётган ашула сўзларига кенг шарҳлар битилиб, китоб ҳолида нашр этилса, ҳофизлар учун фойдали бўларди. Бу ҳам Навоийни халққа етказишнинг қулай ва осон воситаларидан бири.

Навоий — халқимизнинг фаҳри. Шоир асарлари асосида кўйилган мусиқали драма асарлари қайта тикланиб, уларни намойиш этиш йўллари излаш зарур.

Юқорида айтганимиздек, Навоий ижодиётини ўрганишға алоҳида эътибор берилмаса, унинг асарларидаги нозик санъатдан бебаҳра қолаверамиз. Биргина “Қаро кўзим” деб бошланадиган ғазали билан айтиладиган “Ушшоқ” йўлидаги ашуласига бир неча адабиётшунос ва шоирларнинг бир-биридан фарқли шарҳларини ўқиганман. Тўғри, Навоийнинг ғазаллари ичида осон тушунарлилари ҳам, ўта мураккаб, устида жиддий ўланиб, ҳатто луғатлар ёрдамида тўла-тўқис маъносига етиш қийин бўлганлари ҳам бор.

Отам Навоий ижодиётига мурожаат этар эканлар, “Улуғ Алишер Навоий фақат назм соҳибларининг сардори бўлибгина қолмай, айни чоқда созандалар, ҳофизлар, бастакорлар ва мусиқашунос олимларнинг ҳам буюк устозидир” деганлар.

Бир асрдан ортиқ давр мобайнида ражабийлар ижросида Навоий асарлари билан айтиладиган мумтоз ашулалар севилиб куйланаётганидан хурсандлигимни яширмайман. Навоий ғазалидаги ҳар бир сўз, ҳар бир ҳарфнинг тўғри талаффуз этилишиға ва уларни элға манзур қилишға ҳаракат қиламан.

Радио ва телевидение орқали берилаётган баъзи матни саёз, мусиқаси ажнабий, ҳаловат бахш этиш ўрниға тингловчини беҳузур қиладиган кўшиқларни эшитиб, ич-ичимдан эзилиб кетаман. Навоий ва унинг салафлари шеърларига бас-талаган куй-кўшиқлардан санъатимизни сийқалаштиришға қарши восита сифатида фойдаланишимиз лозим. Ҳазрат Навоий топиб айтганларидек:

*Кишиға ҳар неки одат бўлур,
Чу одат эскирди, табиат бўлур.*

Агар исботлаш талаб этилса, қўлимдан келганича Навоийнинг бирон буюк ғазалини таҳлил қилиб берган бўлардим. Ҳазрат ижодиётини англаш учун фақат ақл ва билимнинг ўзи камлик қилади. Бундан ташқари, шеър

Эшқобил ШУКУР,
шоир

асносида ҳосил бўлган руҳий тебраниш ва таъсирланиш ҳолатларини ҳам унутмаслигимиз керак.

Бу ижод — ҳаёт ва табиатнинг ўзгинаси. Лекин, энг муҳими, бу ижодиёт — бутун инсоният қалби билан Худо ўртасидаги руҳоний бир кўприк. Шунинг учун ҳам Навоийнинг биргина “Муножот”ини ўқиган одамда азалий инсон муаммосига ёндашиш ўзгача кечади.

Биз ҳазрат оламини олисдаги Ойни билган каби биламиз. Чунки биз Ойнинг зоҳиридан, белгисидан, тунда нур сочишдан яхши хабар-дормиз-у, аммо унинг ички оламини билмаймиз. Унда биздагидек тупроқ ва ҳаво, тоғлар ва саҳролар борми? Ҳа, Ой жуда олисда, биздан нақд 180 минг чақирим узоқликда жойлашган. Лекин Навоий олами биздан у қадар узоқ эмас-ку — шундай кўнглимизни бурсак, бу оламнинг ўзи бизга пешвоз чиқади! Ҳазратнинг ҳар бир мисраси бу улугвор оламга кириш учун бир эшик — восита. Бу эшикнинг қалити эса ўз руҳимизда.

Аввало, бутун ўзбек миллати Навоий ижодини жуда яхши (мукамал дея олмайман) билиши керак. Зеро, биз миллатимизнинг қадди ва қадрини юксакка кўтарган даҳони яхши билмай туриб, бошқалардан уни қадрлашни талаб қилолмаймиз. Ахир, тарих бизнинг аслан танбал миллат эмаслигимизга гувоҳ-ку!

Шундайлигини билатуриб, нега лоқайдлик, дангасалик ва худбинликдан ҳалигача қутулишимиз қийин кечмоқда?

Ўзлигимизни англаш ҳақида оғиз кўпиртириб гапирамиз-у, бу йўлдаги қийинчиликдан ўзимизни олиб қочамиз. Мактабларда ва ўқув юртларида Навоий ижодини ўрганиш ҳамон умумий ва юзакиликдан нарига ўтмаяпти. У зот илгари сурган ғоялар ва қарашларни босқичма-босқич аниқ таҳлил ва тадқиқ орқали ўрганишимиз ва ёшлар онгига сингдиришимиз шарт. Чунки бугунги кунда дунёда худпарастлик, роҳатпарастлик, айшпарастлик каби инсоннинг асл моҳиятига ёт иллатлар урчиб бораётганидан одамзот руҳий айнишга, меҳрсизликка ва тубанликка юз тутаяпти. Навоий каби даҳолар тарғиб этган ғоялар ва фикрлар инсоният-ни бундай оғир ҳалокатдан қутқариши мумкин. Битта чумолини оёқ остида қолмасин ёки адашиб овора бўлмасин деб масжиддан то ҳовлисигача авайлаб элтиб қўйган шундай нозиктаъб ва фариштасифат даҳо хоҳида ўзини яниб, “Агар ҳавасдин бош-аёғ яланг ҳар ён югурдим, Бошдин аёғим ямон эрканин халойиққа билдирдим” дея маломат ҳам қилиб қўяди. Бу — буюк тарбия. Дунёвий ва руҳоний тарбия! Гуноҳни — узда-бурронлик, зўравонликни — фазилат, андишани — журъатсизлик, меҳрибонликни — гўллик, инсофни — нўноқлик деб аташ одат тусига кир-ётган бир пайтда Навоий ижодининг моҳиятини ташкил этган улугвор ғоялар инсон қалбини ҳимоялашда кўмакка келади:

*Кимки, бир кўнгли бузуғнинг хотирин шод айлагай,
Онча борким, Каъба вайрон бўлса, обод айлагай.*

Бу ўринда яна бир муаммони эслаб ўтишни истардим. Бу — Навоий-ни жаҳон тилларига таржима қилиш масаласи. Биз одатда “она тили” тушунчасини онамиз гапирган тил маъносида англаймиз. Балки бундай тушунишимизга мактаб дарслигининг “она тили” деб номланиши сабаб бўлгандир. Менга қолса, бу дарсликни “Она тили” эмас, “Она

тил” деб номлаган бўлардим. Шунда мактаб ўқувчисининг онгида “Тил — она!” деган тушунча шаклланарди. Қолаверса, ўзбек тилини она сифатида англаш тилга ҳам, элга ҳам, Навоийга ҳам ҳурматни билдиради. Ўзбек тилини яхши биладиган, ўзимиздан чиққан таржимонлар Навоий ижодини ўзга тилларга ўгириш билан шуғулланса, улуг иш бўларди. Бундай ҳолда тил қудрати билан ўзбаки қон жўшқинлиги уйғунлашади. Чунки фарзандларимиз томирида Навоийнинг қони бор.

Навоий хусусида ёзатуриб талабалик йилларимни эсладим. Университетда ўқиётганимизда Навоий ижоди бизга ярим-ўқув йили мобайнида махсус режа бўйича ўргатилиши керак эди. Бу даврнинг дастлабки ярмида бир “опахон” муаллимамиз бизга Навоий бўйича сабоқ бериш ўрнига 90 дақиқалик фурсатни бекорга ўтказмаслик ҳақида гапириб, ўзлари вақтни бекорга ўтказиб юборарди. Кейинги ярмида эса “опахон” муаллимидан кутулиб, “отахон” муаллимга тутилдик. Бу киши эса Навоий романтикми ё реалистми деган “оламшумул масала” билан машғул эди.

Ҳеч эсимдан чиқмайди. Бир куни домла Навоий ғазалларидан бирида ёрнинг бурни ёнида хол тасвирланганини ўқиб қолади. (Ўзи Навоийдан бор-йўқ ўқигани шу ғазал бўлса керак.) Шу-шу, буруннинг ёнидаги хол мавзуси яна 90 дақиқаларимизнинг кулини кўкка совура бошлади. Домла эса Америка очгандай вайсарди: “Мен доим таъкидлайман-ку, Навоий романтизмда эмас, реализмда ижод қилган деб, у — реалист! Йўқса, бурун ёнидаги холни нега тасвирлайди? Ахир, бу реал ходиса-ку!”

Хуллас, бурун ёнидаги хол адабиётшунослигимизда дарҳол ҳал қилиниши керак бўлган масалалардан бирига айланиб қолди. Ишонинг, бу гапларни домла қандай айтган бўлса, айнан ўшандай келтирдим. Ҳозир ҳам ҳамкурслар учрашиб қолсак, бир-биримизга “Буруннинг ёнидаги хол адабиётшунослигимизда ҳал қилиниши керак бўлган муҳим масалалардан биридир” деб ҳазиллашамиз.

Айни чоқда ҳар биримиз учун Навоийни ўргатиш ва ўрганиш қандай ва қай даражада бўлиши керак деган масала кўндаланг туради. Очиғини айтиш керак, ҳозир ҳам Навоийни ўргатиш борасида жудаям илгарилаб кетганимиз йўқ. Ўрганишга иштиёқ ҳам шунга яраша. Хўш, ўргатиш яхши йўлга қўйилди ҳам, дейлик, лекин ҳижжалаб ўқитган билан талабанинг ўзи Навоий асарлари моҳиятини руҳан ҳис этолмаса, қийин-да.

Менимча, ҳамма нарса оиладан бошланади. Куш уясида кўрганини қилади, деган гап бор. Биз гоҳо оиламиз билан бирга ўтирганда тутуриқсиз ва бемаъни фильмларни томоша қилишдан зерикмаймиз. Аммо болаларимизга “Навоийни биласанми?” деган саволни беришга эринамиз. Баъзан улфатлар билан минг сўмга бир шиша ичимлик сотиб олишга унчалик оғринмаймиз, Навоийнинг бир китобини атиги юз сўмга харид қилишда ўйлиниб қоламиз.

Ҳозирги вақтда баъзи ёшларнинг ўзаро суҳбатлашаётганини эшитиб қолсангиз, ҳайратдан ёқа ушлайсиз. Уларнинг оғзидан чиқаётган сўзлар шу қадар жирканч, бузуқ ва бемаъни. Эсиз миллат тили, Навоийнинг тили, дейишдан нарига ўтмайсиз. Лекин менга алам қиладиган жиҳати — “ғаройиб” тилда сўзлашаётган ўша ёшлар менинг миллатим-

га мансуб. Мен уларга ачинмайман. Мен уларнинг бир қарич тилида хўрланаётган она тилимга ачинаман. Навоий улуғлаган, муқаддас билган тилимизнинг поймол қилинаётганига ачинаман. Ўзбек ери, ўзбек тарихи, ўзбек анъанаси ва ўзбек юраги деган улуғ тушунчалар бор. Ҳар бир ўзбек юраги Навоийни ўзича мустақил кашф этиши керак. Ҳар бир юракнинг ўз Навоийси бўлсин. Шунда унга ёвузлик, ҳалокат ва тубанлик дорий олмайди.

Усмон ҚўЧҚОР,
шоир

Шоирнинг сўздан ўзга қуроли йўқ. Бирок сўздан мўъжизалар яратиш камдан-кам ижодкорга насиб этади. Ҳазрат Навоий ижодида бадий образлилик, мантиқ ва фалсафа шу қадар чуқурки, қайси мавзунини қаламга олмасин, уни янада теранлаштиради.

У ҳақдаги дунёвий шоирлик ёки мутасаввуф шоир деган баҳслар бир оз шартли ва мунозарали. Аввало шуни эътироф этиш керакки, Алишер Навоий қалбида инсоний ва илоҳий муҳаббат васфи ёнма-ён ёки бир-бирини тўлдирган ҳолда ҳам учрайди. Шоир ижодида ишқ ва ошиқ концепцияси жуда чуқур ишланган. Ошиқ образи садоқати, поклиги ва фидоийлиги билан бошқа тимсоллардан ажралиб туради:

*Ошиқки, муроди ком бўлғай,
Ошиқлик анга ҳаром бўлғай.*

Шоирлар минг йиллардан бери ишқни ўт, оловга қиёслаб келадилар. Ҳали бундан ортиқроқ қиёс топилгани йўқ. Бирок Навоий бу болада ҳам ҳайратомуз даражада гўзал тазодлар, ажойиб ташбеҳлар яратди.

Навоий — ишқ ўти шиддатини жозибадор ва юксак тасвирлагани учун ҳам беназир. Лекин у фақат анъанавий образ ва ташбеҳлар яратиш билан чекланиб қолмаган. Ишқни оловга қиёслаш қиёмига етган бир анъана экан, аксинча йўл тутиш, яъни уни изғирин, совуқларга қиёслаш — қийин масала. Бирок Навоий бунинг ҳам уддасидан чиқади:

*Ошиқ совуқ оҳ чекса ногоҳ,
Оламга солур ўт ул совуқ оҳ.*

Ошиқ чеккан бир совуқ оҳ оламга ўт қўядиган бўлса, унинг оловли оҳи оламни не кўйга солар экан? Навоий бу совуқ оҳнинг таъсирини далиллаш, ҳолатни манзарага айлантириш учун табиат ҳодисаларига суянади:

*Чун урди хазон ели совуқ дам,
Япроқни курутди, чуркади ҳам.*

Навоийда ишқ шу даражада тасвирланадики, чин ошиқ учун тану жон, ақлу хуш, куфру иймон деган тушунчаларнинг фарқи қолмайди:

*Фард эрур ошиқ тану жондин доғи,
Ақлу хушу куфру иймондин доғи.*

Навоий айнан ишқни азиз ва мукаррам тутгани учун ҳам бошқа ижодкорлардан тамоман фарқли даҳо шоир бўлиб қолди.

Кимки “Сўз илоҳийдир” деса, буни бизда фақат Навоий хусусида айтиш мумкин. Зеро, Навоийдан кейин биз сўз ва инсон руҳиятининг таназулга юз бурганига гувоҳ бўлдик. Мақбаралар пештоқидан ўчирилган қуръоний оятлар, халқ ва миллатим дегани учун катагон қилинган ҳар бир ҳақгўй шоир билан сўзнинг илоҳийлиги ҳам сўниб борди.

Агар сўз қадри ва шеър мақоми ҳазрат Навоий мезони билан ўлчанса, унда бугун ҳеч кимни шоир дейишга тил бормади.

Шарқ шеърляти даҳоларидан бири Рудакийга “Одамуш-шуаро” унвони берилган бўлса, ҳазрат Навоийни “Шоирлар пайғамбари” дейишган. Навоий Оллоҳнинг каломини муқаддас санаб, умрини илоҳий ҳикматнинг сир-асрорларини қалбан ҳис этишга ва сизу биз учун кашф қилишга бағишлаган улуг шоирлардан саналади.

Жаҳонга кўз-кўз қилиш йўли билан ҳеч қачон Навоийни танитиш мумкин эмас. Бунинг учун ишни, энг аввало, ҳазрат Навоий ижодини ўрганишни ўзимизда амалга оширишдан бошлаб, ундан сўнг чет элларда тарғиб қилишга киришсак, жиддий ютуқларга эришишимиз мумкин.

Навоийни бутун дунёга танитиш, асарлари ва ғояларини кенг тарғиб қилиш учун Навоий меросини миридан-сиригача ўрганиш, миллион-миллион сўм сарфланаётган “Бомба”, “Масхарабоз”, “Тоҳир ва Зухра” (янги талқин)каби фильмлар билан бир қаторда, Навоий асарлари асосида ҳам гўзал кинолар яратиш янги асрда назаримиздан четда қолмас деб ўйлайман. Навоий улуглаган шеърлят деб аталган муқаддас кошона нафс бандаларига хизмат қилаверса, ҳали-вери Навоийни даҳо шоир сифатида кашф этишимиз қийин.

Боғчага бораётган болаларимизнинг Алишер, Моний, Шопур, Фарход, Лайли, Мажнун, Семурғ ва Худхуд деган номларга қачон тили ўрганади? Кундалик рўзнома саҳифаларида махсус “Навоий саҳифаси”, те-

левидениеда “Навоий олами” мавзусидаги мазмунли суҳбатлар мунтазам равишда бериб борилса, Навоийни чуқурроқ англаш йўлида яхши тадбирлардан бири бўлур эди. Менинг назаримда, наинки дунёвий, ҳатто диний билим даргоҳларида ҳам ҳазрат Навоий таълимоти жуда кенг ўрганилмоғи лозим.

Бутун дунё сўфийлари орасида Навоий мансуб нақшбандия тариқатидагилар кўпчиликни ташкил қилар экан, биз бунга бефарқ қарай олмаимиз. Навоийнинг қуйида келтирилган пурҳикмат байтлари ҳам бу тариқат асл ғоясининг оламшумул аҳамиятини кўрсатиб турибди:

*Қаноат тариқиға кир, эй кўнгул,
Ки хатм ўлғай ойини иззат санга...*

*Десанг, хилватим анжуман бўлмасун,
Керак анжуман ичра хилват санга.*

*Ватан ичра сокин бўлуб сойир ўл,
Сафардин агар бўлса меҳнат санга.*

*Назарни қадамдин йироқ солмағил,
Бу йўл азми гар бўлса рағбат санга.*

*Дамингдин йироқ тутмағил ҳушни
Ки, юзланмагай ҳар дам офат санга.*

*Бу тўрт иш била рубъи маскун аро,
Чалинмоқ не тонг кўси давлат санга.*

*Бу оҳанг ила бўлғасен нақшбанд,
Навоий, агар етса навбат санга.*

Менинг ҳаётимда “Қуръон”, суннат ва ҳазрат Навоий доимий ҳамроҳ десам муболаға бўлмас.

Кейинги йилларда буюк аждодлар номи билан ортиқча фахрланиш кучайиб кетди. “Фалончи”нинг ким эканини билса-билмаса, ўша улуғ зотнинг авлодидан деб кўкрак керадиганлар беҳисоб. Лекин ўша даҳолар ҳаёти ёки ижодини биладиган, тушунадиган, ҳис қиладиган одам кам топилади.

Халқ ҳазрат Навоий ижодидан беҳад узоқлашиб қолган. Бизнинг у зот ҳақидаги тушунчаларимиз жуда саёз, юзаки ва китобий десам англишмайман. Бу улуғликни идрок этиш учун “Чор девон” ёки “Хамса” варақлаб кўрилса, кифоя.

Мен буюк шоирнинг инсон сифатидаги поклиги, ҳалоллиги ва халқпарварлигига доимо ҳайратда қоламан. Шоҳнинг яқин дўсти, ишончли вазири ва кўнгли хоҳлаган ишни қилса ҳадди сиғадиган кишиси бўлатуриб, нафсини қандай жиловлаб яшаганига бугун тушуниш қийин!

Кўпчилик дўстларимиз Навойни фақат машҳур ҳофизларимизнинг кўшиқлари орқали билади. Улар Навойнинг бирон асарини варақлаб кўрмаган. Шу маънода ҳофизларимиз катта хизмат қилди. Ёш хонандлар ҳам енгил-елпи кўшиқлар ўрнига шу оғир йўлда ўзларини синаб кўришса, ўзларига ҳам, халққа ҳам кўпроқ наф тегарди. Зеро, Навой бежиз айтмаганлар:

*Нафинг агар халққа бешакдурур,
Билки, бу нафъ ўзунга кўпракдурур.*

Яна бир мулоҳазам шуки, бизда буюк кишиларни кўкка кўтариб, китобийлаштириб улуғлаш анъанаси кучли. Истеъдодли ёзувчиларимиз Навойни сунъий қахрамон эмас, оддий инсон сифатида кўрсатсалар, бундан ўқувчиларнинг шоирга нисбатан муҳаббати янада ортган бўлур эди. Бизнингча, шунда Навойнинг қадри тушиб қолмайди. Тўғриси айтиш, Навойни ўқиганимда асарлари тилини билатуриб, ул зотни яхши билмаслигимдан уялиб кетаман.

Мана, муҳтарам журналхон, муаллифларимизнинг фикр-мулоҳаза, истак-таклиф ва хулосалари билан танишидик.

Ўйлаб қаралса, ўтган асрда навоийшунослик фан сифатида шаклланибди. Очиғи, бу борада олдинги беш асрда қилинмаган ишлар амалга ошди.

Буюк мутафаккир даври, ҳаёти ва ижодини ўрганишга бағишланган қанчадан-қанча тадқиқотлар, китоб ва рисоалар ёзилди. Асарлари қайта-қайта нашр қилинди. Бошқа тилларга таржималари амалга ошди. Махсус лугатлар тузилди. Шарҳлар битилди. Дарслик ва қўлланмалар яратилди. Ҳазратнинг асарлари ва гоёлари оммавий ахборот воситалари орқали кенг тарғиб ва таъвиқ этилди.

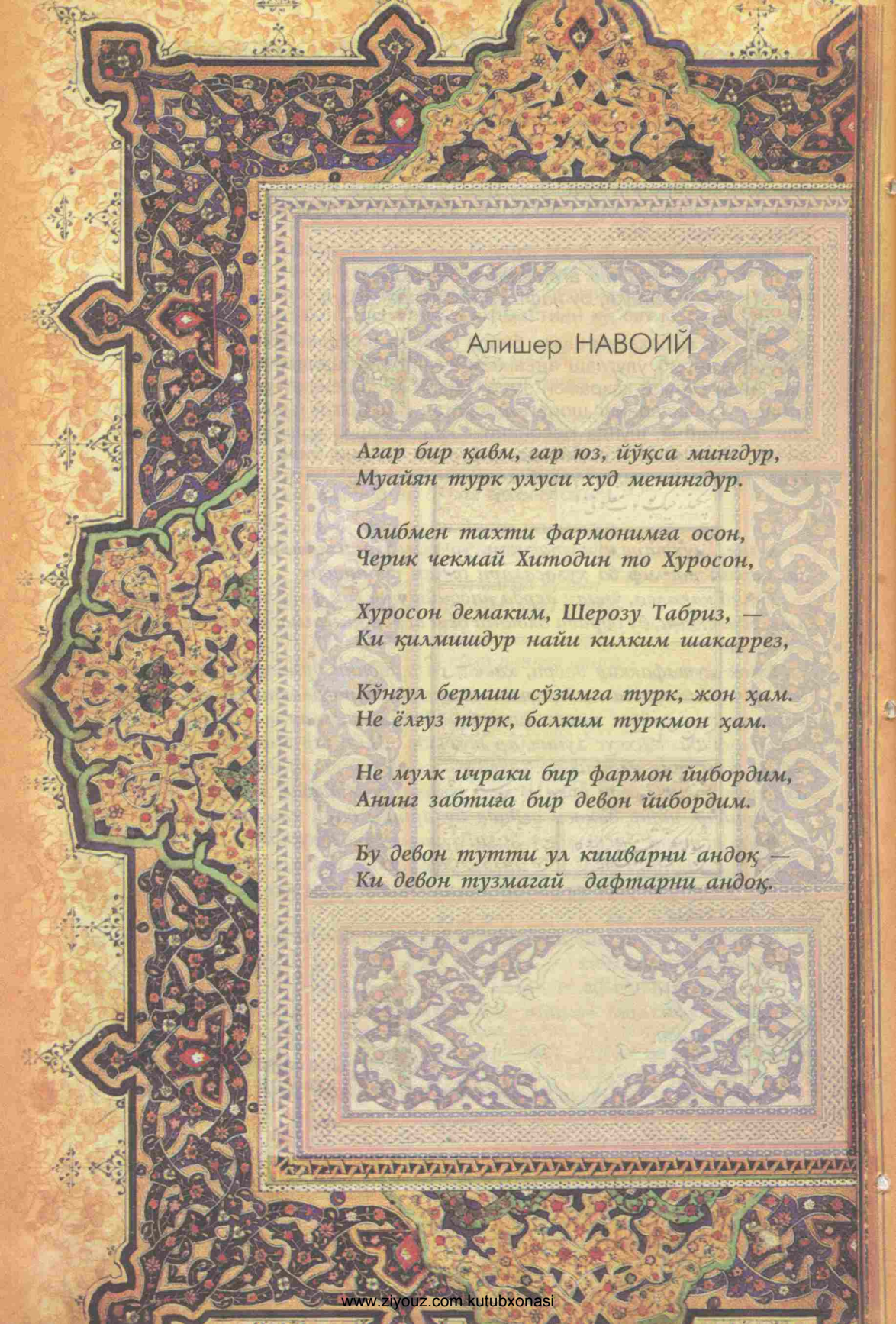
Барибир, шоир даҳоси олдида буларнинг бари камлик қилади...

Янги асрнинг дастлабки йилида шоир таваллудининг 560 йиллигини, вафотининг эса 500 йиллигини нишонлаймиз. Бинобарин, бу йилда халқнинг улуғ даҳосига яқинлашиши учун янги-янги саҳифалар очилажак.

Ҳамонки, XXI асрни маънавият ва маърифат асри демоқда эканмиз, ишончимиз комил — биз учун у Навойни англаш асри бўлади.

Умид қиламизки, янги асрда шамсул-миллатимиз рутбаси янада баланд мақомларга етгани сари халқимизнинг шон-шавкати ҳам юксала боради.

**Матнларни Султонмурод ОЛИМ
ва Бобомурод ЭРАЛИ тайёрлади.**

Алишер НАВОИЙ

*Агар бир қавм, гар юз, йўқса мингдур,
Муайян турк улуси худ менингдур.*

*Олибмен тахти фармонимга осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон,*

*Хуросон демаким, Шерозу Табриз, —
Ки қилмишдур найи килким шакаррез,*

*Кўнгул бермиш сўзимга турк, жон ҳам.
Не ёлғуз турк, балким туркмон ҳам.*

*Не мулк ичраки бир фармон йибордим,
Анинг забтига бир девон йибордим.*

*Бу девон тутти ул кишварни андоқ —
Ки девон тузмагай дафтарни андоқ.*

Юз йил киши умр тилар, бил —
Ким сабр керакдур анга юз йил.

Жаҳондин, кўрки, кимлар ком олибдур,
Бу эски даҳр кимлардин қолибдур.

Шод ани бил даҳрда ким ғам емас,
Даҳр иши чун ғам еғали арзимас.

Ҳар нафасинг ҳолидин огоҳ бўл,
Балки, анга ҳуши ила ҳамроҳ бўл.

Нечук билмай дегай сўз аҳли ҳикмат,
Хусусан, сўрса они аҳли давлат.

Ошиқки, эрур ишида содиқ,
Маъшуқ бўлур бошида ошиқ.

Навосиз улуснинг навобахши бўл,
Навоий ямон бўлса, сен яхши бўл.

МАЪНО ВА МОҲИАТ

Абдуғафур РАСУЛОВ

JAMODOT SINOATI

Ўзбек мумтоз адабиётига мансуб аксарият асарнинг ўқилди-зи ҳазрат Алишер Навоий ижодига бориб тақалади. Хусусан, Муҳаммад-ризо Огаҳийнинг “Ўн ақл, тўққиз сипеҳру саккиз жаннат, Ҳам етти мунири ахтару ҳам олти жиҳат, Ҳам беш ҳису тўрт унсуру уч мавлад, Ҳам икки жаҳон бир сенга айлар хизмат” деган мисраларини ўқиб, ўндан биргача саналган нарса ва тушунчаларнинг мағзини чақишга ҳаракат қилдик. Уч мавлад (тўғриси, мавлид — **А.Р.**) хусусида аҳли дарк фикрини билмоқ ниятида

сўз ва маъно салтанатига назар ташладик. Алишер Навоий “Насойимул муҳаббат” асарида анбиёнинг “аъмол ва афъол ва муомилот ва риёзотидин” баъзиларини зикр қилатуриб, “Авлиёуллоҳга воқеъ бўлган ҳавориқ одот ва каромот”нинг бир нечтасини айтиб ўтади: “Маъдум ижоди ва мавжуд эъдоми ва мастур амр изҳори ва зоҳир амр истори ва дуо истижобати ва оз муддатда баъида масофат қатъи ва ҳисдин ғойиб ишларга иттилоҳ ва андин хабар этмоқ ва воҳид замонда мутааддид ва мухталиф

Абдуғафур РАСУЛОВ. Ўзбекистон Миллий университетининг доценти.

маконга ҳозир бўлмоқ ва мавто ихёси ва аҳён амотаси ва жамодот ва наботот ва ҳайвонот каломининг самои ва маонисиға вуқуф топмоқ...” Бу жумлаларнинг насрий баёни қуйидагича: авлиёлар йўқдан бор, бордан йўқ қила олиш, пинҳон амр этилганни изҳор этиш ва билиб туриш, амр қилинганни махдийга айлантириш, дуони ижобат қилиш, қисқа муддатда масофаси нонаниқ ҳисдан — ғойиб ишлардан огоҳ бўлиш, бир пайтнинг ўзида бир қанча, ҳар хил маконда ҳозир бўлиш, ўлим хавфини кўриш, жонсиз табиат, наботот ва ҳайвонот товушини эшитиш, гаплари маъносига тушуниш фазилатига эга экан.

Маълум бўладики, туғилган уч ажойибот — жамодот, наботот ва ҳайвонотдир. Жонсиз табиат, ўсимликлар олами, ҳайвонот (жонзотлар) дунёси қандай вужудга келди ёхуд у қандай таваллуд топди? Алишер Навоий бу саволга шундай жавоб берган:

*Чу обоға бу навъ бердинг сифот,
Алар тахтида айладинг уммаҳот.
Ато еттию тўрт қилдинг ано,
Натижа уч этдинг булардин яно.*

Бу байтларнинг насрий баёни қуйидагича: сен фалакиётга шу тахлит хусусиятлар ато этиб, уларнинг ихтиёрига оналарни топширдинг, отани етти ва онани тўрт қилиб, оқибат яна улардан учтасини чиқардинг.

Ушбу матндаги “тўрт она” ва “уч фарзанд”нинг (“уч натижа”) изоҳини эса Беруний шундай таърифлаган: “Уч-тўрт — осмону фалак икки пояс — экватор ва эклиптикага бўлинади. Бўлакларнинг ҳар бири яна учта тенг бўлакларга бўлинади ва уларнинг ҳар бири буржни англатади”. Аслиятдаги мазмун эса қуйидагича: оталар, яъни етти

кат осмон шундай хусусиятларга эга экан, сен улар тагида оналарни яратдинг. Отани етти ва онани тўртта қилдинг (тўрт унсур) ва улардан уч фарзанд — жонсиз жисмлар, ўсимлик ва

ҳайвонот дунёсини пайдо этдинг. Кейинги байтларда шоир тўрт унсур, уларга хос тўрт мизож ва табиат ҳамда “уч натижа”нинг ҳар бири хусусида алоҳида тўхталади.

Алишер Навоий “уч натижа”нинг тўнғичи — жамодот ҳақида “Садди Искандарий” достонида бундай ёзади: “Бирига ҳажар жисмидин тўшадур, Анга нақд балким жигаргўшадир”. Улуғ шоир бу ўринда жамодот асосида тошлар ётишини, уларнинг бағрида қимматбаҳо маъданлар борлигини лўнда ифодалаган. Шундай қилиб, биз Огаҳий рубойида тилга олинган “етти мунири ахтар, тўрт унсур, беш ҳис”нинг бири — сомълик, “уч мавлид” — натижанинг баъзи жиҳатларига оид маълумотларни Навоий асарларидан топдик.

Хўш, бизни жамодот нега қизиқтириб қолди? Фан жисм тараққиётини ўрганар экан, космогоник ва геологик жараён ўн миллиард йилнинг нари-берисини қамраб олишини, диний илм туроб (ер, тупроқ) уч кунда бунёд этилганини ёзади. (Профессор Абдулла Аъзам “Тафаккур” журналининг 1999 йилги 4-сонида чоп этилган “Фан ва дин: одамзотнинг пайдо бўлиши” ном-

ли мақоласида олам ва одамнинг яратилишидаги олти куннинг (диний қараш) ва жисм тадрижидаги саккиз босқичнинг ажойиб тақвимини баён этган. Олим (диний) салсал, тийн, туроб, нутфа, алақ, музга кун (даврлар); (фанний) квант-физик жараён, физик-кимёвий жараён, космогоник ва геологик жараён, органик-хемотоник жараён, биологик-тадриж даври, морфогенез, онтогенез босқичлари ҳақида ёзиб, “Куръони каримда инсонни Оллоҳ яратгани қатъий таъкидланади. “Ҳаж” сурасининг 6-оятида Оллоҳ одамни туробдин яратгани қайта-қайта айтилади. Бу сўз чанг, чанг зарраси, хок, кул, тупроқ, ер, руда ва қабр маъноларига эга”, дейди. Олим мана бу гапни ҳам муҳим деб билади: “Туроб - моддаларнинг ерни ҳосил қилгани ва ундаги мавжуд ҳолати”.)

Ёши ўн миллиард йилнинг нари-берисида (демакки, энг кекса) жамодот хилқати бир қанча илмий, бадий, диний адабиётларда “жонсиз табиат” дея изоҳланади. Ваҳоланки, диний, бадий асарлар жамодотнинг наботот ва ҳайвонот сингари пайдо бўлганига гувоҳлик беради. Бинобарин, жонли ҳодиса ўлик бўлиши мумкинми? Қолаверса, Алишер Навоий жамодот тоғу тошга тўшалгани, унинг жигаргўшаси қимматбаҳо тошлар эканини айтади.

Энди жамодот ҳақида геология фани билимдонлари фикрига қулоқ тутайлик. Камина Иброҳим Ҳамробоев, Ҳосил Фозилов, Тўрабек Долимов каби шу соҳа олимлари билан кўп суҳбатлашганман. Улар тўлиб-тошиб, берилиб, шундай гапиришадикки, мен ёпирай, Ер қобиғию унинг қаъри, тоғу тошлар ҳақида шунчалик қизиқарли суҳбат қуриш мумкинми, деб ҳайрон қолганман.

Уларнинг гапига қараганда, Ернинг қобиғию қаъри ниҳоятда серҳаракат ва

жонли экан. Ер қобиғининг ички қисмида пайдо бўладиган юқори ҳароратли силикат эритмалар гранитоид жисмларни пайдо қилади. Маъданлар билан гранитоид жисмлараро ирсий алоқалар бор. Ана шу алоқа қонуниятини буюк олим Ҳабиб Абдуллаев кашф этган. Ирсий алоқанинг самараси, яъни фарзанди конлар ҳисобланади. Ирсий алоқадорлик қонуниятини жамики жамодотга хосдир. Инсоннинг она қорнидаги ривожини (морфогенез) тўққиз ой давом этса, жамодотнинг “оғир оёқли” муддати миллион, миллиард йилларга тенг экан. Қиёслаб кўриниб, бирон аёлнинг кўз ёриши сал чўзилиб кетса, “Нима бало, туя гўшти еганмидинг?!” дейишади. Чунки ҳайвонот оламида туягина ҳомиласини ўн икки ой кўтариб юрар экан.

Ана энди гапнинг индаллосини айтиш мавриди келди. Одамзот биологик ҳодиса сифатида туғилади, ўсади-унади, қарийди ва бир куни ўзга дунёга рихлат қилади... Инсон кексая боргани сайин мелодий ва хижрийдан бошқачароқ йил ҳисобига диққатини қаратади. Космик ҳамда астрономик жараёнларнинг йил ҳисоблари бор. Лекин энг аниғи, кўзга кўриниб тургани жамодот йил ҳисобидир. Куръони каримнинг “Қаҳф” сурасидаги “Асҳобул Қаҳф” қиссасида жамодот йил ҳисоби билан одамлар орасидаги вақт тушунчаси ўртасидаги тафовут кўрсатилган. Дақёнусдай золим шоҳ таъқибдан қочиб бораётган бир неча иймонли йигит ғорга кириб яширинади. Уларни кўрган шоҳ навкарлари ғор оғзини бекитиб ташлайди. Йигитлар уйқуга кетади. Шунда мўъжиза рўй беради. Ўн тўққизинчи оятда айтилишича, йигитлардан айримлари бир кун ё ярим кун ухлаганини эътироф этади. Йигирма бешинчи оятда “Улар Қаҳф ғорларида уч юз йил турдилар ва яна

тўққиз йилни зиёда қилдилар”, дейилган. Форда бир кун ё ярим кун ухлаган йигитларнинг бир нечаси бозорга келади. Бозор аҳли Дақёнусдан қолган тангаларни олиб харид қилишга келган қадим одамларга ҳайрат билан боқади. Бу ўринда икки хил вақт тушунчаси берилган: жамодотдаги замон тушунчаси ва инсонлар кашф этган вақт ҳисоби.

Одамнинг ёшига ёш қўшилиб, ҳаёт тажрибаси ортиб боргани сайин, у қадридан қаюгача ажратилган вақт ниҳоятда қисқа эканини ҳис эта бошлайди. Умр кўз очиб-юмгунча ўтади-кетади... “Тириклик сабзаси узра кўнган қировлар” кишини ўйга толдиради. Лекин кекса одам ўз тажрибаси, тиниқ ақли билан ҳаётнинг гўзаллиги, боқийлигини исботлашга уринаверади. Кексаларда жамодоту наботот сир-асрорларини билишга эҳтиёж кучаяди. Валий инсонлар табиат, наботот, жонзот, хусусан, одамлараро бирлик, боғлиқликлар мавжудлигини билади, унга амал қилади. Аҳли илм эса ҳар учала туғишган — жамодот, наботот ва ҳайвонот орасидаги боғлиқлик қоидаларини кашф этаверади.

Бадий адабиётда уч туғишган — жамодот, наботот ва жонзот орасидаги боғлиқликни акс эттирган образлар сероб. Чингиз Айтматовнинг “Сомон йўли” қиссасида икки қария — Момо Ер ва тенг-тўши, фарзандларидан айрилган, мункиллаб қолган Тўлғаной ўртасидаги мунгли, таъсирли суҳбат узоқ давом этади. Неъмат Аминовнинг “Бир аср ҳикояти” асарида “темирчидан қолган тиллолар” — ҳаётини лавҳа, ўғит-ҳикоялар китобхонни лол қолдиради. Асарда Амин бува юрагининг бақувватлиги нимадан экани ҳақида кўп ўйлайди. У охири мана бундай хулосага келади: “Яна, болалиқда кў-ўп олмаеганман, кейинчалик темирнинг суви-

ни ичганман. Ҳар эрталаб дўконни очганимда темирга сув берилган тош охурдан уч хўплам сув ичишни одат қилган эдим”. Донишманд уста “темирга сув берилган тош охур”ни эслайди. Баҳоуддин Нақшбанд мажмуасида, умуман, азиз-авлиёлар яшаган жойларда тош охурлар мавжуд. Тош охур — жамодот мулкига ҳурмат ва эътиқоднинг белгиси. Авом кесакни дардсиз, тошни ҳиссиз деса бордир, аммо аҳли дониш тупроқни кўзга тўтиё қилган, тошни сир-ҳазина маскани деб билган. Шу боис “*Ёрил, ёрил, ёрил, тош, Мен онамни кўрайин, Дийдорига тўяйин*” деб кўшиқ ҳам айтишган.

Дарвоқе, қадим аждодларимиз жамодот жисмларидан мўъжизалар яратишган. Оламнинг етти мўъжизаси ҳақида эшитмаган одам йўқ ҳисоби. Лекин кўпчилик қадим мўъжизаларнинг ёшию қандай ашёлардан барпо этилганини билмаса керак. Қолаверса, мўъжизаларнинг айримлари “Ёрилтош” кўшиғини ёдга солади. Шундай қилиб, етти мўъжизадан бири — Мисрдаги Хеопс эҳроми эрамиздан беш минг йил муқаддам фиръавн ва унинг завжаси дафн этилган ерда улкан-улкан, тарошланган, аниқ ҳисоб-китоб билан терилган тошлардан бунёд бўлган. Бошқача айтганда, Миср эҳроми — тошлардан барпо этилган улкан хилхона.

Ҳозирги Туркия худудидаги Фалиқарнас шаҳрида мелоддан уч юзу эллик уч йил аввал вафот этган подшоҳ Мавзилга хилхона қурилган. Иншоот ўта дабдабали, қимматбаҳо бўлган. Шунга нисбат берилиб, ҳанузгача ҳашаматли безатилган хилхоналар “мавзолей” дейилади. Ҳиндистондаги мрамару қимматбаҳо тошлардан бунёд этилган Тожмаҳал ҳам аслида мавзолейдир. XX асрда коммунистик фирқа доҳийларига бир қанча мавзолейлар қурилди.

Юнон ҳайкалтароши Фидий Олимп тоғи яқинида афсонавий Зевсга ўн икки метрлик улкан ҳайкал ясаган. Ҳайкал — Зевснинг либослари олтинга бурканган. Танаси фил суягидан тарошланган. Зевснинг кўзлари қимматбаҳо тошлардан ишланган. Ҳозирги Туркия ҳудудида жойлашган Диана ибодатхонаси томини ўн саккиз метрлик қоятошлардан тарошланган тош устунлар тутиб турган. Мелодгача икки юз олтмиш иккинчи йилда бостириб келган готлар ибодатхонани ёқиб юборган. Ҳозирги Ироқ ҳудудида жойлашган Бобил деворлари мелоддан аввалги олти юзинчи йилларда тошлардан тикланган бўлиб, баландлиги нақд юз метр бўлган. Мелоддан бурунги икки юз саксон учинчи йилда Мисрдан йироқ бўлмаган Форос оролида бир юз саксон метр баландликда маёқ қад ростлаган. Қимматбаҳо тошлардан хўб фойдаланиб ишланган маёқ бир ярим минг йил давомида денгизчиларга хизмат қилиб, алал-оқибат зилзиладан вайрон бўлган. Кўринадики, аждодларимиз мангу обидаларни жамодот жисмларидан ишлашни мақсадга мувофиқ деб билган. Америка Қўшма Штатларининг Сан-Франциско шаҳрида Ёввойи табиатни муҳофаза қилиш халқаро жамияти бўлиб, у ҳар йили жамодот, наботот ва ҳайвонотни ҳимоя қилишда фидоийлик кўрсатган кишиларга “Сайёра одами” унвонини берар экан. Афсуски, шўролар ҳукмронлиги йилларида табиат муҳофазаси билан шуғулланиш номигагина бўлар, бадий адабиётда бу мавзунини кўтариш эътиборли ҳисобланмас эди. Шунинг учун Ойбек, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода, Ҳамид Фулом, Рамз Бобожон, Шухрат сингари адиблар ижодида табиат ва уни ҳимоя қилиш ҳақида ёзилган асарларни учратмайсиз. Истиклол замонида ярати-

лаётган асарларда табиат ва инсон алоқалари баҳоли қудрат тасвирланмоқда. Чунончи, Шукур Холмирзаев, Тоғай Мурод, Мавлон Икром, Нормурод Норқобилов, Шойим Бўтаев сингари ёзувчилар жамодот, наботот, ҳайвонот олами ҳақида асарлар яратяпти. Ўзбек адиблари орасида табиат мавзусини теран ҳис этиб, масала моҳиятини ҳар томонлама англаб қалам тебратган ёзувчилардан бири Менгзиё Сафаровдир. У университетнинг тарих факультетини тугатган эди. Менгзиё табиатан қадимшунос эди: узоқ-узоқ ўтмишларни аниқ-равшан кўрар, жамодот, наботот ва ҳайвонот орасидаги бирлик, боғлиқликни юрак-юракдан ҳис қилар эди. У сергап эмасди. Гапирса, тили билангина эмас, кўзи, юзи, бутун борлиғи, қалби билан сўзларди. Ёдимда, кўкларнинг эрта тонги эди. Боботоғда юрардик. Менгзиё ердан бўлиқ ковракни синдириб олди, уни “карс-карс” чайнай туриб, шифобахш бу ўсимликнинг хосияти, соғлиққа нафи ҳақида шундай завқ билан гапира бошладики, ҳамма ўзини ковракка урди. Аммо ҳеч ким бу ўсимликни Менгзиёдай маза қилиб чайнай олмади. Коврак анчагина бадбўй, ўрганмаган одамга ёқимсиз эди. Менгзиё табиат кишиси эди. У жуда эрта тупроқ бағрига кириб кетди. Ундан “Она тупроқ кўшиғи” китоби бебаҳо бойлик сифатида авлодларга мерос бўлиб қолди. Ёзувчи “Пайғамбар ороли” деб номланган бадиасида табиат ва инсон ҳақидаги фалсафий қарашларини, жамодот, наботот ва ҳайвонот бир бутун, яхлит яратма деган эътиқодини меъёрига етказиб ифода қилган: “Жаҳонгирлар табиати, руҳий олами менга ёт, бегона. Ҳей одам, ахир, олам ўзингни ким-ку! Уни босиб олиш шартми? Наҳотки, инсон ўз мулкига, тугилиб ўсган она-бешигига хиёнат қил-

са... Ҳар бир инсон улуғ оламга умидвор бўлиб туғилади. Шу ягона, яхлит она — Ер, табиатни мулким дея олишга ҳаққи бор, айна пайтда бурчи ҳамдир. Аксинча, мадомики, инсон ўлимига, ўлгач эса шу тупроқ — замин қаърига киришига гумон қилмас экан, йиллар, асрлар ўтиб ўт-ўлан, дов-дарахт, хайвон ва қуш — пировард инсон қиёфасида такрор ҳаётга қайтишига ишонаркан, у тириклигида еру замин гамини ейиши керак. Ер — мангу ёстигимиз, манзилимиз”.

Менгзиё Сафаров табиат — жамодот, наботот ва хайвонот мангу, теран мавзу эканлигини кўрсата олди. Ҳозирги ўзбек адиблари ҳам табиат ҳақида имкон-истеъдодлари даражасида асарлар яратмоқда. Ёзувчи Нормурод Норқобилов — асримизнинг сўнги ўн йиллигида баракали ижод қилаётганлардан бири. Унинг асарларида тоғ ва тоғолди табиати, одамлари акс эттирилган. Уларни талқин, таҳлил қилиш жоиз. Аммо биз жамодот ҳақида кўпроқ тўхталганимиз боис тоғнинг тоғдай одамлари — полвонлари табиати хусусида фикр юритмоқчимиз. Хусан полвон (“Орият”), Нортожи полвон (“Тепалик”), Бозор полвон (“Сариқ гул”), Эрناзар полвон (“Қоялар ҳам йиғлайди”) — бетакрор феъл-атворлар, бири-бирига ўхшамайдиган адабий қаҳрамонлар. Лекин уларни ўзаро бирлаштириб турадиган хусусиятлар кўп. Уларнинг ҳар бири тоғдай кўркам ва улуғвор, Эрназар полвон ибораси билан айтсак, “харсангтошдай дағал”. Аҳли тамаддун, аҳли таъб назарида адиб полвонлари — саводсизгина, кўполгина, гапнинг ўнгу терсига қараб ўтирмасдан шартта гапириб қўяқоладиган жайдари одамлар. Эрназар полвон, Хусан полвонлар шундай гапларни айтадики, киши беихтиёр “Одам ҳам шунчалик содда, гўл бўладими?” деб ўйлаб

қолади. Лекин масалага табиатнинг тузилиши, уч мавлид қонуниятлари асосида қаралса, полвонлар бор ҳақиқатни оддий, содда ифода этаётганига одам ишонади. Ёзувчининг полвонлари асрлик тошларга, мангу қояларга ўхшайди. Улар чайир, пишиқ, баҳайбат, айна вақтда кўнгли нозик, гурури баланд, миллат, элат, қавм шаъни учун жон бериб, жон олишга тайёр кишилар. “Қоялар ҳам йиғлайди” қиссасида Эрназар ва ўзга полвонларнинг нозик ҳис-туйғулари акс этган ўринлар кўп. Бироқ диққатимизни қиссадаги ўта нозик баён этилган бир тафсилот ўзига жалб этди. Эрназар полвон ҳаром йўлига кирган қизбет ўғли Ўсар ҳақида куйиб-ёниб ўй суряпти, ўз ёғига ўзи қовриляпти: “Кейин туйқусдан ич-ичидан кўзғалган аччиқ аламга чидаёлмай, боя кўз остига олиб қўйган калладай тошни чангаллаб, бор кучи билан пастга улоқтирди. Тош пакана арча танасига бориб урилиб, қасир-қусурлаганича қуйига юмалаб кетди. (Хурматли ўқувчи, дард-дунёси қоронғи бўлиб, юрагига қил ҳам сиймай турганида Эрназар полвон жонжаҳди билан улоқтирган калладай тошни ёдингизда сақлаб қолинг.) Орадан анча вақт ўтди. Ўсар билан Эрназар полвон ўртасида ота-бола шаънига тўғри келмайдиган воқеа рўй берди: ўғил беихтиёр отасининг юзига мушт туширди. Дили ёниб турган ота фарзандидан мушт еди. Ўсар қилмишидан гарангсиб қолган. У беихтиёр тоғ томонга қоча бошлади. Шунда отанинг “Тўхта, оқпадар!” деган наъраси еркўкни тутди, бунга яна ваҳималироқ шовқин-сурон қўшилиб, борлиқ силкиниб кетди. Бирдан ҳушёр тортган ота беихтиёр бошини кўтарди. Шундоқ тепада хўмрайиб турган баланд қоя пойидаги харсангтошлар уюми кўзғалиб, йигитнинг устига бостириб келмоқда

эди. Не ҳодисот рӯй берди, ё Қодир Эгам? Қаттиқ изтироб ва кўрқувга тушган ота бир қотиб қолди-да, сўнг бор овозда бақирди:

— Чапга ўт, чапга!..

...Эрназар полвон энг олдинда мисоли коптокдай сакраб келаётган калладай-калладай тошлардан бири ўғлини уриб йиқитганини аниқ кўрди. Ундан кейинги чоғроқ харсанг белидан босиб, янчиб ўтганини ҳам илғади. Салдан сўнг Ўсар тошлар оқими орасида бутунлай кўздан йўқолди. Ота жонҳолатда бўкириб юборди: “Ули-им!”

Менинг назаримда, Ўсарни уриб йиқитган тош боя газаб алангасида қоврилиб, юрак-бағри ўртаниб турганида Эрназар полвон жон-жаҳди билан пастга улоқтирган “калладай тош” бўлиб туюлаверади. Ёзувчи руҳи тоғу тошга, асрлар бўйи қимир этмай ётган жамодотга жон, яъни ҳаракат ато этгандай бўлади. “Қоялар ҳам йиғлайди” қиссасида жамодот хилқати ва полвонкелбатли кишиларнинг ўзаро муносабати акс эттирилган. Нормурод Норқобилов ўлик табиат — жамодотни синчковлик билан кузатади. Муҳими, Эрназар полвон, Кўчар полвон, Туркман полвон сингари қаҳрамонлар табиати тошлар, харсанглар билан уйғунликда ифода этилган. Эрназарнинг полвонларга хос тушунчалари оддий, содда, таъбир жоиз бўлса, ҳатто эскириб кетгандай. Аслида эса табиатнинг тузилиши, минг-минг йиллик ҳаёти оддий, содда, ниҳоятда теран қонунқоидаларга асосланган. “Қоялар ҳам йиғлайди” қиссасида жамодот тузилиши, табиати инсонлар феъли-хўйига менгзаб кўрсатилган. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, Эрназар полвон Нормурод Норқобилов асарларида яратилган полвонлар орасида энг тажрибалиси, ёши энг улуғи. Эрназар полвон юрак дардларини фақат тенгдоши

Файбулла мергангаю мангу қояларга, тоғу тошларга айтиши мумкин. Қарангки, Эрназар полвоннинг ғамини, юрак дардларини ҳиссиз деб билганимиз — калладай-калладай тошлар “англади”. Ўша “зийрак” тошлардан бири нобакор ўғилни бирёқли қилди. Бу ўринда ҳам кекса, тажрибали инсоннинг кўпни кўрган, асрлар гувоҳи бўлган жамодот билан мослиги кўзга ташланади. Қиссада кекса полвоннинг андуху қувончларига тоғу тошлар, мангу қоялар акс садо билдиради.

Адибнинг “Тоғ одами” деган яна бир қиссаси “Қоялар ҳам йиғлайди” билан деярли бир пайтда китобхонлар ҳукмига ҳавола қилинди. Мазкур ихчамгина қиссада ҳам инсон ва жамодот, одам ва наботот, инсон ва жонзотлараро боғлиқлик кўрсатиб берилган. Дарвоқе, қисса қаҳрамони Жондош ҳам полвон: гавдали, чайир, чидамли, айна вақтда ўта содда, ишонувчан, мўртгина одам. У ҳаётда адашган бир аёлга бош бўлишга жазм этди. Аммо ўзини ўнглаб олгач, аёл Жондошга хиёнат қилди. Жондош иккинчи бор уйланди. Бу хотин ўта рашкчи, инжиқ, айтганини қилдирадиган ўжар чиқди. Жондош хотини билан талашиб-тортишиб ўтирмади: уй-жойини ташлаб, тоғу тошга бош олиб кетди. Жондош яранган жонзотлар, паррандаларни даволади, уларни ҳаётга қайтарди. Унинг яхшилигини кийик ҳам, йўлбарс ҳам, ит ҳам билди. Жондош тоғда ўзини эркин ҳис қилади: ҳар бир сўқмоқни, горни, камарни яхши билади. Лекин ёвуз одамлар Жондошни тоғда ҳам тинч қўйишмади. Уни табиат — жамодот, наботот, ҳайвонот ҳимоя қилди. Қиссада бир ҳодиса борки, уни батафсилроқ сўзламоқ лозим. Жондош тик қояга осилиб қолган. Уни Башир чандир, Садир миршаб қаттиқ тутиб турибди. Жондош жинсдошлари — ин-

сонларга интилса, тирик қолади, аммо эркидан ажралади. У тирик қолиб туткун бўлгандан кўра, тубсиз жарликка кулаб эрк кучоғида жон беришни афзал билади. Инсоннинг эзгу нияти Яратганга ҳамиша аёнدير. Жондош жарликка қулаётганида тасодиф рўй беради: тик қоядан униб чиққан арча дарахти уни “илиб” олади. Ўлимни бўйнига олиб қўйган Жондош тирик қолганига сира ишонмайди. Бундан кейинги ҳодиса ҳам ўта қалтис, ақл бовар қилмаслиги билан китобхонни лол қолдиради. Жондош гўё чумоли йўлидай ингичка издан (уни зинҳор йўл деб бўлмайди) аста-аста ҳаракат қилиб, пастга тушиб олади. Жондош жарликка учганидан бери уни аллақандай қўл тутиб тургандай, гайришуурий бир куч мадад бераётгандай бўлади. Бу ўринда жамодот, наботот, ҳайвонот ва инсонро сирли, боғлаб турувчи бир куч мавжудлигига ишора бор. Шундай қилиб, жамодот, наботот ва инсоннинг аҳиллиги, бирлиги Жондошни ўлимдан олиб қолади.

Мақола пировардида адибнинг илк қиссаларидан бири — “Юзма-юз”даги биология фани ўқитувчиси Болта муаллимнинг хатти-ҳаракатини эслатиш ўринлидай туюлади: “Болта муаллим ўқувчилар учраган тошга жойлашиб ўтиргунча у ён-бу ён юратуриб, дуч келган ўтни шартта узиб олди-да, боши узра баланд кўтарди.

— Қаранглар, нима қилдим мен? — Болалар гоҳ унга, гоҳ кўлидаги майса-

га ҳайрон тикилишди. Болта муаллим уларга синчков бир-бир қараб деди: — Жонли нарсани жонсиз қилдим. Мана, ўляпти у! Ҳа, ҳа, кўлимда жон беряпти. Нимага ҳайрон бўласилар? Буям тирик вужуд, худди инсон каби ҳаводан нафас олади, қуёшдан нур... шикаст еса, азоб тортади, керак бўлса, йиғлайди ҳам. Фақат бунини биз сезмаймиз. Сезиш учун буларни севмоқ керак, севмоқ учун юрак керак...”

Биз бугун ахборот даврига тобора теранроқ кириб бормоқдамиз. Энди жамодот, наботот ва ҳайвонотнинг яшаш, ривожланиш тарзини фақат ҳис орқалигина эмас, ақл (мукаммал ҳисоблаш машиналари) воситасида ҳам теранроқ ўрганиб, ўзлаштириб бораверамиз. Сўзимизни инсониятнинг даҳо фарзандларидан бири бўлмиш Алишер Навоий ижодига таяниб бошлаган эдик. Мухтасар гурунгимиз якунида яна мутафаккир шоирга мурожаат этишни лозим топдик. Зеро, буюк Алишер Навоий етти осмон (ота), тўрт унсур (она), уч натижа (фарзанд) — жамодот, наботот, ҳайвонотни алоҳида-алоҳида таърифу тавсифлаб қолмай, балки уларнинг ўзаро таъсир алоқаларини ҳам ифодалаб берган эди:

*Они мунга, муни анга банд этиб,
Бир-бирига барчани пайванд этиб,
Воситалар бўлди аён тў-батў,
Бир-бирига боғланибон мў-бамў.
То тикилиб ушбу бийик боргоҳ,
Бўлди муҳайё бу улуғ коргоҳ.*

Turlanayotgan so'z

Тарих мулкига айланган сўнги юз йиллик башарият олдига ечими мушкулроқ бўлган бир талай муаммоларни кўндаланг қўйдики, уларнинг залворидан киши баъзан ўзини ҳорғин сезади. Лекин бу ҳол бардавом эмас. Чунки инсон табиати ўзгарувчан бўлгани боис доимо бир хилда фикрламайди. XX асрда дунёнинг қиёфаси шунчалик тез ўзгариб турдики, гоҳида сабаб ва оқибат муносабатини англаб етолмай доғда ҳам қолдик. Зеро, инсон ўтган юз йилликда оламнинг муайян янги ҳолатига кўникиб улгурмасдан навбатдаги эврилишларга дуч келди ва бу жараён ҳозир ҳам давом этмоқда.

Мисол учун, биргина компьютер техникасини олайлик: деярли ҳар йили унинг янги-янги турлари чиқмоқда. “Хўш, нима бўпти?” дерсиз. Гап шундаки, фаолияти компьютерга боғлиқ бўлган инсон ёки ташкилот замондан орқада қолмайин, ишим юришсин деса, унинг энг сўнги русумлисини харид қилишга мажбур. Демак, бугунги инсон тараққиёт

билан ҳисоблашмоққа маҳкум. Лекин айнан шу нарса инсоннинг жавҳари — руҳиятига раҳна солмоқда. Натижада унинг руҳий ҳолати ажодлариникига қиёсан анча ғариблашиб қолмоқда. Теранроқ назар ташласак, бугунги дунёдаги зиддиятларнинг, турли шаклдаги урушларнинг илдизи кўп жиҳатдан айнан ана шу нарсага — РУҲ НОТИНЧЛИГИга бориб тақалади. Назаримизда, руҳ экологияси, маънавият масаласи келажакда энг жиддий ва оламшумул муаммолардан бири бўлиб қолади.

Қайдадир ўқиган эдим: инглиз мустабидларига қарши курашган ҳинд зиёлилари поезд йўлларининг қурилишига кескин қаршилик кўрсатган экан. Чунки мамлакатнинг бу чеккасидан нариги чеккасига бемалол қатнаб турадиган поездларни улар миллатнинг руҳий оламига бостириб кириш, унинг ўзлигига хуруж этиш билан баробар деб тушунган. Бундай қараганда, поезд — тамаддун маҳсули, у охир-оқибатда барибир мамлакатнинг тараққий этишига хизмат қила-

ди (маълум муддат бойликларни ташиб кетиш воситаси бўлиши ҳам ёддан кўтаририлгани йўқ). Ҳамонки шундай экан, ҳинд зиёлиларининг хатти-ҳаракати, ривожланиш нуқтаи назаридан, қолюқлик белгиси бўлиб туюлади. Бироқ масала моҳиятига теранроқ назар ташланса, ҳинд зиёлилари тамаддуннинг, яъни техниканинг ўзига эмас, балки аста-секин руҳни маҳв этиб, одам боласини роботга айлантириб юбориши мумкин бўлган тамойилларга қарши курашган. Қизиқда, бани башар тараққиётдан, унинг кўз ўйнатувчи неъматларидан воз кечолмайди, айна дамда, танганинг иккинчи тарафи борлигини ҳам унутмайлик: тамаддун инсоннинг жавҳари — руҳиятига ҳамла қилмоқда. Бу ҳолни бизнинг адабиётга бўлган бугунги муносабатимиз мисолида янада яққолроқ тасаввур этиш мумкин.

Аввало бир нарсага иқрор бўлмоғимиз керак, адабиёт нафақат бизда — Шарқда ёхуд Ғарбда, балки бутун дунёда тобора кам ўқилмоқда. Бунинг сабаби ва оқибати ҳақида ўйлаганингизда эса беихтиёр азалдан келаётган саволга рўбарў бўласиз: одам боласи аслида ким, жисмига қул бўлиб, унинг хархашаларини бажариб кун кечирувчи ва шу йўсин бир кунмас-бир кун ўз илдизига болта урувчи манкуртми ёки ҳар ҳолда, ўз аслига қараб интилувчи, бинобарин, ўз куч ва имкониятини руҳияти парваришига сарф этувчи ақлли хилқатми?!

Ушбу савол XX асрда, замон ва тараққиёт суръатига боғлиқ равишда, инсоният олдида янада кескинроқ кўндаланг бўлди. Зотан, инсон ботинида ўзига таллуқли бўлган, аммо бир қарашда унчалик ҳам кўзга ташланавермайдиган адабиёт учун макон ҳам, замон ҳам кам қолди. Бундай тоифадаги кишилар гўё энг зарур ишлар билан шуғулланыпти-ю, бу рўйхатда бугун адабиёт йўқ ёки охириги ўринда. Лекин, қанчалик ачинарли бўлмасин, китоб ўқимаётган одамдангина қилиш бир қадар ўринсиздек туюлади. Хўш, нега?

Қисқаси, уқтириб-уқтириб айтганимиз тамаддун натижаси — умумкайфият шундайки, бугун жамиятда к и т о б х о н бўлиш ҳам, китоб ўқимаслик ҳам деярли бир хилда ачинарли. Бошқача айтганда, кўп китоб муто-

лаа қилиш фойда келтирмаётгани каби китоб ўқимаслик ҳам зарар етказётгани йўқ. Айна масаладан янада жиддий бўлган ўзга бир муаммо келиб чиқади: агар дунёдаги ёндашув маърифатга ҳам, жаҳолатга ҳам бир хилда бўлса, муқаррар равишда кейингиси урчиб, кўпайиб кетади! Зеро, маърифат меҳнат ва машаққат орқали қўлга киритилади, жоҳиллик эса заҳматларни талаб этмайди. Жаҳолат голиб келган вақтда инсоният қандай қурбонлар берганига кўхна тарих гувоҳ. Лекин, шунча тажриба бўлишига қарамай, кейинги юз йилликда ҳаётга ҳаддан зиёд бирёқлама ёндашилгани боис моддий фойда келтирувчи ҳар қандай йўлни тўғри йўл деб ҳисобловчилар сони кўпайиб бормоқда. Аслида, Президентимиз айтганидек, маънавий бойлик моддий бойликдан минг бора устун. Илло, моддиятга сажда қилувчилар кўп бўлган муҳитда ўзга бир маънавий олам яратиш ва унинг қонунлари бўйича яшаш жуда қийин.

Бир вақтлар адабиётчи бўлган, кейинроқ “соҳасини ўзгартирган” дўстларимдан бири иттифоқо изҳори дил қилиб қолди: — Қуръонни ўқиганимдан кейин адабиётга қарагим ҳам келмай қолди. Билсам, шу чоққача беҳуда ва мутлақо кераксиз нарса билан шуғулланиб юрган эканман. Адабиёт нимага керак ўзи? У на бу дунёмга ярайди, на униси-

га! Куръоннинг йўриги бошқа. Куръонга амал қилишнинг сўнггида жаннат бор. Адабиётнинг-чи? У менга нима ваъда қила олади?..

— Адабиёт фақат қоғозга тушган ва нашр этилган асарлардан иборат эмас. Сизнинг ботинингизда рўй берган шу ўзгариш ҳам, билсангиз, азим бир адабиёт, — дедим унга жавобан.

Дарҳақиқат, ўқий олган кишига лаҳзада кўнгил дарчасида қандай шеър, қандай драма, қандай романлар намоён бўлмайди дейсиз?! Аслида, ҳар биримизнинг кўнглимиз — бир китоб, ҳар биримизнинг қисматимиз — катта бир адабиёт. Лекин аксарият ҳолларда ўқиганимизни уқмаймиз, чунки замоннинг шиддатли куюни бизни чирпирак қилиб учириб бормоқда ва ўқиганимизни тушунишга, у ҳақда ўйлашга имкон қолдирмаяпти. Имкон қолдирганда эди, бугун ҳам, келгусида ҳам адабиёт, яъни китоб шаклидаги руҳият оммавий тарзда истеъмолда қолаверарди.

Айни имконсизликнинг зуғуми ХХ асрда ростдан-да ошди. Оқибатда рўёбга чиқмаган орзу-истаклар ҳазм қилинмаган мулоҳазалар билан бирга инсонни иккига бўлиб ташлагандек бўлди. Бизнингча, Зигмунд Фрейд назариялари ҳам ана шу жараённи англаш натижасида юзага келган. Дарҳақиқат, тамаддун тараққиёти баъзида инсонни танг кўчаларга киритиб қўймоқда. Инсон унинг қуйи босқичларида эришган руҳий ҳаловатни кун сайин бой бермоқда. Лекин унинг ўша ҳаловатга бўлган эҳтиёжи ҳали буткул йўқолмаган. Бугун одамларнинг илгаригидек кўп ва хўп китоб ўқимаётганининг сабаби адабиётга нисбатан эҳтиёжнинг ўлиб кетганидан эмас, балки унга рағбатнинг йўқлигидандир. Яъни бугунги кунда амалдаги эҳтиёж қондирилмаётир. Бу эҳтиёжлар устига турмушнинг долзарб муаммолару ташвишлари ҳам қўшилаётгани одамзодни хийла асабий қилиб қўймоқда. Охир-оқибатда инсон ботинида эҳтиёжлар қавати пайдо бўлмоқда. Биринчи қават уни бир то-

монга бошласа, иккинчиси бошқа ёққа чорлайди. Шу тариқа, кишилик жамияти моддий-техникавий жиҳатдан тараққий этгани сайин инсон кўпроқ руҳий изтиробларга дучор бўляпти. Бугунги замон кишисининг адабиётга бўлган эҳтиёжи ҳам ана шу тағзаминда қолиб келаётган эҳтиёжлар сирасига киради. Фикри ожизимизча, келажакда инсоният қаршисида кўндаланг бўладиган улкан муаммолар чегараси худди шу ердан бошланади.

Адабиёт, ёзилиш-ёзилмаслигидан қатъи назар, инсоннинг кўнгил ҳоли, кайфиятидир. Унинг қароргоҳи эзгулик ва ёвузлик курашаётган майдонда эмас (адабиёт улардан баландда туриши ҳам мумкин). Шундай бўлса-да, адабиёт — ҳамиша эзгуликнинг ғолиб чиқишига хайрихоҳ. Шу боис у одамзод моҳияти жо бўлган ғайб оламидан дарак берувчи даракчи ҳисобланади. Адабиёт ўтмиш, бугун ва келажакни боғловчи шундай бир халқаки, бошқа ҳеч бир восита инсонга у каби яқин бўлолмайди. Адабиёт мозийга таянади, бугуннинг ҳавосидан симириб, келажакка кўз ташлайди, кези келганда ундан башоратлар қилади. Энг муҳими, у инсон моҳиятини кўрсатувчи кўзгу, руҳ деб аталмиш қушнинг парвозига кўмак берувчи илоҳий қудратдир. Унинг эзгуликка тарафдорлиги ҳам шундан...

Инсон ўзининг жавҳари — Руҳиятидан қувват олишга, унга алоқадорлигини ҳис қилиб яшашга ҳар доим эҳтиёжманд. Агар ушбу эҳтиёж қондирилмас экан, одамзод гўё нимасинидир йўқотиб қўйгандек, хуши бошидан учиб, эсанкираб қолади. Сўнгра, томири қирқилган гулдек, секин-аста сўлиши ҳам мумкин...

Нафсиламрини айтганда, китоб шаклига кирган руҳият — адабиётнинг кам мутолаа этилаётгани унчалик ҳам катта масала эмас. Аммо тараққиёт шиддатининг гирдобда қолган инсоннинг кўнгил ҳоли, кайфияти бўлмиш адабиёт ҳақида ўйлаш, мулоҳаза юритиш имкони тобора камайиб бораётгани, бунинг натижа...

сида инсон ўзининг руҳий-маънавий эҳтиёжини ҳар сонияда портлаши мумкин бўлган бомба каби сақлаб юришга маҳкум бўлаётгани улкан муаммодир. Чунки XX аср деб аталмиш “вақт машинаси”нинг суръати шу қадар тез эдики, унинг ичида ўтирган “йўловчи” — инсон ўз ботинига бўйлашга ҳамма вақт ҳам имкон ва фурсат топа олгани йўқ. Ривожланган жамият шароитида яшаётган америкаликларнинг жуда кўпчилиги Хемингуэй ва Фолкнер каби ўзларидан чиққан улуг' ёзувчиларнинг ҳатто номини ҳам билмаслиги шуни кўрсатмайдими?! Демак, моддий ва маънавий юксалиш ҳар доим ҳам ўзаро мутаносиб бўлавермас экан. Қолаверса, “ўқимаслик” касали аллақачон ер юзига ёйилиб бўлган. Уни “юқтирганлар”, афсуски, бизнинг ора-мизда ҳам анчагина.

Бошқа томондан эса телевидение ва радио мутолаани маълум маънода ҳаётдан сиқиб чиқармоқда. Лекин телевидение фундаментал тарзда бўлмаса-да, фрагментал шаклда инсон қалбига бўйлаб турибди. Бу билан инсоннинг адабиётга бўлган эҳтиёжи босилиб қолмайди, албатта. Боз устига, бу эҳтиёжни қондира оладиган бошқа бир қулай шакл топилгани ҳам йўқ.

Хуллас, тамаддун қанчалик турланмасин, бугун барибир руҳ эҳтиёжи қарши-сида ожизлик қилмоқда. Руҳий эҳтиёж чашмаларидан бири эса адабиётдир. Бироқ адабиёт фақат ўз мухлислари доирасида қолиши керак эмас, у бутун жамиятнинг яшаш тарзига сингиб кетмоғи лозим. Яна мозийга мурожаат қиламиз. Маълумки, антик давр маданияти мелоддан олдинги 5-4 асрларда жуда ҳам гуллаб-яшнаган. Шунинг учун у тарихда мумтоз давр деб аталади. У вақтда нафақат адабиёт ва санъатни яратувчи ёки унга хайрихоҳ бўлган ихлосмандлар, балки бу соҳага мутлақо алоқаси бўлмаган оддий одамлар — жамиятнинг

асосий қисми муайян шаклда ўзини маънавий неъматларга яқин тутиб, ундан баҳраманд бўлишни инсонликнинг асосий шартини деб билган. Албатта, бу ўринда юксак санъат намуналари инсонга таъсир ўтказиши ва бу ҳол унинг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга бўлган, дея эътироз билдириш мумкин. Бироқ масаланинг иккинчи томони ҳам бор: жамиятнинг маънавий даражаси, унинг санъатга бўлган муайян муносабати пировардида адабиётнинг савиясини ҳам белгилайди. Демокримизки, юнон маданиятининг мумтоз даври ўз-ўзидан тугилиб қолмаган. Уни ўша даврдаги жамиятнинг умумий савияси, маънавий ҳолати, мақсад-муддаолари юзага келтирган.

Аён бўлмоқдаки, кўп нарса жамиятнинг умумий савиясига боғлиқ экан. Аксарият дунёнинг тинчлиги устида зўр бериб бош қотиришга мажбур бўлаётган, келажакка бежавотир назар ташлаш қурраи заминнинг энг катта муаммоси бўлиб турган бугунги кунда адабиёт жуда асқатади. Чунки у Эзгулик тарафдори. Адабиёт руҳнинг қичқириғи, руҳ эса модда воситасида ҳаракатланар экан, ҳеч қачон ўзига ўзи қарши бормайди. Демак, адабиёт бизнинг кўнгиллимизда Эзгуликнинг ёнида тура олишимизга имкон берувчи муҳитни шакллантиришга қодир энг таъсирчан куч.

Хуллас, сўз қатида жилоланган моҳият дилни поклашга, руҳни парваришлаганга хизмат қилади. Янги аср бўсағасида ўзбек адабиёти ранг-барангликка — турланишга юз буряпти. Янгидан порлай бошлаган чироқнинг пилигини янада кўтариш, уни ногоҳоний шамолу довулардан асраш, адабиётни ўқиш ва уқиш, юксалтириш ҳамда тарғибу ташвиқ этиш учун улкан руҳий сафарбарлик зарур. Сафарбарлик эса қалбдан бошланади. Турланаётган сўз бағридаги ботиний қудрат бизни шунга даъват этмоқда.

ЗАРДУШТ

Эраמידан олдинги IX асрда юртимиз ҳудудида илк куртаклари пайдо бўла бошлаб, бир асрлар ўтиб узил-кесил шаклланган маздопарастликнинг асосчиси Зардушт ва бу диннинг муқаддас китоби бўлган “Авесто” хусусида кўплаб илмий рисо-лалар, ҳатто бадиий асарлар ҳам яратилган. Бу манбалар яқин ўн уч аср давомида Мовароуннахр, Хуросон, Эрон ва қисман Кавказ халқларининг яққа-худолик эътиқоди бўлган зардуштийлик тарихи, мо-ҳиятини аниқлаш, тадқиқ этишда, шубҳасиз, улкан аҳамиятга эга. Фарбий Оврупо ва рус шарқшунос-ларидан А.Дюпперон, М.Бойс, М.Дяконов, Е.Э.Бер-тельс, А.Тўраев, И.Брагинский ҳамда О.Маковель-скийнинг тадқиқотлари, Фридрих Ницшенинг “Зар-душтга қайтиш”, “Зардушт таваллоси” китоблари “Авесто”ни жаҳон аҳлига танитиш ва моҳиятини тўғри тушунтиришда айникса катта аҳамият касб этди. Ўзбек олимларидан Й.Жумабоев, М.Қодиров, Н.Маллаев, тожик олими Б.Фафуров каби тадқи-қотчилар ҳам зардуштийлик ва унинг муқаддас ки-тобини ўрганиш, кенг халқ оммасига танитишга муносиб улуш кўшдилар.

Бирок чинакам ўзбек зардуштшунослиги истиқ-лол туфайли янги тараққиёт йўлига чиқди. Кейин-ги ўн йил давомида бу йўлда салмоқли ишлар қилинди. “Авесто”нинг таржималари, янги форсий нашрлари, сосонийлар даври йилномаси — “Ден-кард”нинг таржимаси, тўрт жилддан иборат “Авес-то” луғати”, “Сосонийлар маданияти” китоблари ўрганилди. Бизнинг ушбу мақоламиз ана шу ман-балар асосида пайдо бўлган мулоҳазалардан иборат.

Кўҳна Хоразмдаги Спитама қавмининг сарбони Фароҳим хонадониди ойдек қизалоқ туғилди. Ча-

қалокқа Дугдова деб ном қўйдилар. Ота-она фарзандини еру кўкка ишонмай, одамлар кўзидан пинҳон тутиб тарбиялай бошлади. Қизча улғайган сари унинг сиймосидаги нур аллақандай соҳир қудрат касб этар, хонадонда қут-барака ортиб борар эди. Ниҳоят, ўн ёшга тўлгач, қиз онасидан сўрамай остона ҳатлаб кўчага чиқди — унга халқ назари тушди. Орада ғавғо кўтарилди. Баъзилар “Бу қиз — паризод”, деса, бошқалар “Қиз нутфасини фаришталар она қорнига ўрнатиб кетган”, деди. Қабиҳ ниятли жоҳил кимсалар: “Бу — жодулик тимсоли, у юртга қабоҳат келтиради, уни тошбўрон қилиб ўлдириш керак”, дейишди. Ота не қиларини билмай зор-зор йиғлаб, ҳолдан тойиб уйкуга кетди. Тушида бир оқ кийимли мўйсафид келиб унга: “Эй Фароҳим, ўрнингдан тур. Бу қизнинг қатлига йўл қўйма, ундан башариятни жоҳилиятдан қутқариб саодатга элтувчи ўғлон туғилади. Қизни раисга топшир”, дедида, кўздан ғойиб бўлди. Уйқудан сесканиб турган Фароҳим ярим кечада қизини уйғотиб, кўҳна Урганч яқинидаги туябоқар дўсти — Спитама уруғининг раисиникига олиб борди.

— Эй биродар, — деди ота, — қизимнинг ҳаёти хавф остида, авом уни ўлдирмоқчи. Сен уни тутинган қиз қилиб ол, шояд у хонадонингга саодат келтирсан.

Қизнинг юзида илоҳийлик аксини кўрган раис бу таклифни бажонидил қабул қилди.

Шу-шу, эл қаҳридан қутулиб, раис меҳрини қозонган Дугдова янги оила арзандаси бўлиб қолди, лекин юзини ниқоблаб юрди.

Бу ерда Пуршасп деган бир йигит бор эди. Яздони пок унинг қалбида Дугдовага ишқ пайдо қилди. Қиз ўн беш, йигит ўн еттига кирганда уларнинг никоҳ тўйи бўлиб ўтди. Ёш оилада қут-барака кўпайиб борар, қўйлару туялар кўшалок туғар, яйловлар серўт, моллар серсут бўлиб қолган эди. Хануз юзини очмаган Дугдова рўзғор юмушларига шўнғиб кетган, ҳамма ишга ўзи бош-қош эди.

Барча динларда пешволарнинг ҳаёти фавқуллодда кечинмалар, руҳий ҳолатлар, илоҳий башорату кароматлар билан тўлиб-тошган. Зардуштни дунёга келиши ҳам ана шундай талқинлардан холи эмас.

Айтишларича, Яздони пок туғилажак дин доҳийсининг қисматини нурга йўғириб яратган экан. Тангри фармони билан фаришталардан Амрдод ва Хўрдод осмонда гиёҳлардан ҳум деган суюқлик пайдо қилиб, уни ёмғир орқали ерга ёғдирибди ва яйловларда ажиб гиёҳлар унибди. Амрдод ва Хўрдоднинг башорати билан Пуршасп олти сигирини ўша яйловларга олиб чиқибди. Моллар янги униб чиққан гиёҳлар билан қорин тўйдирибди. Кечкурун Дугдова молларни соғибди ва эру хотин сўздан тўйибди. Натижада осмоний руҳ туғилажак гўдак жисмига кўчибди.

Орадан кўп ўтмай, эрамиздан олдинги 618 йили шу оилада фарзанд туғилди. Унга Зардушт деб ном қўядилар. Чақалоқнинг пешонаси дўнг, бошининг тепаси япаски экан. У бошқа гўдақлардек йиғлаб эмас, қаҳқаҳа уриб дунёга келибди. Унинг таваллуди ҳақида “Авесто”нинг Фарвардин яштида батафсил ёзилган. Зардушт туғилиши билан дунё яшнаб кетибди, гуллар очилиб, дарёлар мавж ура бошлабди, бутун мавжудот шодлик кўшиғини куйлабди, барча баланд овоз билан: “Бизнинг аҳволимизни яхшилайдиган пешво — Зардушт Спитамон туғилди”, дебди. Унинг овозидан девлар, бадкирдор одамлар, афсунгару ёлғончилар, инсу жинслар ларзага келибди, нола че-

кибди, уни йўқотиш пайига тушибди. Бадхоҳлардан уч киши онаси ташқарига чиққан маҳалда чақалоқ ётган хонага ўт кўйибди. Бутун уй кўйиб кул бўлибди. Ота-она, кўни-кўшнилари чирқираб қолибди. Аммо Яздон инояти билан Зардушт чўғ ичида эсон-омон ўйнаб ўтирар экан.

Шундан кейин жодугарлар сардори Даврон Сурун гўдакни йўқотишга астойдил киришиб, уни маст буқалар орасига ташлабди, бир буқа танаси билан тўсиб, болани омон сақлабди; бошқа сафар бўрилари тўдасига рўпара қилибди. Йиртқичлар Зардуштдан юз ўгириб кетибди, осмондан бир эчки пайдо бўлиб, болани эмизиб тўйдирибди. Ночор қолган жодугар бошқачароқ хийлалар ўйлаб топшга киришибди.

Кунлардан бир кун Пурушасп ўғлини етаклаб бораётиб сехру жоду пирларидан бирига йўлиқибди. У гўдакка нигоҳи тушиши билан бир юқорига, бир пастга ю чор атрофга боқиб, қалтираб кетибди. Пурушасп ундан сўрабди:

— Эй Карп, эй жодугарлар сардори, ўғлимни кўришинг билан бир пастга қарадинг, яна осмонга нигоҳ солдинг ю чор атрофни кузатдинг. Бунинг маъноси нима?

— Бунинг маъноси шуки, — дебди Карп, — кўкка қараганимда билдимки, бу боланинг руҳи осмонга бориб туташган, унга эргашган барча одамлар жаннатий бўлади. Кўйига қараганимнинг боиси шундаки, бу гўдак фаолияти туфайли жоҳилият барбод топади, бадкирдорлар, деву жодугарлар нобуд бўлиб, дўзахга маҳкум этилади. Атрофга қараганимнинг сабаби шуки, бу ўғлоннинг амру фармони ер юзининг барча гўшаларида эътибор топади, сўзлари ҳаёт қонуни сифатида етти иқлимда тан олинади ва қабул қилинади.

Шундан сўн Пурушасп ўғлининг тарбияси билан жиддий шуғулланибди. Зардушт етти яшарлигидан ўн беш яшарлигигача донишманд Барзин Курас кўлида илм олибди. Хусусан, у ижтимоий билимлар, табиатшунослик, бадият илми, но-

тиқлик санъатини пухта эгаллабди; ус-този айтган шеърлар, асотирларни ёд олибди; қабила баҳодирларидан жанговарлик, паҳлавонлик, чавандозликни ўрганибди.

Ўн олти ёшида Зардуштнинг белига оқиллик, жасурлик ва мардлик камарини боғладилар. Бу орада бир неча муддат тўхтаб турган Турону Эрон жанглари қайтадан бошланиб кетибди. Зардушт ҳам ана шу жангларнинг бирида иштирок этиб, сон-саноксиз кишиларнинг бекордан-бекорга ҳалок бўлганини кўриб изтироб чекар, ер юзидан жанги жадал, зулм-зўрлик, зулмат ва ёлғон уруғини қандай йўқотиб, халқ дардига малҳам бўлиш, оламни ростлик, яхшилиғу нур билан безаш лозимлиги хусусида ўйлар экан. Энди у нортуюларни боқшдан ташқари, отаси уюштирадиган йиғинларда, қавм мўйсафидларининг баҳсларида иштирок этар, қабилама-қабила юриб бутпараст, молпараст, оташпараст, тошпарасту табиатпарастларнинг одатлари, эътиқоду расмларини ўрганар, турфа дунёқарашдаги пешволарнинг гурунглирию ваъзларини тинглар; баъзан эса диний қарашлар заминида юз берадиган қирғинбарот жанглари гувоҳи бўлар экан.

Бу, бир томондан, Зардушт дунёқарашини чархлаб, тафаккурини ўстирса, иккинчи томондан, мавжуд тузумнинг низоми, расм-русумига нисбатан ғазабини кўзгар экан.

Унинг назарида, ўзи яшаётган давр одатлари жоҳилият ботқоғига ботган, ҳаётни ёлғончилик, фирибгарлик, сехру жоду, газандалик, қабоҳат қуршаб олгандек эди. Бундан ташқари, ҳар бир эътиқод бўйича бажарилиши мажбурий бўлган расм-русумлар, жумладан, муайян оиланинг йилига бир-икки қурбонлик қилиш одати ер юзида молу ҳол, паррандалар, ҳатто инсон зурриётининг тобора камайиб кетишига сабаб бўлаётгани Зардуштни ўйга толдирар, уни изтироб гирдобига тортар экан.

Шунинг учун Зардуштнинг руҳида аллақандай сокинлик, гўшанишинликка

мойиллик пайдо бўла бошлади. Буни сезган Пурушасп кунлардан бир кун ўглини саволга тутибди.

— Мен — ҳақиқат йўлига кирган бандаман, ҳақни изламоқдаман. Бу йўлдан мени ҳеч ким ва ҳеч нарса қайтара олмайди, — дебди Зардушт отасига.

Бу ногаҳоний жавобдан хангу манг бўлиб қолган ота чурқ этмабди.

Зардушт ўша куниёқ “ёлгончилик, палидлик ва зулмат қоплаган” муҳитни тарк этиб, Саблон тоғига чиқиб кетибди. У йигирма йил горда мева, ҳар хил гиёҳ илдизлари, парранда гўштини тановул қилиб яшабди. Ўн йил якка тангри — Ахурамаздони кашф этиш учун тафаккур уммонига фарқ бўлибди. Бу йиллар мобайнида халқ кўшиқлари йўлида Яздонни мадҳ этувчи суруд — мадҳиялар яратибди.

Йигирма йиллик риёзатдан сўнг кунлардан бир кун сўлим анҳор соҳилида Хотифдан “Эй Спитамон фарзанди, мен ҳамма мўътабарлардан сени мўътабарроқ қилиб яратдим ва сени ўзимга меҳрибон қилдим. Халқ ҳузурига борадиган вақт етди. Тур, узлат манзилини тарк эт, замон аҳлини ростлик, яхшилик ва ҳақиқат сари даъват этиш вақти етди” деган ваҳий келибди.

Шунда Зардушт 39 ёшда экан. У ваҳий туфайли тафаккур осмонини тарк этиб, тоғдан тушиб, ягона тангри кашшофи, унинг пайғамбари сифатида чорвадорлару хунармандлар, савдогарлару зиёлилар орасида кўпхудоликнинг зарари, якка худонинг афзаллиги хусусида ваъзлар айтибди, даъватлар қилибди. Кўпхудоликнинг касофатини англаб етганлар, хусусан, хунармандлар (чунки улар жондор қурбонлик қилиш одатидан безор бўлган экан) унга эргаша бошлабди. Бундан ташқари, ирқий можаро ва қирғинлардан озурда бўлган чорвадорлар ҳам унга қўшилибди. Бу йўлда унга аммаваччаси Мадуюмоҳ ҳамроҳ бўлибди ва яқиндан кўмаклашибди. Зардушт эски дин ва удумларнинг жамият тараққиётига тўғаноқ бўлаётганини, кўп расмлар инсон эрки, яратувчилик қудратини

кишанлаб қўйганини аниқ далиллар билан исботлаб борар, Яздони пок номидан ростлик, яхшилик, хушбахтлик, маърифату саодат йўлини равшанроқ кўрсатишга интилар экан. Юксак ахлоқ мезонларини шарҳлаб, тангри нури ва меҳри уларни ҳақ йўлига ҳидоят этишини уқтириб, “Сизлар ҳозир сажда қилаётган худолар харсангтош, ҳар хил бута ва ёғочлардан бошқа нарса эмас. Улар сизларни ботилликда сақлайди. Ягона тангри Ахурамаздо эса сизларга теран ақл ва фаросат берган”, дер экан.

Зардуштнинг обрўи кундан-кунга ошиб, унинг эътиқодига муҳолифликда

юрган бутун-бутун гуруҳлар эргаша бошлабди. Бу янги оқим бутун Хоразм бўйлаб ёйилибди. Шаҳру кишлоқларда янги дин тарафдорлари тарғибот ва ташвиқот ишлари билан жиддий шуғулланибди. Спитама уруғи ва унга қўшни қавмлар тўлиқ маздопарастликка ўтибди. Зардушт шу ердан туриб бутун жараённи бошқариб борар экан.

Тез орада бу хабар Турон ҳокими Аржаспга етиб борибди. Оммавий тус олаётган бу ҳаракат оқибатидан хавфсираган ҳоким Зардуштни тутиб дорга осиб ҳақида фармон чиқарибди. Бунинг устига, “зулм, сеҳру жодуни ўзларига касб қилиб олган девсифат” кўпхудолик тарафдорлари ҳам Зардуштга қарши куч тўплаётган экан.

Ҳаёти хавф остида қолган Зардушт қаҳратон қишда уч юз нафар тарафдори билан Термиз орқали Балхга, у ердан Сеистонга ўтиб, Шимолий Эронга йўл олибди. Бир неча йил Табризу Язд ва бошқа вилоятларда юриб, ғояларининг мукамал шаклланиши ва кенг халқ ораси орасига ёйилишига эришибди. Кўхна ривоятларга кўра, Зардушт ва унинг уламолари оқ либос кийиб юрар экан. Кунлардан бир кун у ўттиз кохин билан Эрон шоҳи Гуштасп қабулига борибди. Шоҳ пайғамбарлик даъво қилаётган Зардуштдан ўз ақидаларини аниқ тушунтириб беришни сўрабди. Зардушт ҳар икки оламнинг яратувчиси Яздони покни таърифлаб нутқ сўзлабди, ўзининг

тангри юборган элчи эканини ўқтирибди. Шоҳ “Қани ўша диннинг рамзи?” деб сўрабди. Шунда Зардушт қўйнидан бир жом чиқариб, ҳавога отиб, қайта ушлаб олган экан, ундан шундай порлоқ нур таралибдики, бехосдан шоҳ ва барча аёнлари саждага бош эгибди.

Шундай бўлса ҳам, Гуштасп Зардушт ва унинг ҳамроҳларини яна имтиҳон қилмоқчи бўлибди. У донишманд вазири Жомаспни чорлаб, дебди:

— Ўттизта энг ўткир донишмандни йигиб, мана бу пайғамбарлик даъво қилаётганини, унинг шерикларини обдон бир синанглар-чи, улар нима каромат кўрсатар экан!

Шундай қилиб, донишмандлар кечаси билан илоҳиёт, табиат ва коинот, турли қавм ва элларнинг эътиқоди масалалари бўйича баҳслашибди. Эронликлар Зардушт бошчилигидаги туронликларнинг илмий қудратига тан берибди, янги динни биринчи бўлиб Жомасп ҳаким қабул қилибди. Шундан сўнг Гуштасп ва унинг сарой аҳли ягона тангри Яздони покни тан олибди, шоҳ фармони билан бутун Эрон мамлакатаи худудида маздопарастлик эътиқоди жорий этилибди. Кейинчалик Жомасп яқкахудолик дини тарафдори Зардуштнинг кенжа қизи Пуричистога уйланибди.

Худди шу даврда “Авесто” Зардушт ва кохинлар томонидан тўла тартиб этилади, муқаддас обида сифатида бир неча нусхада кўчирилиб, халқ орасида тарқатилади. Йигирма бир насхдан (китобдан) иборат “Авесто”нинг бизга қадар беш китобигина етиб келган, холос.

Умуман, Зардуштнинг Эрон подшоҳи Гуштасп билан мулоқоти, шу пайтдаги руҳий ҳолатлар, саройда рўй берган мўъжизалар, “Авесто”нинг кўчирилиши ҳамда тарқатилиши билан боғлиқ ярим-тарихий, яримафсонавий нақлу ривоятлар жуда кўп. Уларнинг бир қисмини бозухорлик шоир Дақиқий (X аср) қоғозга туширган. Кейинчалик Фирдавсий “Шоҳнома”даги “Аржасп ва Гуштасп” досто-

Нақши Рустам ёдгорлигидаги деворий сурат.
(Эрон. Эр.ав.VII—V асрлар.)

нида бу воқеаларни бадий юсак даражада тасвирлаган.

Зардуштнинг Шимолий Эронда паноҳ топгани ва у асослаган янги дин Эрон заминиди жорий этилганини эшитган Аржасп газабланади. Туроншоҳ Зардуштни ҳибсга олиб, ҳузурига жўнатиш ҳақида Гуштаспга талабнома юборади. Рад жавобини олгач, у Рогирсо бошчилигидаги уч юз минг лашкар билан Эронга ҳужум уюштиради. Тенгсиз жангда Гуштаспнинг укаси Жаҳонпахлавон Зорир, шоҳ ўғилларидан Ардашер, Хурмузд, Навзар, Шидасп, Бодхусравлар ўлдирилади. Исфандиёр асир олиниб, зиндонга ташланади. Аржасп Балх, Сиистон, Нимруз шаҳарларини ғорат қилиб, ҳадсиз ўлжалару асирлар билан Хоразмга қайтади.

Сеистон жангида Зардушт ҳам бевосита иштирок этади. Орадан кўп вақт ўтмай, Аржасп иккинчи марта Гуштаспга қарши лашкар тортиб, Зардушт билан шоҳни қўлга туширишга қасд қилади. Дастлаб у Сиистонга ҳамла қилиб, шонинг отаси, мункайиб қолган Лухраспни аср олади ва қатл этади. Аммо зиндондан қутулган Исфандиёр катта лашкар билан жангга кириб, Аржасп қўшинини тору мор этади, ўзини ўлдиради. Натижада Туронзаминда ҳам маздопарастлик дини жорий қилинади.

Маълумки, Гуштасп янги динга киргач, Зардушт маслаҳати ва назорати остида шаҳру қишлоқларда ибодатхоналар қуриш ҳақида фармон чиқаради. Турманлардаги ибодатхоналар “оташгоҳ”, марказий шаҳардагиси эса “оташкада” деб юритилади. Ўша замонларда оташкада ибодат маскани бўлиш билан бирга маънавият ўчоғига ҳам айланган. Бир томондан, у ерда халқ яккахудолик этиқодига оид янги қонун-қоидаларни ўрганган ва бажарган, тангри Ахурамаздони мадҳ этувчи хот-мадҳияларни муסיқа жўрлигида ёд олган, ровий ва қоҳинлар кўҳна асотирларни ривоят қилган. Иккинчи томондан, марказий шаҳарлар, гавжум манзилгоҳларда қад ростла-

ган оташкадалар ҳузуриди мактаб, мадраса, дармонгоҳ (поликлиника), касалхона, кутубхона, қироатхоналар мавжуд бўлган. Дармонгоҳ ва касалхоналарда эркаклар билан аёллар тенг туриб ишлаган. Бундан ташқари, у ерда дорихона, шифобахш ўсимликлардан дори ва малҳамлар тайёрлайдиган маҳсус ходимлар фаолият кўрсатган. Барча чиқим-харажатлар, қоҳин ва ходимларнинг маоши подшолик томонидан ажратилган вақф мулки, қорва, боғ-роғлардан олинадиган даромад ҳисобидан қопланган. Барча хизматчилар оқ либос кийган, уламолар оқ салла ўраган.

Ана шундай оташкадалардан бири Балхда қурилади. Зардушт унинг очилиш маросимида иштирок этади ва ибодат пайтида кўпхудолик тарафдори, Аржаспнинг лашкарбошиларидан бўлмиш Братарвахш томонидан чавоқлаб ўлдирилади. Бу мудҳиш суиқасд мелоддан олдинги 554 йилнинг саратонида содир бўлган эди.

Зардушт дин пешвоси бўлиш билан бирга катта оила бошлиғи ҳам эди. Унинг Иставатр, Уруватр, Хурчитр деган ўғил-

лари, Фрини, Трини ва Пуручисто деган қизлари бўлган. Иставатр — коҳинлар пешвоси, Уруватр — Пушутан лашкарида бош қўмондон, Хурчитр ер ости шаҳри — Йимкарда зироаткорлар сардори ва мироби бўлган.

Энг муҳими, Зардушт жоҳилият, зулм, қабохатга, табиатпарастлик, бутпарастлик, молпарастлик, ашёпарастликка қарши курашиб, нисбатан дунёвий, инсоний, маънавий-маърифий ғояларни ўзида мужассам этган яқка тангрини тарғиб қилган. Янги эътиқод замирида яхши хулқ, эзгу мақсад, фойдали хатти-ҳаракат ва тараққиётга йўналтирилган меҳнат ғояси ётардики, буни башариятнинг барча замонлардаги энг олий нияти дейиш мумкин. Шунингдек, Зардушт замонида шароб тайёрлаш ва шаробхўрлик, кўпхотинлик қатъиян ман этилган.

Зардушт — Пурушаспнинг ўғли, Пурушасп — Подирагтараспнинг ўғли. У — Урагадхаспнинг ўғли, Урагадхасп — Хадчаспнинг ўғли, Хадчасп — Чихишнушнинг ўғли, Чихишнуш — Пастраспнинг ўғли, Пастрасп — Ареджадхашннинг ўғли, Ареджадхашн — Хардхарнинг ўғли, Хардхар Спитамнинг ўғли, Спитам — Ваэдиштнинг ўғли, Ваэдишт — Нияземнинг ўғли, Ниязем — Лерикнинг ўғли, Лерик — Дурасробнинг ўғли, Дурасроб — Манучехрнинг ўғли.

Пурушасп оиласида, Зардуштдан ташқари, Ратуштар, Рангуштар, Нотарига ҳамда Ниветиш исмли тўрт ўғил бўлган. Пайғамбар эса хонадоннинг учинчи фарзанди эди.

Хозирга қадар яратилган барча асарлар, ёзилган китобларда Зардушт ва у яратган дин “маъжусийлик”, “оташпарастлик” деб нотўғри аталади ва талқин этилади. “Денкард” ва бошқа паҳлавий китобларда Зардуштнинг исми “Магупта” шаклида зикр этилган. Бу ёдгорликлар араб тилига таржима қилинганда Зардушт “Маъжус” ва “Маъжуса” тарзида ёзилган. Натижада унинг оти араб

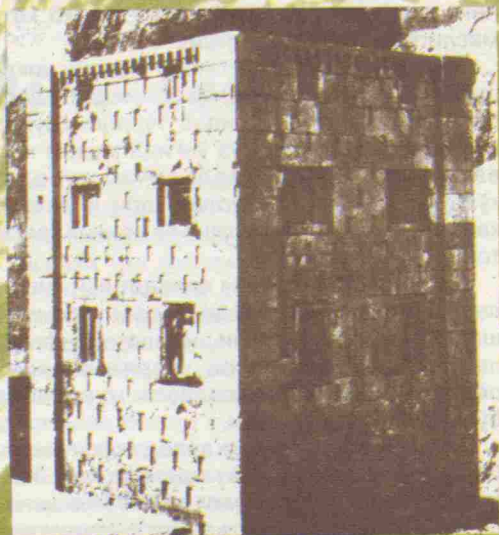
тилидаги илмий адабиётларда “Маъжус” у асос солган дин эса “маъжусийлик” деб аталган ва ўрта асрларданоқ илмий истеъмолга кириб, анъанага айланиб кетган.

Оташ, қуёш, нур, рўшнолик — барчаси зардуштийликнинг рамзи ҳисобланади. Оташкадалар меҳробига аланга рамзи туширилгани, томига нур кириб турадиган махсус тўйнуқ қўйилгани ҳам шу билан изоҳланади. Бундан ташқари, ривоятга кўра, ер юзидаги биринчи подшоҳ Жамшид (бошқа бир ривоятда Тахмурасп) томонидан олов кашф этилгач, ҳар бир шаҳар, туман ва аҳоли ғуж яшайдиган минтақада махсус оташгоҳлар барпо этилиб, махсус оташбон уларда ҳамisha олов-чўғ бўлишини назорат қилиб турган. Натижада одамлар доим ана шу оташгоҳлардан уйларига тутантирик олиб кетган.

Оташ аҳолининг асосий ҳаёт омили, яшаш воситасига айлангани учун муқаддаслашиб борган. Лекин шунгагина асосланиб, бу эътиқоддагилар қуёшга, оловга сиғинган дея хулоса чиқармаслик керак. Фақат қуёшга, ёруғликка қараб ибодат қилинган, холос. Базм ва тўйларда ўртага гулхан ёқиб, атрофида ўйнаганлар, шамчирок ёқиб қўйилса, марҳумлар руҳи шод бўлади, деб ўйлаганлар. “Авесто”нинг икки ўрнидагина “оташ ва қуёш — Ахурамаздонинг фарзандларидир” дейилган. Бу асарнинг бирор ерида “оташпараст” деган сўз учрамайди. Ваҳоланки, ҳар саҳифада “Эй Ахурамаздо! Биз сени мадҳ этамиз, биз маздопарастмиз!” деган хитоб такрорланиб келади. Ҳатто Фирдавсий ҳам “Шоҳнома” қаҳрамонларидан бирининг тилидан “Бизни оташпараст деб атама, биз маздопарастмиз” деб қайд этган.

Демак, бундан кейин биз Зардушт асос солган дин ҳақида сўз юритганда, “маъжусийлик” ва “оташпарастлик” атамаларидан воз кечиб, “маздопарастлик” ва “зардуштийлик” сўзларини қўлласак, тарихий-илмий ҳақиқатга яқинроқ бўлади.

Нақши Рустам ёдгорлигидаги меҳроб. (Эрон. Эр.ав.VII—VI асрлар.)

Нақши Рустам ёдгорлигидаги зардуштийлар ибодатхонаси. (Эрон. Эр.ав.V аср.)

Komillik zarurati

Жамият тараққиётида турфа тоифа кишиларнинг муштарак мақсад-муддаолари ифодаси бўлган ғоялар муҳим аҳамият касб этади. Шу боис миллий мафкура халқнинг умумий манфаатлари асосида шаклланади. Мамлакатимизда амалга оширилаётган соғлом авлод ғояси халқимизнинг асрий мақсад-муддаоларини акс эттиради.

Бу ғоя, аввало, фарзандларимизнинг ҳам жисмоний, ҳам маънавий камолига хизмат қиладиган таълим-тарбия тизимини шакллантириш борасида бизни улкан ишларни амалга оширишга даъват этмоқда.

Иккинчидан, соғлом авлод ғояси ва бозор иқтисодиёти ёшларимизда тадбиркорликни, ижодкорликни ва бунёдкорлик фазилатларини камол топтирган ҳолда, уларнинг молпараст ва дунёпараст бўлиб кетмаслигини назарда тутаяди.

Учинчидан, бу ғоя бизни ишлаб чиқаришни ватанпарварлик тамойиллари асосида ташкил этишга ундаб туради. Шунда ҳар бир фуқаронинг кўз ўнгига мудом юрт ва миллат шаъни гавдаланиб туради, кўзбўямачилик, порахўрлик каби иллатлар камаяди, жамиятда тенглик ва поклик қарор топади.

Тўртинчидан, соғлом авлод ғояси кишиларни огоҳликка ундайди. Бу эса юртимиз шаънига доғ туширувчи, миллат манфаатларига қарши борувчи, уларни атайлаб оёқости қилувчи кимсаларга мурасасиз бўлишни тақозо этади.

Бешинчидан, соғлом авлод ғояси ижтимоий адолат ва ҳуқуқий маданият тамойилларига таянади. Маълумки, республикамизда ҳуқуқий демократик жамият барпо этиш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш давлат сиёсатининг устувор йўна-

лишини ташкил этади. Бу эса соғлом авлодни вояга етказиш учун зарур бўлган ҳуқуқий заминни янада мустаҳкамлашни тақозо этади. Юртимизнинг ҳар бир фарзандида фаол фуқаролик муносабатини шакллантириш истиқлол мафкурасининг муҳим вазифасидир. Бинобарин, ҳар бир ватандошимиз “Мен — шу юрт фарзандиман” деган масъулиятни зиммасига олиши лозим. “Мен — бир кичик одамман”, “Мен — кичик бир мурватман” деган қараш собиқ мустабид тузум сарқитидир. У тузумда ҳар бир фуқаро улкан давлат аппаратининг кичик бир мурвати бўлиб хизмат қилар, ишдан чиққач эса осонгина бошқасига алмаштирилар эди. Шу сабабли у даврда “алмаштириб бўлмайдиган одамнинг ўзи йўқ” деган шиор кенг тарқалган эди. Бизнинг жамиятимизда эса ҳар бир инсоннинг ўзига хос ўрни, қадр-қиммати бор. Бу қадр-қиммат қонун асосида муҳофаза қилинади.

Олтинчидан, соғлом авлод ғоясининг яна бир қирраси — эзгуликдир. Эзгуликка таяниб фаолият юритадиган инсон ҳар доим ёвузликка қарши бўлади.

Қийинчиликлардан қўрқмаслик, бир-бирини қўллаб-қувватлаш, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш йўлида ҳамжиҳат бўлиш ҳам соғлом авлод ғоясининг муҳим йўналишидир.

Кўриб турганимиздек, соғлом авлод ғояси бениҳоя кенг қамровлидир. Уни тўлатқис амалга ошириш халқимиздан доимо изланиш ва ўрганиш, бунёд этиш руҳи билан яшашни тақозо этади.

Ўрол АБИЛОВ,

*фалсафа фанлари доктори,
профессор*

Vatan ostonadan boshlanar

Янги аср бўсағасида жамиятимизда миллий истиқлол ғоясининг асосий тушунча ва тамойиллари шаклланди. Эндиликда унинг сиёсий, иқтисодий, маданий, маърифий, диний, илмий, фалсафий асосларини янада кенгроқ ёритиш ва ҳаётга татбиқ этиш борасида кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда.

Таъкидлаш жоизки, миллий мафкуранинг шаклланиш жараёни осон кечмайди. Бу жараён аста-секин ва босқичма-босқич амалга оширилади. Бу мураккаб вазифани бажаришда, бошқа ижтимоий масалалар каби, жамиятнинг асосий бўғини ҳисобланган оила ҳам муҳим аҳамият касб этади. Зеро, инсон тақдирида оиланинг ўрни беқиёс. Мафкура тўғрисидаги илк тушунчалар ҳам дастлаб оилада юзага келади, десак, асло хато бўлмайди. “Қуш уясида кўрганини қилади” дейди доно халқимиз. Бунда ҳикмат кўп. У инсондаги ажойиб фазилатлар асосан оилада шаклланишига ишора этади.

Болаларга миллий қадрият ҳамда урф-одатларимиз қаторида миллий ғоянинг асо-

сий тушунча ва тамойиллари ҳам сингдириб борилиши лозим. Президент Ислам Каримов таъбири билан айтганда, “Миллий ғоянинг яна бир муҳим аҳамияти шундан иборатки, у миллатимизнинг, халқимизнинг ўзлигини англатишга, ўзининг миллий қадриятларини, урф-одатларини йўқотмасдан, уларни тиклаб, авайлаб, эъзозлаб, янги ўсиб келаётган авлодга етказиб бериш учун хизмат қилиши керак”.

Миллий мафкура эътиқод даражасига кўтарилиши даркор. Чунки эътиқод қилинмаган ҳар қандай ғоя қуруқ гапдан иборат бўлиб қолаверади. Бу эса ҳар бир ота-онага улкан масъулият оқлайди. Кийиниши, гапириши, овқатланиши — кўйингки, ҳар бир ҳаракатида миллийлик ва ўзликни англатувчи хусусиятларга эга бўлган фарзандни тарбиялаб, вояга етказиш нафақат ота-онанинг, балки бутун жамиятнинг бош мақсадига айланмоғи лозим.

Муҳиддин ТУРСУНОВ,

фалсафа фанлари номзоди

Egali yurt erkini bermas

Инсоният тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, ҳар бир давлатнинг тараққиёти, тинчлиги ва барқарорлиги унинг мустақиллигига хавф солиши мумкин бўлган турли таҳдидларни вақтида англаб етиш ва уларни бартараф қилиш чораларини кўришга кўп жиҳатдан боғлиқдир. Бошқача айтганда, халқ тинчлиги ва осойишталигини бузадиган ёвуз кучлар халқлар, миллатлар ва умуман, инсониятга хавф солувчи куч сифатида ҳаракат қилар экан, бу муаммо ҳар доим кун тартибиде кўндаланг бўлиб тураверади.

Мана шундай мураккаб вазиятда юртимизга нисбатан хавф-хатар пайдо бўладиган бўлса, жамиятимиз қандай йўл тутиши лозим?

“...Ҳозирги замонда энг катта хавф — инсонларнинг қалби ва онгини эгаллаш учун

узлуксиз давом этаётган мафкуравий курашдир. Эндиликда ядро майдонларида эмас, мафкура майдонларида бўлаётган курашлар кўп нарсани ҳал қилади. Бу аччиқ ҳақиқатни ҳеч қачон унутмаслик лозим”, деб уқтиради мамлакатимиз раҳбари Ислам Каримов.

Ёвуз кучларга қарши курашни фақат давлатнинг вазифаси деб қарамаслик керак. Зеро, жамият аъзоларининг лоқайд бўлиши хавф-хатарни баттар кучайтириши ва бу ҳол душман тегирмонини юргизишга ёрдам беришини унутмаслик зарур. Зеро, айрим одамлар онги ҳали-ҳануз собиқ шўро тузумидан мерос қолган лоқайдлик ва худбинлик каби турли иллатлардан халос бўлгани йўқ. Албатта, ҳар қандай иллатдан қуту-

лиш учун муайян шарт-шароит ҳамда вақт талаб этилади. Тарих тажрибасидан маълумки, иқтисодий таназзулдан оз фурсатда чиқиб кетиш мумкин, бироқ маънавий қарамлик асоратларидан воз кечиш осон эмас. Халқимиз ана шундай ўтиш даврини бошдан кечираётган ҳозирги вақтда ганимлар баъзи одамларнинг лоқайдлигидан усталик билан фойдаланиб, уларнинг тафаккурини нишонга олмоқда.

Буюк ватандошимиз Абу Наср Форобий бегона ва ёт мафкуралар таъсирига тушмайдиган, жамият тараққиёти билан боғлиқ мақсад ва вазифаларни аниқ тасаввур қила оладиган, замонавий ибора билан айтганда, мафкураси, миллий ғоясига эга бўлган мамлакатнигина фозил жамият деб ҳисоблаган.

Бугунги кунда буюк бобокалонимиз орзу қилган ана шундай фозил жамиятни барпо қилишимиз учун барча имкониятлар мавжуд. Фақат улкан салоҳият ва имкониятларимизни ягона мақсад сари йўналтира олсак бўлгани.

Амир Темур бобомиздан кейинги тарих, бирлик, жипслик ва ягона миллат ғоясининг етишмагани учун, халқимиз ганимлар шиддатида дош бера олмай, қолюқлик ва эркисизлик ҳолатларига тушиб қолганини кўрсатади. Бунинг далили сифатида бир бутун халқнинг учта хонликка парчаланиб кетганини эслаш kifоя. Уч хил сиёсат йўлини тутган мазкур хонликлар халқнинг турмушини ўнглаш ва мамлакатни тараққий эттириш ўрнига бир-бирининг устига кўшин тортиб, уруш ва жанжал оловини ёқиш билан машғул бўлган. Халқнинг "бир ёқадан бош чиқараётган" даврида уни чалғитиш, турли таҳдидлар билан саросимага солиш унинг тақдири ва келажаги учун қайғурадиган кишиларнинг иши эмаслигини тарих кўп бор исботлаган. Энди мафкуравий ганимларимиз ёвуз мақсадлари билан бизга таҳдид солаётган бир пайтда ажодларимиз йўл кўйган хатоларни такрорламаслигимиз лозим. Бу вазифани бажаришда жамият аъзоларида фуқаролик маданиятини шакллантириш муҳим ўрин тутади. Зеро, фуқаролик бурчини англаш мафкуравий таҳдидларнинг олдини олиш билан бирга, мафкуравий душманнинг сиёсий фаолиятига жиддий зарба беради. Маълумки, диний ақидапарастлар, аввало, фуқароларнинг заиф жиҳатларини аниқлашга

ҳаракат қилиб, айниқса, ёшларнинг қалби ва онгини эгаллашга уринмоқда.

Таъкидлаш жоизки, халқимизнинг табиатан самимий, ишонувчан ва серандишалиги ҳам душманларимиз эътиборидан четда қолаётгани йўқ. Ўзини "тақводор", "иймон-этиқод ҳомийси" қилиб кўрсатаётган мунофиқларнинг ҳақиқий башарасини аниқлашда ҳатто айрим тажрибали, оқ-қорани танийдиган кишилар ҳам адашиб қолиши мумкин.

Бугунги кунда ғоявий душманларимизнинг қинғир ниятларини пучга чиқаришда жамиятимизнинг ҳар бир аъзоси етарлича сиёсий билимга эгами? Бизнингча, йўқ.

Эндиги вазифа ана шу камчиликни бар тараф этишдан иборат. Сиёсий маданиятни шакллантиришнинг турли хил усуллари мавжуд. Шулардан бири омма ўртасида кенг миқёсда ташвиқот ишларини олиб бориш усулидир. Зеро, ҳар қандай ислохотларнинг натижаси фуқароларнинг давлат сиёсатини қай тарзда тушунишига кўп жиҳатдан боғлиқ. Мураккаб сиёсий жараёнларни содда ва лўнда қилиб тушунтириш, уларнинг туб моҳиятини кўрсатиб бериш сиёсий маданиятнинг дастлабки босқичлари ҳисобланади. Бу мақсадни амалга оширишда оммавий ахборот воситалари, турли жамоат ва нодавлат ташкилотлари ҳамда зиёлиларнинг кўмаги ниҳоятда улкан. Шунингдек, бу борада дин пешволари ҳам катта ўрин тутади. Зеро, халқимиз руҳияти ва аънъаналарига мутлақо ёт ғояларни фош қилишда ва асрлар давомида тажрибадан ўтган эътиқод усулини мустаҳкамлашда уламолар ва имом-хатибларимиз яқиндан ёрдам беришлари лозим.

Аваламбор, Қуръон оятларини, ота-боболаримиз неча асрлардан буён амал қилиб келаётган ҳанафийлик мазҳаби талабларини тўғри изоҳлаш, одамларга тўғри йўл кўрсатиш диний ақидапарастларнинг асосий сафсаталарининг пуч эканини ошкор этади. Қалбимизда имон-эътиқод нури чарақлаб, томиримизда буюк ажодларимиз қони оқиб турар экан, юртимизга ганимлар асло оёқ босолмайди. Юртбошимиз таъкидлаганидек, эгали юрт ҳеч қачон эркини ўзгаларга бериб қўймайди.

Шукриддин ФАХРИДДИНОВ,
сиёсий фанлар номзоди

Терроризм нима?

Ўтган XX аср буюк кашфиётлари оламшумул ҳодисаларга ниҳоятда бой бўлди. Шу боис у фан ва техника асри деб ном олди. Лекин бу асрда ҳаёт қонунларига тескари бўлган ғайриинсоний телбаликлар ҳам шу қадар кўп юз бердики, уларнинг оқибатини ўйлаганда одамнинг юраги орқага тортиб кетади. Ана шундай мудҳиш “ихтиро”лардан бири терроризмдир. Кўрқитиш, тажовуз ва даҳшат маъносини англатувчи латинча “terror” сўзидан олинган мазкур истилоҳ сиёсий ва ҳуқуқий ҳодиса сифатида уюшган жиноий гуруҳлар томонидан зўравонлик билан сиёсий арбоб ҳамда фуқароларни кўрқитиш, уларнинг қалбига ғулғула солишга қаратилган ғайриинсоний хатти-ҳаракатни ифода этади.

Дастлаб муайян шахсни кўрқитиш ёки ўлдириш орқали ғаразли ниятларини амалга оширишни мақсад қилиб олган мазкур ҳодиса ҳозирги пайтда жиноятчиликнинг энг қабиҳ усули бўлиб қолди. Шакллари ўзгариб борган терроризм кейинчалик кенг миқёсли халқаро кўпорувчилик ҳаракатларини содир этишга киришди. Терроризмнинг мазкур кўриниши одамлар ўртасида адоват ва норозилик келтириб чиқариш ҳамда шу йўл билан сиёсий мақсадларини амалга ошириш учун оммавий қирғин уюштириш, давлат ва стратегик аҳамиятга молик бўлган иншоотларга шикаст етказиш, оммавий ахборот воситаларини ўзларига жалб этиш ёки улардан ўз манфаатлари йўлида фойдаланиш каби усулларни қўлламоқда. Халқаро терроризм аксарият ҳолларда хорижий мамлакатлар ҳудудида туриб, муайян ташкилот ёки шахслар томонидан бошқарилади. Ҳозирги пайтда Покистон ва Афғонистон давлатлари ҳудудида террорчи жангариларни тайёрловчи бир нечта лагерлар фаолият кўрсатаяпти. Уларда уч ойдан олти ойгача давом этадиган тайёргарлик ишлари олиб борилади. Ҳаётини жараёнида турли миллатга мансуб мутахассислар иштирок этади. Улар жангариларга ҳарбий ва ғоявий сабоқ беришади. Шунингдек, халқаро террористик ташкилотларнинг бошқа мамлакатлардан келган жангариларни тайёрлаш учун мўлжалланган махсус лагерлари ҳам мавжуд. “Ал-Форум”, “Бадр-1”, “Бадр-2” деб номланган бундай лагерларда тайёргарликни ўтаган кўпорувчилар дунёнинг турли бурчакларида фаолият юритмоқда. Уларни халқаро террорчиларнинг раҳномаси Усома бин Ладен маблағ ва қурол-яроғ билан таъминляпти.

Халқаро террорчилик давлат ёхуд шахсга моддий ва маънавий зиён етказишдан ташқари ўша ерда мавжуд бўлган вазиятни издан чиқаришни мақсад қилиб олган. Барқарорлик йўқ бўлган жойда ҳар хил ижтимоий-сиёсий муаммолар юзага келади. Бу эса қашшоқлик ва қочоқлар муаммосини келтириб чиқарувчи хавфли ижтимоий омиллардан биридир. Ҳозирги кунда дунёда юз миллион нафарга яқин қочоқ бўлиб, улардан йигирма миллиондан зиёдроғи мамлакат ичкарисидаги қочоқлар ҳисобланади. Шу боис терроризмга фақат ҳуқуқий ҳодиса сифатида эмас, балки сиёсий ҳодиса сифатида ҳам ёндашиш лозим. Чунки кейинги пайтларда террористик ҳаракатлар турли мафкуравий йўналишда бўлган гуруҳлар томонидан содир этилмоқда. Улар диний таълимотларнинг мазмунини нотўғри ташвиқ этиш орқали диннинг илоҳий қудратидан бузғунчилик йўлида фойдаланишга уринаяпти. Шу боисдан диний терроризм халқаро терроризмнинг асосий турига айланиб бормоқда. Диний терроризм бирор бир диний мазҳабни муайян давлат сиёсий тизимига қарши қўйиши ва шу мақсадда турли кўпорувчилик, зўравонлик, кўрқитиш, давлат арбоблари ҳаётига суиқасд қилиш каби хатти-ҳаракатлардан иборат. Мазкур жиноий уюшма асосан жамиятда маънавий парокандаликни юзага келтиришни кўзлаб фаолият юритади. Улар турли ялтироқ даъватлар билан одамларни маҳлиё этишга ҳаракат қилишади. Диний таълимотларни сиёсийлаштириш ва сиёсатни динийлаштириш асосида ҳокимият учун зимдан кураш олиб боришади.

Диний терроризм олдига қўйган вазифаларига кўра алоҳида шахс фаолияти билан боғлиқ бўлади. Чунки бундай уюшган жиноий гуруҳларга аксарият ҳолларда халқаро террористик ташкилотлар томонидан тайинланган ашаддий жиноятчилар бошчилик қилади. Мазкур уюшманинг яна бир хавфли жиҳати тасодифан жиноят кўчасига кириб қолган кишилар ва ҳали дунёқараши тўла шакланмаган баъзи ёшларни ўзига оғдиришга уринаётганидир. Бу каби далиллар шуни кўрсатадики, терроризм жиноятнинг энг хавфли ва мураккаб турларидан бири бўлиб, жамият тараққиётининг ҳозирги босқичида нафақат давлатлараро муносабатларга салбий таъсир этувчи омил, балки муайян давлат тизимининг ривожланишига ҳам

тўсқинлик қилувчи ўткир ижтимоий вабодир.

Жамият ҳаётида рўй бераётган турли салбий ҳодисаларнинг олдини олиш учун аввало ёшларда Ватанга садоқат ҳиссини уйғотиш ва уларни маънавий, мафкуравий жиҳатдан етук инсон қилиб тарбиялаш муҳим ўрин тутади. Зеро, гоёга қарши гоё билан, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш лозим. Шунингдек, терроризмнинг барча кўринишларига қарши курашиш борасида халқаро ҳамкорликни йўлга қўйиш, тегишли маълумотларни зудлик билан таҳлил этувчи марказлашган ягона ахборот тизимини вужудга келтириш ҳам давр талабига айланмоқда.

Умуман, ҳар қандай террористик гуруҳларнинг моҳиятини билишда ва унга қарши кураш олиб боришда уюшган жиноий гуруҳнинг дастури, унинг сиёсий мақсади ва вазифаларини ўрганиш зарур. Бундан ташқари бундай ташкилотлар жойлашган давлат ва унинг геополитик сиёсати хусусида маълумотлар тўплаш, террористик ҳаракатларни амалга ошириши мумкин бўлган жиноий гуруҳлар ва уларнинг иқтисодий-молиявий манбаларини олдиндан аниқлаш лозим. Буларнинг бари жамият хавфсизлигининг кафолатига хизмат қилади.

Бердикул ТҮЙЧИЕВ,

фалсафа фанлари доктори, профессор

Tarbiya qudrati

Ҳар бир инсон ирсий ва маданий хусусиятларга эга бўлиб, маданийлик белгилари гўдак ёшига тўлганидаёқ кўзга ташлана бошлайди. Бу вақтда болада миллий онг, тил, маънавият, дунёқараш шаклланиш босқичига киради. Оилада ҳукм сурган муҳит табиий равишда гўдак онгига сингиб боради. У улғайгани сайин миллий дунё кенгайиб, янгидан-янги хусусиятларини намоён қилади. Аста-секин у оила, маҳалла, қишлоқ ёки шаҳарда амал қилинадиган ўтириш-туриш, овқат ейиш, муомала қилиш меъёрларини ўзлаштириб олади.

Одатда боланинг ота-онасига ўхшашлигининг икки жиҳати бор. Биринчиси ирсий ўхшашлик бўлиб, бунда фарзанд кўзи, қоши, гавдаси, ранги, сочи ва бошқа биологик жиҳатлари билан ё отасини, ё онасини эслатади. Шунинг учун болани илк бор кўраётган одам, унинг отаси ёки онасини таниса, даров бировига ўхшатади ва “фалончининг зурёди эмасмисан?” деб сўрайди. Бу ҳол ҳаётда тез-тез учраб туради.

Боланинг ота-онасига ўхшатадиган иккинчи омил — анланган (мақсадли) ёхуд анланмаган ҳолда кечадиган узлуксиз тарбия жараёнидир. Бунинг боиси шундаки, ота-она ҳар доим фарзандлари билан бирга бўлади ва ўзларининг қилиқлари, одатлари, маънавияти, муомала маданияти билан тақлидчан болага намуна кўрсатади. Мазкур ҳаракатлар ҳар кун тақдорланиши туфайли бола феъл-атворида меъёрий кўникмалар юзага келади. Шу маънода беш-олти ёшли бола ота-онасининг ривожланаётган шартли тарбиявий нусхаси, деб

аташ мумкин. Ота-боболаримизнинг “Отадан — ўғил, онадан — қиз”, “Қиз берсанг — отасига қараб бер, қиз олсанг — онасига қараб ол” деган мақоллари замирида ана шундай маънолар яширин.

Тарбия жараёни қийин ва нозик юмуш. Уни нафақат инсонлар, балки барча тирик жонзотлар амалга оширади. Буни қуйидаги мисоллар ҳам яққол кўрсатади.

Шимолӣ Америка қитъасида яшовчи “Гризли” деб аталувчи айиқлар оиласида болалари билан икки йил яшагандан сўнг она айиқ уларни ташлаб кетади. Олимларнинг таъкидлашича, она айиқ шундай қилмаса, болалари боқиманда бўлиб ўсар ва охир-оқибатда мустақил ҳаёт кечиролмас экан. Зоологларнинг кузатишича, бургут боласини учишга ўргатиш учун уни олиб осмонга кўтарилади ва сўнг жигарбандини ерга ташлаб юборади. Агар темирқанот бургутча учишни эпполмас, она бургут яшин тезлигида пастан пайдо бўлиб, уни илиб олади. Бу жараён ёш бургутча парвоз қилиб, мустақил ов қилишни ўрганмагунча мукамаллаштирилиб борилади.

Бу каби кўллаб мисоллар тарбия тушунчасининг кўп қиррали ва барча тирик жонзотнинг ҳаёт-мамотини белгиловчи узлуксиз жараён эканидан дарак беради. Шу боис тарбия назарияси ва услубиятини талқин этишда илмий ва ранг-баранг тадқиқотлар зарурлиги замон талабига айланмоқда.

Азиза МУХСИЕВА,

Республика “Оила” илмий-амалий маркази аспиранти

Yangi asr o'qituvchisi

Баркамол авлод тарбиялаш ва буюк келажак яратиш вазифаси аввало маорифни юксалтиришдан бошланади. Шу боис мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ жамиятимиз олдида ёшларнинг таълим-тарбия жараёнини такомиллаштириш, уларнинг ҳаётга ва ижодий меҳнатга нисбатан муносибатини тубдан ўзгартириш зарурияти кўндаланг бўлди.

Албатта, таълим-тарбия соҳасидаги муаммоларни бирданига ва осонгина ҳал этиш мумкин эмас эди. Боз устига мустамлакачилик сиёсати оқибатида таълим-тарбия соҳасидаги муҳит нихоятда бузилиб кетганди. Бинобарин, ёшлар орасида жиноятчилик, ичкиликбозлик, гиёҳвандлик, фоҳишабозлик ва таксикомания каби иллатларнинг кенг миқёсда ёйила бошлаши, айримларининг тушуниб-тушунмасдан турли экстремистик ва диний ақидапарастлик домига тушиб қолишининг асосий сабабларидан бири таълим-тарбиянинг ўз ҳолига ташлаб қўйилганига бориб тақалади. Бу эса Сукротнинг "Барча иллатларнинг келиб чиқиши илмсизликдандир", деган хулосаси нақадар тўғри эканини кўрсатди.

Энди гапнинг индаллосини айтсак. Мана, янги асрга қадам қўйдик. Мамлакатимизда барча соҳалар қаторида таълим-тарбия соҳасидаги кенг қамровли ислохотлар ҳам қизгин паллага кирди. Ўтган давр мобайнида бу соҳада ҳам кўплаб янгилик ва ўзгаришлар рўй берди. Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури қабул қилинди. Унда кўзда тутилган ишлар аста-секинлик билан амалга оширилмоқда. Буларнинг бари баркамол авлоднинг тарбиялаб вояга етказиш ва буюк келажак яратиш йўлидаги ишларнинг дебочаси ҳолос. Бошланган буюк ислохотларнинг натижаси бугун амалга ошираётган ишларимизга кўп жиҳатдан боғлиқ. Шундай экан, янги аср мурабийси қандай бўлиши керак, деган саволни туғилиши ҳам табиийдир. Илло, таълим-тарбия соҳасидаги энг оғир юк ва масъулият мурабийлар зиммасига тушади.

Бизнингча, замонавий ўқитувчи аввало маънавий жиҳатдан соғлом ва кенг фикр эгас бўлиши, миллий қадриятлар, урф-одатлар ва миллат тарихини беш қўлда билиши

лозим. Шунингдек, ўқитувчининг ўзига тегишли мутахассислик фанини мукаммал билишдан ташқари уни ўқувчиларга тушунтира олиши ҳам юксак қобилиятни талаб этади. Айниқса, ҳозирги замонавий фан-техника ривожланган бир даврда ўқитувчи ўқувчининг қизиқиш доирасини тўғри аниқлай олиши ва унинг қобилиятини ўстиришда яқиндан ёрдам бериши таълим-тарбиянинг узвий бир бўлагидир. Дарс мавзуларини тушунтиришда миллий урф-одатларимиз ва қадриятларимизга нисбатан ёшларнинг қалбида ғурур туйғуларини уйғота олиши ҳам ўқитувчининг нечоғли маҳоратга эга эканини кўрсатади. Масалан, физика фанидан дарс бериш чоғида ўзбек мақол ва маталларидан ўрни-ўрнида фойдаланиш мумкин. Бу эса ўқувчининг мавзуну янада чуқурроқ англашида қўл келадиган усуллардан биридир. Гидростатика, қаттиқ жисмлар, ҳажм, туташ идишлар, механик ҳодисалар, электр ҳодисалари каби мавзуларни ўтиш чоғида буюк мутафаккир олим Абу Райҳон Берунийнинг X-XI асрларда амалга оширган буюк кашфиётлари бот-бот эслатиб турилса, мақсадга мувофиқ иш бўлур эди. Чунки Беруний гидростатик тортиш усули билан олтин, кумуш, симоб, қўрғошин, мис, темир, қалай ва бошқа бир қанча металлларнинг солиштирма оғирлигини ҳисоблаб чиққан ва уларнинг жадвалини тузган буюк олимдир.

Тил ва адабиёт дарсларида халқ эртаклари, топишмоқлар, қолаверса айрим ҳадислардан ўринли фойдаланиш тарбиявий аҳамият касб этади. "Бир-бирингиз билан саломлашиб юринглар, шунда ўрталарингизда меҳр-муҳаббат уйғонади", "Мўминларнинг бир-бирларида олтига ҳақлари бор: салом бериш, чақирса бориш, маслаҳат сўраса бериш, акирса жавоб айтиш, касал бўлса, бориб кўриш, ўлганда дафнда қатнашиш" каби ҳадислар туриш-турмушимизни фойдали томонга ўзгартиришига шубҳа йўқ.

Албатта, манбалардан қай даражада фойдалана олиш ўқитувчининг билим савиясига боғлиқ. Шунинг учун ҳар бир ўқитувчида кенг мушоҳада эта олиш қобилияти бор-йўқлиги аниқланиши лозим. Бундан ташқари ўқитувчининг замон билан ҳамнафас бўлиши ҳам

жиддий масала. У давлатимиз олиб бораётган сиёсатни тўғри англаши, дунёда рўй бераётган янгиликлардан доимий равишда бохабар бўлиб бориши, ўзига тегишли соҳадаги янгиликларни билиши шарт. Бунинг учун оммавий ахборот воситалари тарқатаётган янгилик ва хабарлардан мунтазам воқиф бўлиши, газета ва журналларни доимий муролаа қилиши лозим.

Юртбошимиз Ислон Каримов сўзлаган нукталаридан бирида "Тарбиячиларнинг ўзига замонавий билим бериш, уларнинг маълумотларини, малакасини ошириш каби пайсалга солиб бўлмайдиган долзарб масалага дуч келмоқдамиз. Менинг фикримча, таълим-тарбия тизимини ўзгартиришдаги асосий муаммо ҳам мана шу ерда" деб алоҳида уқтириб ўтган. Дарҳақиқат, умумтаълим масканларида фаолият кўрсатаётган кўплаб ўқитувчилар замон талабига тўла-тўқис жавоб бермайди ёки дарсда ўтиляётган мавзуларни ҳаётга ва амалиётга етарлича боғлай олмайди. Буларнинг барчаси ўқитувчининг етарли малакани эгалламаганидан далолатдир.

Хорижий давлатларнинг иш тажрибасида ўқитувчиларига қўйиладиган талабларга назар ташлайдиган бўлсак, уларнинг биздан анча илгарилаб кетганини кўрамиз. Масалан, Японияда ўқитувчи мутахассисларга жуда катта талаблар қўйилади. Бундай талаблар туфайли мазкур касбга иқтидорсиз ва тасодифий кишиларнинг кириб қолишига йўл қўйилмайди. Ўқитувчи ўқувчининг билими ҳамда тарбияси учун том маънода масъул ва жавобгар шахс ҳисобланади. Шу боисдан Японияда ўқитувчи дарсдан бўш вақтларини ҳам иложи борица ўқувчилар ва уларнинг ота-оналари билан сўхбатлашишга, хонадонларга боришга сарфлайди.

Францияда ўқитувчилар назарий-услубий малакаларини оширишга катта аҳамият бе-

ришади. Малака ошириш курсларини ўташ учун аниқ муддат белгилаб қўйилмаган. Ўқитувчи ўз ихтиёрлари билан махсус тест марказларида имтиҳон даврида ўқитувчи фаолиятида айрим камчиликлар сезилиб, малака оширишга эҳтиёж аниқланса, у шахсий маблағи ҳисобидан малака оширади. Бу ерда ҳам мактаб ўқитувчиларига қўйилган талаб ўта қаттиқ. Айниқса, бошланғич мактабларда ўқитувчи ўз касбини устаси, ажойиб нотик, санъаткор, мусиқачи, спортчи, ташкилотчи ва намунали хулқ эгаси бўлмоғи лозим.

Ўқитувчи ўқувчиларнинг энг яқин ва қадрдон кишиси, уларни севадиган ва доим улар билан ҳамнафас бўладиган, таъбир жоиз бўлса, сирдош дўсти бўла олиши керак. Бунинг учун эса ўқитувчида ўқувчининг қалбига йўл топа олиш қобилияти шаклланган бўлиши лозим. Ана шу қобилиятнинг нечоғлиқ ривожланганлиги ўқувчилар ўқитувчи ортидан эргашишида кўринади. Бинобарин, ўқитувчининг ташқи ва ички дунёсининг бир хил бўлиши ҳам ўқувчиларнинг уни ҳурматини жойига қўйиши ва ёқтиришида жуда катта аҳамиятга эга.

Албатта, бундай ўқитувчиларни тайёрлаш учун узоқ муддат ва етарли шарт шароит зарур. Лекин халқимизда "Ҳолва деган билан оғиз чучимайди", деган нақл бор. Шу сабабли давлатимиз амалга ошираётган чора-тадбирлар ҳар бир мураббий ва ўқитувчининг шахсий ташаббуси, билим ва иродасига ҳам бевосита боғлиқ. Улар умумлашган ҳолда янги аср мураббийсининг маънавий қиёфасини яратади.

Камол Йўлдошев,

Педагогика илмий тадқиқот институтининг докторанти

Bo'yiyotgan til

Дунёдаги ниҳоятда бой ва ранг-баранг тиллардан бири бўлган ўзбек тилининг лексик бойлиги қадим замонлардаёқ шаклланиб улгурган. Шу боис тилимизнинг лексик таркибини қадимги туркий сўзлар, араб ва форс тилидан ўзлаштирилган сўзлар ташкил эта-

ди. Лекин тил турғун ҳодиса эмас. У мудом тараққий этиб, янги сўзларнинг пайдо бўлиши натижасида бойиб боради. Шу билан бирга ушбу жараёнда сунъийлик ва зўрма-зўра килик наф бермайди. Чунки тил мутлақо табиий йўсинда ривожланиб боради. Аммо ёву

ниятли кимсалар бирон-бир миллатга тажовуз қилишнинг турли қабиҳ усулларини ўйлаб топишган. Шулардан бири тилни бўйсундириш, уни тилкалаш ва бутунлай мавҳ этишга бўлган уринишдир. Кейинги икки юз йил ичида халқимиз чор Россияси ва шўро империясининг зулмини бошдан кечирди. Уларнинг Туркистон ўлкаларига “янги маданият” олиб келиши оқибатида халқ билан биргаликда унинг тили ҳам тазйик ва йўқотишларга учради. Бу вақтларда рус тили лексикасидаги сўз ва ибораларни сунъий равишда тилимизга кўчириш кучайиб кетди. Бундай сўзлар қаторида тилимиз хазинасига кўшилишга арзийдиганлари ҳам, арзимайдиганлари ҳам бор эди. Масалан, “поезд”, “техника”, “газета”, “телевидение”, “радио” каби илмий-техника ва матбуотга оид русча сўзларнинг тилимизга ўзлаштирилгани маълум даражада ижобий саналиши мумкин. Чунки тилимизда бундай сўзларнинг муқобили йўқлигини инобатга олсак, масала ўз-ўзидан ойдинлашади. Лекин тилда муҳим ўрнига эга бўлган ўнғай сўзларни сиқиб чиқариш эвазига амалга ошириладиган ҳар қандай ҳаракат зиён етказди. Бу — исботини топган ҳақиқат.

Мустабидлик йилларида бунинг акси эди. “Агрессив” (тажовузкорлик, босқинчилик), “революция” (инқилоб), “аптека” (дорихона), “медаль” (нишон), “пар” (буғ), “партия” (фирқа) каби юзлаб сўзларнинг матбуот ва сўзлашув тилимизга аста-секинлик билан суқилиб кириши ҳукмрон мафкура томонидан қўллаб-қувватлаб турилди. Миллий мустақилликка эришиш ва тил ҳақидаги расмий қонуннинг ишлаб чиқилиши ҳамда амалиётга татбиқ этилишигина бундай бедодликка чек қўйди. Албатта, бу ўринда ўзбек тили бошқа тиллардан сўз ва ибораларни ўзлаштириши умуман мумкин эмас, деган маънони назардан соқит қилиш лозим. Зеро, жаҳон тилларининг ҳеч бири мазкур хусусиятдан бегона эмас. Бу жараён ҳар бир замоннинг талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб, муайян тил имкониятлари доирасида амалга оширилади.

Ҳозирги вақтда ўзбек тили ҳам мураккаб ва кенг қамровли тараққиёт йўлини босиб ўтмоқда. Фан ва техника ютуқларининг ҳаётиямизга шитоб билан кириб келиши ҳамда савдо-сотик, ахборот айрибошлашнинг тараққиёти оқибатида кўплаб хорижий сўзлар тилимиздан ўрин олмақда. Бунга мисол тариқасида “интернет”, “кредит”, “грант”, “компь-

ютер”, “ассамблея”, “телефон”, “фирма”, “биржа”, “кофе”, “бартер”, “машина”, “акция”, “автобус”, “троллейбус”, “регламент” сингари атамаларни санаб ўтиш жоиз. Бундай ўзлаштирилаётган сўзлар тилни бошқа тиллар ҳисобига бойитади. Чет сўзларни қабул қилишда тилнинг мавжуд ички имкониятларини қидириб кўриш лозим. Агар тилнинг имконият даражаси етарли бўлмаса, ажнабий сўзни тўғридан-тўғри истеъмомлга киритиш ўринлидир. Чунки ўтган аср “илмий-техника инқилоби асри” деб номлангани учун янги-янги техникавий атама ва сўзларнинг жаҳон халқлари тилларидаги “саёҳати” оммалашиб кетди. Бундай ихтиро ва кашфиётлар ҳар хил техника асбоб-ускуналарига янги ном-атама бериши учун жаҳон тилларининг ҳар бирида имконият ва қулайлик бир хил дейиш қийин. Шунинг учун бошқа тилдаги сўз ёки атамаларни қабул қилишда узокни кўзлаб иш тутган маъкул. Бундан ташқари, халқимизнинг ўша сўз ёки атамани истеъфода этиш ҳолатини ҳам диққатдан қочирмаслик лозим. Чунки халқ айрим сўзни бутунлай ёқтирмайди, яъни тилимиздан бирон сўзни топади ёки ўша сўзнинг талаффузига ўзгартириш киритиб қўя қолади. Шу йўсинда ҳаётимизга кириб келган янги техника ёки асбоб-ускуна атамаси тилимизга ёт унсур сифатида қаралайди. Бу жиҳатдан олганда “Атамалар кўмитаси” мутахассислари зиммасига ҳам катта масъулият ва жавобгарлик тушади. Иккинчидан эса тилимизда маълум сабабларга кўра истеъмомдан чиқиб қолган “оқсоқол”, “вилоят”, “туман”, кенгаш”, гузар”, “ҳоким”, “кенгаш” сингари сўзлар қайта жонланди. Тилдаги бундай ўзгаришлар ўзига хос ички қонуниятларга эга бўлиб, улар муфассал илмий изланишларни тақозо этади. Қолаверса, кичик бир мақола доирасида бу масалага ойдинлик киритиш амримаҳол. Бизнинг мақсадимиз тилимизда қўлланилаётган айрим сўзларнинг ўзак маъносига назар солишдан иборат эди. Сўзимиз якунида ўзга тиллардаги сўз ва атамаларни ўзлаштиришда кўр-кўроналик ёки мутаассиблик йўлидан бормаслик лозимлигини таъкидлашни мақсадга мувофиқ деб билдик. Илло, ҳар қандай муаммони ҳал этишда тадбиркорлик билан иш тутилса, бундан халқимиз ҳам, тилимиз ҳам фақат ютиши тайин.

Нодира ҚОДИРОВА,

Ўзбекистон Миллий университетининг
аспиранти

Hamkorlik ufglari

Шарқ ва Фарб халқлари ўртасидаги борди-келди ва ҳамкорлик алоқалари узоқ тарихга эга. Буни Буюк ипак йўли тарихи мисолида яққол кўриш мумкин. Шу маънода, айтиш жоизки, Буюк ипак йўли тарихи Шарқ ва Фарб халқларининг кенг миқёсдаги маданий ва савдо алоқалари тарихидир. Мана шу алоқалар силсиласида ўзбек ва немис халқининг дўстлик ва ҳамкорлик муносабати алоҳида ўрин тутди. Қолаверса, Оврупо илмий жамоатчилигига "Буюк ипак йўли" деган истилоҳни илк бор немис олими К.Рихтгофен тақдим этган.

Икки халқнинг ўртасидаги қадимий ҳамкорлик аънаналари Ўзбекистон миллий мустақилликка эришган дастлабки кунларданок тикланди ва ҳар томонлама ривожлана бошлади. Олмония ҳукумати биринчилардан бўлиб мамлакатимизда ўз элчихонасини очди. Буюк Хётенинг "Шарқу Фарб девони"да тараннум этилган биродарлик ришталари шу тариқа қайта боғланди. Оврупо иттифоқининг кўзга кўринган аъзоси бўлган Олмония бугунги кунда мамлакатимиз билан кенг кўламли алоқаларни янада мустаҳкамламоқда. "Дойче Банк", "Берлинер Банк" каби йирик олмон банклари Ўзбекистонга сармояларини киритган, шунингдек, мамлакатимизда "Семенс", "Даймлер Бенц", "Ал-Кателъ", "Тис-

сен", "Люфтганза" сингари кўплаб немис фирма ва компаниялари фаолият юритаётгани ана шу ҳамкорлик натижасидир. Ҳозирги пайтда асосан пахта ва олтин хомашёсини сотиб олаётган Олмония Ўзбекистон бозорига турли хил машинасозлик дастгоҳлари ва автомобилларини келтирмоқда. Бу мамлакатнинг "Даймлер Бенц" концерни Ватанимизда юк машиналарини ишлаб чиқаришни йўлга қўймоқда. 1996 йилнинг охирида мамлакатимизда "Герман саноати уйлари" қурилиши ниҳоясига етди. У эндиликда коммуникация ва маслаҳат маркази сифатида халқимизга хизмат кўрсатмоқда.

Маданий ва маърифий соҳадаги алоқаларимиз ҳам кенг миқёсда ҳамда ўзаро манфаатли асосларда амалга ошириляпти. Биз тилга олган ўзаро ҳамкорлик борасида бу каби ишларнинг сони ва кўлами тобора кенгайиб бораётгани жуда қувонарлидир. Азалий дўстликка асосланган бундай алоқалар келажақда янада тараққий топишига заррача шубҳа йўқ. Зеро, бу йўл ҳар икки халқнинг манфаат ва мақсадларига тўла-тўқис мос келади.

Асал АРИСТАНБЕКОВА,

Ўзбекистон Миллий университетининг аспиранти

Тағдир шамоли

XX аср ўзбек адабиётини, хусусан, насрини Абдулла Қодирий ижодидан айри ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. Биринчи ўзбек романининг муаллифи бўлган бу адибнинг «Ўткан кунлар»и ёзилгандан буён сўз санъати мухлислари қалбини ларзага солиб келмоқда. Киши уни неча бор ўқиса-да, тўймайди, зерикмайди, қайта ўқигиси келаверади. Ва киши хаёлида ҳар доим «Нега шундай, сабаби нима, асардаги қайси омил уни боқийлик гулшанига мушарраф этди?» деган саволлар бот-бот кўзгалаверади. Зеро, адабиёт тарихида даврнинг «кўтар-кўтар»и билан бир муддат шухрат қозониб, сўнгра, вақтнинг

бешафқат имтиҳонларига бардош бера олмай, йўқсизлик қаърига тушиб кетган жилд-жилд битикларнинг сон-саногии йўқ.

Мақсадимиз йиқилганни тегиш эмас.

Бу ўринда биз йиллар, замонлар довулига басма-бас қадрли ортиб бораётган «Ўткан кунлар» романининг жозибаси хусусида баҳоли қудрат сўз юритишга жазм этдик, холос.

Адабиёт тарихи шуни кўрсатадики, ижодкор кўп ҳолларда китобхонга ўзининг ички олами ва ҳис-туйғуларини маънавий озиқа сифатида тақдим этади. Шу маънода айтиш мумкинки, агар ижодкор шахс табиатида ғай-

риахлокий, гайриинсоний ёхуд гайриэтикодий сифатларнинг манбаи — вируслари мавжуд бўлса, улар албатта вақт ўтиши билан вазифасини бажаради — бадий асар «ўлади». Дағалроқ бир ўхшатиш: кўп миқдорда солинган ачитки хамирни ачитиб, тоғорадан тошириб юборгани каби, ижодкор ҳам ўзини ва қахрамонларини қанчалик пардозлаб, ахлокий қолипларга солмасин, барибир бир кун келиб ҳақиқат аён бўлади — ниқоб йиртилади. Ва худди шунга қиёсан пок эътиқодли инсоннинг гўзал туйғулари ва эстетик ғоялари вақт ўтиши билан қадрланиб, катталашиб, кўзга аниқроқ кўринадиган, фикрга қувват, дилга завқ берадиган хусусият касб этади.

Назаримизда, Абдулла Қодирий асарларининг умрбоқийлик асосларини, энг аввало, адиб шахсиятидан, дунёқарашини шакллантирган заминдан, адабиётдаги абадий мавзуларни маромига етказиб тасвирлашидан, сўзининг инсон руҳиятига таъсиридан ва шу сингари ҳисга таъсир этиб-этмай турган қатор унсурлардан излаш даркор.

Муҳаббат — адабиётнинг абадий мавзуси. Бу хусусда ижодкор борки, бари қалам тевратган. Адабиёт тарихида бу мавзунинг четлаб ўтган сўз соҳибини топиш амри маҳол. Абдулла Қодирий романларида инсон қалбининг энг ноёб жавҳари бўлмиш ушбу туйғу поэтика либосларга бурканади.

Отабекнинг Кумушга муҳаббати, Зиё шохичи таъбири билан айтганда, «бир ишқ, ҳам чин бир ишқ» эди, шубҳасиз. Кумушнинг «Сиз ўшами?» деган мажзуб саволи — қутилмаган бахтнинг нафаси қизлар дунёсини ўз оғушига олди; уларни мафтун этди. Романдаги муҳаббат фожиаси тасвирланган саҳифаларни ўқиган йигиту қизни баробар беадад қайғули ва сирли ўйларга мубтало этади. Инчунин, Отабек ва Кумуш муҳаббатига илоҳий бир робита ҳам бор эдиким, уларнинг ишқ-муҳаббати кейинги йилларда ишқи илоҳий мақоми ҳам ўлароқ талқин этилди (Муртазо Қаршибой. «Бир ишқ, ҳам чин бир ишқ» номли мақола, «Ватан» газетаси, 1992 йил, 28 октябрь сони).

Шунингдек, «Меҳробдан чаён»даги Анвар ва Раъно ўртасидаги муҳаббат, хусусан, Анварнинг «Ишқ давоси авом ўйлаганча васл эмас, ҳажрдир. Зеро, васл ишқ ўтини сундиргувчи, ҳажр эса камолотга эришдиргувчидир» деган андак китобийроқ фалсафаси ва айни чоғда бир оз хаёлий бўёқларда ифодаланган чорасиз ошиқ табиатига оид фикрлар ҳам ўринлими-ўринсизми, тасаввуфий мақомлар-

га кўтарилмоқда... (Матёкуб Қўшжонов. «Ўзбекнинг ўзлиги». Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Тошкент, 1994 йил, 83-84 бетлар).

Бизнингча, ҳар не бўлганда ҳам Қодирий романларида ошиқлар қалбининг садолари юксак бир оҳангда тараннум этилган. Бу — исботга муҳтожлик сезмайдиган ҳақиқат.

Сўзимиз бу ҳақда эмас.

Мадомики, бадий адабиётда инсон қалби ўрганилар экан, унинг ҳис-туйғулари, руҳи, ҳаёт ва ўлимга қарашлари ифода этилар экан, тақдир ёки тақдири азал деган бир жумбоқ ҳам адабиётнинг азалий ва абадий мавзуси бўлиб қолаверади. Зеро, инсон ҳали ўзини ўрганиб бўлмагани сингари, олам ишларининг ҳам сир-синаотини англаб етгани йўқ. Бу ҳолни халқ соддагина қилиб «Биркам дунё ёхуд тақдир» деб атайди.

Тақдир...

Ислон арқонида тақдир иймон шартларидан бири ҳисобланади: «Тақдир — оламда ҳар бир бўладиган нарса ва қилинадиган ишни Оллоҳ таолонинг азалда тайин ва муқаррар қилиб қўймоқлигидир» (Аҳмад Ходий Мақсудий, «Ибодати исломия», «Меҳнат» нашриёти, Тошкент, 1991 йил, 18-19 бетлар).

Зотан, ислон дини эътиқоди асосида шакланган шарқ мумтоз адабиётида, хусусан, ўзбек адабиёти тарихида тақдирга тан бериш мавзулари кўп учрайди. Заҳриддин Муҳаммад Бобур «Неким тақдир бўлса, ул бўлур таҳқиқ, билгайсиз, эрур жангу жадал, ранжу риёзат беҳуда» деса, шох Машраб «Балх шаҳрида Маҳмудхон қонимни тўкар эмиш, тақдири азал бўлса, найлай анга бермай жон», дея ожизлик юқини бўйнига олади.

«Ўткан кунлар»ни мутолаа қилган ўқувчи хаёлида нима учун Отабек Марғилондан уйланди, нега икки марта уйланди, нима сабабдан Кумуш ўлди, Зайнаб телба бўлди, деган адоқсиз саволларнинг ўтиши табиий. Қолаверса, жавоблар ҳам хилма-хил. Бизнингча эса, асардаги барча жумбоқлар тақдир ҳукмига боғлиқ ҳолда баён этилган. Мисолларга мурожаат этадиган бўлсак, романнинг дастлабки саҳифаларидаги сўхбатдаёқ Ҳасанали бекнинг уйланиши хусусида шундай бир изоҳни сўзлайди: «Бек учун бир неча жойларга қиз айтдирмак исталинган бўлса ҳам, аввал тақдир битмаганлик, ундан кейин бекнинг уйланишга бўлгон қаршиликларидан шу кунгача тўй қиллолма келамиз. Улуғ хўжамизнинг қатъий ниятлари бу сафардан қайтгач, бекни уйлантиришдир» (Абдулла Қоди-

рий, «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», Тошкент, Фафур Фулом номидаги нашриёт матбаа бирлашмаси, 1992 йил, 11-бет).

Бошқа бир саҳифага назар ташлайлик.

Отабекнинг ишқидан хабар топган Ҳасанали Зиё шохичиникига маслаҳатга келади, сўнгра икковлашиб Мирзақарим қутидорнинг уйига совчи бўлиб боришади. Қутидорнинг ризолик жавобидан жиндай хавотирга тушган Ҳасанали «Тақдир битган бўлсин-да» дейди. Шохичи эса «Иншооллоҳ, битар, шундоғ йигитни куёвликка қабул қилмаган бир кишини биз одамга санамаймиз» деган гапни айтади (35-бет).

Ҳол-аҳвол сўровлару дастурхонга мулозатдан кейин «сўз ўнқови» келганда Зиё шохичи мақсадга кўчади: «... Шариат ишига шарм йўқ, дейдилар ўртоқ, агарчи сиз билан менга бирмунча оғирроқ бўлса ҳам, яна сўзлаб ўтишга ҳожат бор: кунлардан бир кун тақдир шамоли юрадир-да, бир кимсанинг ифбат пардаси остида ўлтурган қизининг юзидаги ниқобни кўтариб, иккинчи томондан бизнинг Отабекни шу афифага (покиза кизга) рўбарў қиладилар. Шу дақиқадан бошлаб беқда у афифага қарши бир ишқ, ҳам чин бир ишқ туғуладир...» (36-бет). Бундаги «тақдир шамоли» ибораси асарнинг бутун воқеа-ҳодисаларию қаҳрамонларини ўзаро мустаҳкам жипслаштирувчи ўзак воситага ўхшаб кўринади. Илло, роман айнан шу «тақдир шамоли»нинг тафсилотларию тавсифлари ҳамда тасвирлари асосида дунёга келган. Зотан, агар «тақдир шамоли» бўлмаганда Отабек Кумушга рўбарў келмас, Марғилон билан Тошкент орасидаги ширин ва аччиқ саргузаштлари Ўзбек ойимнинг орзу-хавас йўлидаги ўжарликлари юз бермас, Кумуш билан Зайнаб кундош бўлмас эди...

Агар «тақдир шамоли» ...

Хаяжонга жилов солиб, совчилар суҳбатининг давомига кулоқ тутаюлик. Бу нозик масала Мирзақарим қутидори бир оз ўйга толдиради, Офтоб ойимни эса мутлақ эсанкиратиб кўяди. Ўзининг яққаю ёлғиз дилбандидан айрилса, жудолик азобиға тоқат қила билмаслигини сўйлаганда «Сўзларинг тўғри, хотин, — дейди ўйланиб қутидор, — лекин тақдир битганданми, нима бўлса ҳам бу йигитга қарши кўнглим жизиллаб турадир...» (37-бет). Хуллас, тақдир икки ёш кўнглининг покиза висоли тарзида битилган эди.

Воқеалар ривожга юз тутади. Бир ўринда Отабек тухматга қолиб, Ўтаббой қушбеги томонидан сўровга олинади: «Ўзингиз тошкандлик бўлатуриб, нима мажбурият остида Ма-

рғилондан уйландингиз?». «Тақдир, тақсир», деб жавоб беради Отабек. (60-бет).

Бошқа сўзга, ўзгача жавобга ўрин йўқ. Юсуфбек ҳождек мусулмон кишининг тарбиясини олган Отабеккига турли важларни кўрсатиб, билжираб ўтирмасдан шундай қўсқа, лўнда, мантқиқли ва аниқ жавоб бериши мумкин эди...

Романнинг иккинчи бўлимида «Кумушнинг сўз ўюни» деган боб бор.

Кумуш Тошкентга келганидан кейин бўлиб ўтган моҳароларни, унга аралашган кишилар ва улар йўлига кимлар тўсиқ бўлганини рамзий бир суратда Зайнабга сўйлаб беради. Отабекнинг қувланишига, аразлашувларига Ҳомид сабабчи эканини айтган Кумуш, сўзининг охирида «У ҳам эмас, бу ҳам эмас, — деди, — ҳаммаси худонинг тақдири».

Отабек:

- Ана энди тўғри айтдингиз.

Кумуш:

- Икки ўртада дум қидириб кулоқдан ҳам ажралган пучуқ ойимнинг холи ҳам худонинг тақдири!» (265-бет).

Бу охириги сўз бевосита Зайнабга тегишли эди, бироқ Зайнаб уни тузукроқ илғай олмай қолади.

Кўринадики, адиб қаҳрамонлари тақдир олдида ўз қалами ожизлигини тан олиши ҳам шундан бўлса ажаб эмас. Агар шундай бўлмаганда эди, тақдир азал ҳукмидан қочиб қутила билмаган Кумуш бибининг жасади устида Қодирийнинг ўзи юм-юм йиғламаган бўлур эди...

Айнан тақдир тушунчаси билан боғлиқ ўринларни адибнинг «Меҳробдан чаён» романи қаҳрамонлари оламида ҳам кузатиш мумкин.

Солиҳ маҳдум ва Нигор ойим...

«Хотинлар маҳдум домланинг баъзи қилиқларидан кулса ҳам Нигор ойимнинг орқасидан ғийбат сўзламаслар, олдида қандай хурматласалар кейнидан ҳам ўшанча эҳтиромлаб, унинг маҳдумдек зикна кишининг қўлига қарам бўлганига ачиниб «пешона - дея айланай қолу бало» дейишар эдилар» (317-бет).

Ушбу кўчирмага ортиқча изоҳ бериш шарт эмас. Энди бошқа бир саҳифага эътибор қаратаюлик. Анварнинг опаси ночорлик оқибатида укасини Солиҳ маҳдум эшигига етаклаб келади. Ёрдан илинжида остона ҳатлаб келган Нодирага Моҳлар ойим шундай илтифот кўрсатади: «Йиғламанг, жувон, йўқлик қурсин, йўқлик. Поччаси камбағал бўлса, унда ҳам гуноҳ йўқ. Ҳамма гап тақдир азалдан...» (337-бет).

Табиатан муслималиги шундай кўриниб турган ойдин юзли Моҳлар оймнинг бу сўзларини оддий-одатий таскин ёки халқларнинг маиший ҳаётида ихтиёрсиз равишда қўлландиган жумлалар сифатида қабул этиб бўлмайди. Чунки Қодирий сўзини танлаб ёзади.

Анварнинг мирзабоши бўлиб тайинланиши, Сафар бўзчи таъбири билан айтганда, «худонинг бериши»дир; Абдурахмонга омад кулиб боқмаслиги ҳам тақдирнинг ишидир (359-бет).

Роман якунидан бир оз олдинги саҳифаларда тасвирланган Солиҳ маҳдумнинг «хонга падари аруслик» кайфи ила маст юрган, Раънонинг хон совчиларидан хабар топиб, йиғлаб-йиғлаб хушсизланган, Нигор оймнинг чуқур андишалар гирдобиди Анварнинг кўзига тик қарай билмаётган бир ҳолатини эсга олайлик. Анвар Нигор оймга қарата охирги марта шундай сасли ва сассиз равишда хитоб қилади: «Нега йиғладингиз? Тақдирни ўзгартириб бўладими? Хафа бўлиш яхши эмас, сиз шундай бўлсин деганмидингиз... Нигор ойм жавоб қайтармади, йиғлаган кўйи меҳмонхонадан чиқишга ошиқди» (458-бет).

Анварнинг гап оҳангида саркашлиги қайсарликдан кўра ризолик, тақдирга тан беришга ўхшаш кайфият устунроқ. Анвар ўзини Раънодан буткул ажралган ҳисоблайди, шунга кўнглини кўниктирмоқчи бўлади. Раънони ҳам шу зайл оувнирмоқч истади. Анвар сўзлайди: «Сенинг мурассаъ (қимматбаҳо тошлар билан безалган) халтачага ўхшаш кичкинагина юрагинг бор, ичини қимматли тошлар билан тўлдиргансан. Бу кун қазо муншійси (Оллоҳнинг иродаси, тақдири) шу мурассаъ халтачадаги қийматли тошлар орасига кўпол бир нарсa келтириб тикди... Табиий, сенинг кичкина юрагинг бу кўполлиқни кўтара олмади, қийматли тошлар сиқилдилар,

сен йиғладинг, сенинг каби мeн ҳам шу кўполлиқни қабул қилишда қаттиқ энтиқдим, бироқ йиғламадим...» (460-бет).

Романдаги жамики кўзлар (ҳатто юқориди сўзларини келтирганимиз «Раънонинг эгаси»нинг кўзлари ҳам) Раънони хон ҳарамиди кўрар эди... Шу боис бечора Нигор ойм «Тақдирга ҳеч нарча деб бўлмас экан...», дея нафасини ичига ютади. Султонали мирзонинг хотини «Тақдири азал, айланай» деб унга ҳамдард бўлади (464-бет). Аммо романдаги «рамз»ли хатдан ва айниқса «Жасур қиз» бобидан кейин бу ҳолат буткул ўзгаради. Албата, бу жараёндаги воқеа-ҳодисалар натижаси ўқувчига маълум. Асардаги ана шу «бахтли ечим» кимдадир ғайритабиий, кимдадир ҳаёлий ва қаҳрамонлар тақдирига адибнинг ўзи ҳукм ўқигандек таассурот туғдириши ҳам мумкин.

Эътибор берайлик: роман дунё юзини кўрган маҳали «тақдирни қўл билан яратур инсон» дея ҳайқира бошлаган бир адабий авлод ҳам адабиёт майдонига сафланаётган эдики, баҳарҳол Қодирийнинг бадиий ечимини ўша авлод овозига жўрлик ўлароқ талқин этиш ҳам тўғри бўлмаса керак. Қолаверса, санъатнинг даргоҳи кенг: адабиёт ҳаётда бўлган ёки бўлиши мумкин бўлган воқеа-ҳодисаларни ҳам, ҳаётда бўлмаган ёки бўлиши мумкин бўлмаган нарсаларни ҳам гоҳида қамраб олаверар экан... Хулоса қилиб айтганда эса Абдулла Қодирий асарларининг қаҳрамонлари тақдирида аксар ҳолатларда илоҳий бир ҳукм овози жаранглайди; баъзан элас-элас ёзувчининг саси ҳам эшитилгандек бўлади. Бу ҳам ўзига хос «тақдир шамоли» бўлса, ажаб эмас.

Баҳодир КАРИМ,

Ўзбекистон Миллий университетининг
докторанти

Ҳақ таҷаллиси

Одамзоднинг борлиқ ҳодисаларини англаш жараёни фалсафа илмида «билим» тушунчаси билан ифодаланади. «Илмий таҳлил» деб аталувчи илмий билиш босқичи идрок қилинган моҳиятни муайян тадқиқ усуллари асосида умумлаштиришда намоён бўлади. Тасаввуф таълимотида бутун борлиқ ягона моҳият — Ҳақнинг тажаллисидан (кўриниши, намоён бўлишидан)

иборат дейилади. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкин: борлиқ ҳодисалари замиридаги ягона моҳиятни кўра олиш илм демақдир. Моҳият эса тадқиқотчига шу қадар яқинки, бу масофани тадқиқотчининг моҳиятдан қанчалик йироқлигига ҳам тенглаштириш мумкин. Бу ҳолни Алишер Навоий «Лисонут-тайр» дostonида шундай ифодалаган:

*Сиз тушуб ул шоҳдин беҳад байд,
Ул сизга ёқинроқдир мин ҳаблул варид.*

(Мазмуни: сиз у шоҳдан (моҳиятдан — Б.М.) беҳад йироксиз, бироқ у сизга бўйин томирингиздан ҳам яқинроқдир.)

Борлиқ ҳодисаларининг бундай сир-синоатларини идрок этишга интилган инсон бир вақтнинг ўзида Ҳақ қудратини ва у ўзига ато этган салоҳият даражасини ҳам англаб боради. Шу маънода билиш — ўзни, борлиқни ва ҳақни англаш жараёни демакдир. Мураккаб босқичли мазкур илмий билимга интилаётган инсон, яъни тадқиқотчи ҳар бир фан учун ўзига хос бўлган хусусий тадқиқ усуллари ва умумий йўналишдаги услубий асослардан фойдаланиши лозим. Чунки тадқиқотчи учун услуб (методология) ёхуд тадқиқ ғояси илмий таҳлил жараёнида бамисоли маёқ вазифасини ўтайди. Шу боис методология нафақат илмий, балки ҳар қандай турдаги фаолиятнинг зарурий бўғинини ташкил этади. Чунки методологик билим муайян фаолият турларининг мазмун ҳамда изчиллигини ўз ичига олган одат ва меъёрий омиллар шаклида ёки амалда бажарилган фаолиятнинг таъсири сифатида намоён бўлади. Ҳар икки ҳолатда ҳам у билиш жараёнини тартибга келтиришга ва муайян бир масалани амалий ўзгартиришга хизмат қилади. Бинобарин, илмий билиш методологияси тадқиқ жараёнининг асосий қисмлари — манбаи, таҳлил мавзуси, тадқиқот вазифаларини ўзида акс эттиради. Муаммони кўйиш, унинг назариясини ишлаб чиқиш, шунингдек, вужудга келган натижалар манбанинг асл моҳияти билан қай даражада мос келишини текшириш методологиянинг асосий вазифаси ҳисобланади.

Фанда нарса ва ҳодисаларни ўрганиш жараёни икки зарурий босқичдан иборат бўлиб, дастлабки фаҳмий (эмпирик) босқичда ўрганилувчи нарсанинг кўриш, эшитиш, ҳидлаш, таъмини сезиш ва тери орқали ҳис қилиш мумкин бўлган турли хусусий жиҳатлари тасвирланади. Бу босқичда баъзан манбадаги барча жиҳатларни яхлит ҳолда ифодалашга уриниш бордек туюлсада, барибир тадқиқотчи учун методологик омил вазифасини асосан формал мантиқ ўтайди.

Иккинчи идрокий (рационал) босқичда қарама-қарши жиҳатларга эга бўлган алоҳидаликлар замиридаги моҳият ақлий мушоҳада орқали ойдинлашади. Нарсанинг моҳиятини тушуниш, уни илғай олиш учун тадқиқотчи назарий ўрганиш методологияси билан қуролланган бўлиши лозим. Собиқ шўро фанида бу вазифани марксча диалектик (жадаллик) мантиқ фани бажарар эди. Бу методология айрим шахсларнинг сунъий жамият қуриш орзулари асосида вужудга келган бўлиб, “коммунизм қурув-

чиси”нинг онгини тарбиялашга хизмат қилувчи амалдаги мафқуранинг таркибий қисми эди. Шу сабабли шўро фани методологияси ушбу мафқуранинг моҳиятини тарғиб этишга йўналтирилган бўлиб, илм дунёсини ягона марказдан бошқаришга интилар эди. Масалан, ўзбек тилшунослиги фани бевосита комфирқа ғоялари билан қуролланган буюк “оға тил” — рус тилини ўрганиш методологияси асосида иш олиб борди. Оқибатда ҳукмрон мафқуранинг “ягона халқ”, “ягона тил” ақидасига биноан ҳар бир миллий тилнинг ўзига хосликларини ўрганишга бўлган уринишлар йўқ қилинди, бўйсунмаганлар эса фан соҳасидан бадаларга қилинди. Абдурауф Фитрат, Фаҳри Камол, Фози Юнус, Отажон Ҳошим каби фан ва маънавий фидоийларининг фожиали тақдири бунинг ёрқин далилидир.

Миллий мустақиллик, барча соҳалар каби, фанда ҳам кенг истиқбол эшикларини очди. Шу билан бирга, айрим йўналишларда “методология танқислиги” ҳам вужудга келди. Натижада илмий-тадқиқот ишларида янги методологиядан миллий-маънавий меросимизга таянган ҳолда фойдаланиш муаммоси кун тартибига чиқди.

Муаммонинг ечими ўлароқ турли-туман тадқиқот намуналари пайдо бўлмоқда. Биз қуйида баён қилмоқчи бўлган Шарқ фалсафасидаги жадаллик (диалектик) унсурларидан фойдаланиш методологияси ҳам ана шундай изланишлар маҳсулидир.

Маълумки, моддиюнча диалектик таълимот асосини Ҳегелча идеалистик диалектика ташкил этади. Файласуф Ҳегелнинг руҳ феноменологияси ҳақидаги таълимотининг ижтимоий-иқтисодий тузумни ўзгартириш мақсадларига мувофиқ қайта ишланиши туфайли диалектика “янги либос” кийган ва бу “янгилик” ўз навбатида “исён” мақомини олган эди. Аслида эса, Ҳегелнинг таълимоти Шарқ тасаввуф диалектикаси асосида яратилган эди. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун тасаввуф таълимотидан хабардор бўлиш ҳамда диалектика қонун ва қоидаларга қайта назар ташлаш kifоя. Бу икки таълимотни таққослаган киши улардаги Зот (субстанция) ва тажалли (акциденция) тушунчалари Ҳақ ва борлиқ муносабатларидан иборат эканини дарҳол англаб етади.

Тасаввуф диалектикасида билиш жараёни борлиқ ва Ҳақ муносабатини англаш асосида тушунтирилади ва у дастлаб фаҳмий (эмпирик) ва идрокий (рационал, назарий) босқичларга ажратилади. Афсуски, тасаввуфдаги фаҳмий ва идрокий билимлар ҳамда уларнинг ихтилофи ҳақидаги тадқиқотлар бизга бевосита мумтоз файласуфларимиз асарлари мисолида эмас, балки Кант, Ҳегел каби овруполик олимлар-

нинг талқинлари асосида ўргатилди. Ваҳоланки, тасаввуф адабиётида нафақат борлиқнинг моҳияти, балки уни ўрганиш ва идрок этиш ҳам ҳар хил даражадаги ўқувчилар савиясига мос равишда ранг-баранг шакл ва бетакрор тим-соллар асосида баён этилган. Зеро, “Кутадғу билиг”, “Ҳибатул-ҳақойиқ”, “Махзанул-асрор”, “Маснавийи маънавий”, “Мантikut-тайр”, “Илоҳийнома”, “Футурнома”, “Хамса” лару “Лисонут-тайр” каби ноёб тасаввуфий асарларда фаҳмий ва идрокий билимлар диалектикаси жузъ ва кулл (бутун ва бўлак, умумийлик ва хусусийлик), Зот ва тажалли ихтилофи моҳияти очиб берилган. Тасаввуф диалектикасида Зот ва тажалли оралиғида нафс, моддийлик, хусусий қизиқишлар, ўзлик, муваққатлик, шакл (макон ва замонда чегараланганлик) туради. Тажалли мазкур муваққат сифатлардан халос бўлгандан кейингина Зот билан бирлашади. Буюк мутафаккир Алишер Навоий ижодида борлиқни бу тарздаги билишнинг етти босқичи баён этилган:

1. *Талаб босқичи.* Бу — Зот ва тажалли муносабатини билишга бўлган талаб, эҳтиёж босқичи бўлиб, уни замонавий фалсафада тадқиқотчининг борлиқни ўрганиш методологияси масалаларига бўлган зарурати сифатида баҳолаш мумкин. Тасаввуфда ушбу босқич хусусиятлари атрофлича тавсифланади.

2. *Ишқ босқичи.* Бунда Зот ва тажалли орасидаги фарқни англай олиш, тажаллидаги муваққат, зоҳирий белгилардан узилиш лозимлиги ҳақиқий билим тажаллининг ўткинчи белгилари тавсифидан иборат бўлмай, балки Зотнинг барқарор сифатларини идрокий йўл билан очишдан иборат экани ва унга интилиш иштиёқи баён қилинади.

3. *Маърифат босқичи.* Бу — Зот ва тажалли муносабатини ўқиш, Зотнинг моҳиятини англай олиш, Зотнинг умумийлик, моҳият, имконият, сабаб каби тавсифларини тажаллининг ҳар хил тавсифлари бўлган яккалик, ҳодиса, воқелик, оқибат кабилардан фарқлаш мақоми. Маърифат босқичи тасаввуфда билиш жараёнининг “инқилобий” палласи сифатида қаралади.

Шоир маърифат водийсини “Ихтилофи жузъ ила кулл мундадур, Ким тараққию таназзул мундадур” деб тавсифлар экан, тасвир тимсоли сифатида олим ва орифни фарқлашга хизмат қилувчи машхур “Кўрлар ва фил ҳикояти”ни келтиради.

4. *Истиғно босқичи.* Бу — тажаллининг фаҳмий (эмпирик) билим асосида қўлга киритилиши ҳамда тавсифланиши мумкин бўлган барча хусусиятларининг муваққат ва тасодифий эканини уққач, тадқиқотчининг бундай белгиларга бифарқ бўлиши ҳамда бу тажаллиларда Зотнинг

барқарор белгиларини кўришга интилиш ҳолати.

5. *Тавҳид босқичи.* Бунда тажалли хусусиятларининг ўткинчилиги ва Зот сифатларининг барқарорлигини уққан ориф ҳар бир тажаллида Зот моҳиятини кўради. Билишнинг бу босқичига эришган орифда Зот ва тажалли, бошқача айтганда, умумийлик ва хусусийлик, моҳият ва ҳодиса, имконият ва воқелик, сабаб ва оқибат ихтилофи йўқолади, улар ўзаро бирлашиб кетади. Шунинг учун тавҳид ҳолатида бўлиш, гносеологик нуқтаи назардан, инвариантда чексиз вариантликни, шунингдек, ҳар бир вариантда инвариантни кўра олиш ҳолатидир.

6. *Ҳайрат босқичи.* Бунда зоҳиран бевосита кузатишда берилган ва инсон фаҳми учун ҳақиқий бўлиб туялган тажаллиларга хос муваққат белги-хусусиятларининг барқарор белгилар мажмуаси бўлган Зот учун аҳамиятсизлиги бевосита кузатишда берилмаган Зот билан тажаллининг аслида бир нарса эканлиги тадқиқотчини ҳайратга солиши шубҳасиз. Чунки дастлаб алоҳида деб тушунилган Зот ва унинг рефлексияси пировардида бир нарса бўлиб чиқади.

7. *Фано босқичи.* Бу — тажаллининг йўқолишидир. Моҳиятан муваққат бўлган тажалли, албатта, йўқолади. Лекин у том маънода йўқолмайди, балки таркибини сақлаган ҳолда мутлақ тураверди ва янги-янги кўринишларда намоён бўлиши мумкин.

Таъкидлаш жоизки, биз бу ўринда мутафаккир шоир ижодидаги билиш динамикасини Ҳақ ва борлиқ муносабатидан муайян ўрганиш манбаи — борлиқ ҳодисаларига нисбатан тушунишга интилдик. Натижада шундай хулосага келдикки, Ф.Бэкон, И.Кант, Ф.Ҳегел каби Фарб файласуфлари, Б.Кедров, П.Копнин, И.Ильенков, М.Розенталь каби машхур рус диалектикашуносларининг билиш босқичлари ҳақидаги қарашлари бу ҳодисанинг “Лисонут-тайр”даги тавсифидан деярли фарқ қилмайди. Оврупо файласуфлари талқинидаги диалектик-гносеологик тадқиқотчилари билан “Лисонут-тайр” сингари тасаввуфий асарларнинг гоёлари бир асосда экан. Бу эса Шарқ Оврупо учун нафақат иқтисодиётда, балки маънавиятда ҳам “хомашё” манбаига айланиб қолганини кўрсатади. Энди миллий истиқлол бизга “тайёр маҳсулот” яратиш имкониятини ҳам инъом этди. Биз баён этган ушбу мухтасар мулоҳазаларимиз ана шу мақсад йулидаги дастлабки интилиш маҳсули бўлиш билан бирга, илмий моҳиятнинг яна бир кўриниши — Ҳақ тажаллисидир.

Бахтиёр МЕНГЛИЕВ,

Бухоро Давлат университетининг докторанти

Azal bitiqi

“Тақдир”, “пешонага ёзилгани”, “бошга тушгани кўз кўрар”, “насибасида бори-да” каби хилма-хил сўз ва ибораларни тез-тез тилга олиб тураемиз. Лекин кўпчилик уларнинг замирида бағоят сермаъно таълимотларнинг асоси ётганини тушуниб етмайди. Аслида эса одатий шаклда гапирилувчи мазкур сўзлар ислом динидаги улкан ғояни ифодалайди. “Қадарнинг яхши ва ёмонлиги Оллоҳдандир” деган имон калимаси бунинг исботидир. Қолаверса, бу ғоя ҳадиси шарифларда ҳам ўз аксини топган. Шундай бўлса-да, баъзи бировлар уни тўғри тушуна олмаган ва натижада шубҳачилар (скептиклар) тоифаси вужудга келган. Бу ҳолат ислом тарихининг илк давридаёқ бир-бирига мухолиф *жабария* ва *қадария* деб аталган икки оқимнинг шаклланишига асос бўлди. Кейинчалик жабарийлик ғояларини *мутакаллимия*, қадарийликни эса *мўътазилия* деб аталувчи фалсафий таълимотлар ривожлантирди.

Жабарийлик тарафдорлари инсон ҳаётида юз берадиган барча яхшилик ва ёмонликлар инсон тақдирида азалдан ўзгармас тарзда муҳрланган, деган ғояни илгари суршса, қадарийлар “Одиллик — Оллоҳнинг асосий сифатларидан бири” деган қуръоний ғояга асосланиб, қилинмаган гуноҳга олдиндан жазо белгилаш, қилинмаган савобга олдиндан мукофот бериш (туғилмаган ёки энди туғилган чақалоққа дўзахий ёки жаннатийлик тамғасини босиш) одиллик эмас, бу ҳол ақлий далилга ҳам зиддир, деган тескари фикрни қўллаб-қувватлашган. Қадарийлар ўз ғояларини Оллоҳ одамни барча махлуқотлардан азиз сувратда яратган, унга фаришталарни ҳам сажда қилдирган, ўз нуридан илоҳий нафас — руҳ (жон) ато этган, бандаларини гуноҳдан сақлаш, ҳидоятга йўллаш ва нажотга чорлаш учун илоҳий китоблар нозил қилган, пайғамбарлар юбориб турган, деган далиллар билан исботлашган.

Буюк мутасаввиф шоир Умар Хайёмнинг “Азалдан лойимни қорганда худо, Биларди — феълимдан не бўлур пайдо. Хукмидан ташқари эмас гуноҳим, Хўш, нега маҳшарда беради жазо?!” деган машҳур рубойиси ҳам ана шу ғояга бағишланган: жабарийлар таълимоти инкор қилинган, қадарийларга нис-

батан эса хайрихоҳлик билдирилган. Энди ўз-ўзидан табиий савол туғилади: хўш, тақдири азал борми? Ҳа, тақдири азал барҳақ. Лекин тақдирни “одам ҳаётида юз берадиган, азалдан илоҳий дастурлаштирилган кўргуликлар мажмуасидир” деган фикр бирмунча бирёқлама бўлиб, ақлий далилдан узоқ. Чунки тақдир инсон тақомилида асосий аҳамиятга эга бўлган биологик ва ирсий омиллар билан боғлиқ. Буни илмий фан аллақачон текшириб, қатъий хулосага келган. Содда қилиб айтганда, тақдирда ҳам илоҳий, ҳам дунёвий омиллар уйғунлашган. Тақдирнинг қандай бўлиши ва зухур этиши эса ген, уруғ, маний, нутфа, алак, сперма деб аталувчи унсурларнинг сифатийлик даражаси билан белгиланади. Ҳар бир инсон тақдири(генофонди)да унинг қисматига муқаррар таъсир этувчи илоҳий қонуниятлар мавжудки, улар киши иродаси ва хоҳишига асло бўйсунмайди. Яъни, ақли куллнинг мўъжизавий сирларини ақли жуз ҳеч қачон англаб етолмайди.

Ҳазрат Алишер Навоийнинг “Гар хўтук бирлан кучукка қанча қилсанг тарбият, Ит бўлур, эшак бўлур, бўлмаслар асло одами” деган пурмаъно мисраларида инсоният, ҳайвонот ва наботот оламида зухурланган тақдирнинг илоҳий куч-қудрат ҳамда моҳияти теран ифодаланган.

Энди тақдири азал барҳақ экан, уни тадбир қилиш мумкинми, деган саволга тўхталадиган бўлсак, бунга жавобан “тақдир — Оллоҳдан, тадбир — бандадан” деб баралла айта оламиз. Чунки бу илоҳий сирни Оллоҳ олдиндан айтиб қўймаган бўлса-да, бандага тақдирни тадбир қилиш имкониятини берган. Яъни мақсадга эришиш учун ақл-идрок, тил, ирода, меҳру шафқат тортиқ қилинган; хато ва гуноҳга йўл қўйган бўлса, тавба қилиб, покланиши, икки дунё саодатига эришиши, меҳнат қилиб, ризқ (тақдир-азалий, ризқ-жадалий) яратиши каби мақомларни ато этилган.

Тақдирни тадбир қилиш мумкинлиги билан боғлиқ бўлган Оллоҳнинг бандаларига берган эрки ислом динида қуйидагича изоҳланади: “Инсон бир ишни ўз ихтиёри билан бажаришга қодирдир, таъат ва маъсият (гуноҳ) инсоннинг ўз ихтиёри биландир.

Инсон ҳаётида юз берадиган воқеалар унинг пешонасига ёзилган ва бажаришга мажбур бўлган иш эмасдир. Шунинг учун у ҳар бир қилмишига ўзи жавоб беради” (“Балад” сураси, 1-оят, “Инсон” сураси, 30-оят). Бу ғоя ҳадисларда ҳам далил-исботини топган.

Нақл қилишларича, Имоми Содиқдан шогирдлари сўрашибди: Тангри таоло барча ишни бутунлай бандаларининг ихтиёрига топшириб қўйганми?

Имом айтибдилар: — Тангри таоло бандаларига барча ишни тафвиз (топшириб қўйиш) этиб қўйишдан олижаноброт ва каримроқдир.

Шогирдлари яна сўрашибди: Оллоҳ бандаларини гуноҳ қилишга мажбур қилганми?

Имом айтибдилар: — Тангри таоло бандани бир қилмишни қилишга мажбур этиб, сўнг ўша гуноҳи учун азоб беришдан одилроқдир.

Хулоса қилиб айтганда, тақдир — бу инсонга азалдан ато этилган илоҳий унсурлар билан боғлиқ муқаррар юз бериш эҳтимоли бор воқеот бўлиб, уни тадбир қилиш инсоннинг ақли, турмуш тарзи каби фаолиятига боғлиқ. Тақдир тақозоси ҳеч қачон инсонни жонли ҳайкалга айлантириб қўймайди, аксинча, уни турфа синовлардан ўтказади.

Жаббор ОМОНТУРДИЕВ,

*Термиз Давлат университетининг
профессори*

Насаф насоби

Бир замонлар Насаф номи билан довруқ таратган Қарши шаҳри XIX асрда нафақат Бухоро амирлигининг, балки Туркистон ўлкасининг ҳам йирик хунармандчилик ва савдосотиқ марказларидан бирига айланди. Чунки бу вақтда табиий-жўғрофий жойлашувига кўра муҳим стратегик аҳамиятга эга бўлган шаҳарнинг сиёсий мавқеи минтақадаги бошқа ақсарият шаҳарлариникига нисбатан анча юқори эди. Қолаверса, амир тахти ворисининг қароргоҳи бўлган шаҳар амирликни деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари билан таъминловчи етакчи вилоятнинг пойтахти сифатида ҳам ҳар томонлама ривожлана бошлади. Аҳолисининг касб-корига қараб, Чармгар ва Бузругравот деб аталувчи икки қисмга бўлинган шаҳарнинг Чармгар худуди Чармгар ва Кўрғонча гузарини ҳамда Чўғдунбай, Кавали, Арал, Худойзот, Чавкат қишлоқларини ўз ичига олган бўлса, Бузругравот қисми Бузругравот, Бешгумбаз, Қорлуқхона гузарларини ҳамда Гулшан, Арабхона, Пистакент, Шуллауктепа, Кўчкай, Чарвобойгунди, Гавхона қишлоқларидан ташкил топган эди. Шаҳарнинг ўрта қисмидаги алоҳида гузарларда эса амалдор ва бадавлат савдогарлар истиқомат қиларди. Қаршида, хомашё манбаларига яқин жойлашгани боис, хунарман-

длик яхши ривожланган. Хунармандлар асосан Эски шаҳар атрофида кўним топган эди. Тарихчи олима О.Сухарованинг тасдиқлашича, Қаршида тўқимачилик, темирчилик, дегрезлик, мисгарлик, харротлик, чилангарлик, пичоқсозлик, дурадгорлик каби хунармандчилик турлари кенг ривожланган. Булар ичида, айниқса, тўқимачилик алоҳида ажралиб турган. “Олача” номи билан машҳур бўлган ранг-баранг йўл-йўл тасвири шойи газлама Бухоро, Самарқанд каби йирик шаҳарларга ва Россия, Эрон, Афғонистон сингари чет мамлакатларга сотилган. “Туркистон вилоятининг газети” маълумотларига қараганда, XIX асрнинг иккинчи ярмида Қарши ва унинг атрофидаги қишлоқларда беш мингга яқин тўқимачилик дастгоҳлари ишлаб турган. Булар шаҳарнинг нечоғлиқ нуфузга эга бўлганидан дарак беради.

Сирасини айтганда, Қарши шаҳрининг тарихи илмий жиҳатдан хали етарлича ўрганилмаган. Шундай бўлса-да, унинг турли даврлардаги тарихига доир айрим маълумотлар Бухоро амирлигига доир адабиётларда ҳамда XIX асрда ва XX аср бошида Туркистон ўлкасига саёҳат қилган хорижлик саёҳатларнинг эсдаликларида учраб туради. Масалан, рус олими В.Бартольд шаҳарнинг номи ва тари-

хий топографияси билан боғлиқ далилларни, А.Зимин ва В.Вяткин эса унинг қадимий ўрни ҳамда XXI асргача бўлган тарихининг айрим тафсилотларини ёзиб қолдирган. Шунингдек, Н.Хаников ва Абу-ур-Рауф каби саёҳларнинг кундаликларида ҳам қимматли маълумотлар мавжуд. Буларнинг барчаси қадимда Насаф деб аталган кўҳна Қарши шаҳрининг тарихини, яъни, таъбир жоиз

бўлса, насабини билдирувчи нодир манбалардир. Улар бугун ҳам катта аҳамиятга эга. Зеро, тарихни ўрганмай туриб, буюк келажак яратиш амримаҳолдир.

Муҳаббат ҲАМИДОВА,

Ўзбекистон Миллий университетининг аспиранти

Косадаги “нимкоса”

Алишер Навоий ҳазратларининг сўз хазинасида шундай ажойиб мисра бор: “Эл не-ти топкай мениким, мен ўзимни топмасам”. Бир қарашда оддий гапдек туюлувчи ушбу ҳикматда бани башарни огоҳ этувчи улкан муаммо тажассум топган. Зеро, ўзни топмоқ нимаю элнинг топмоғи нима? Нега мен ўзимни тополмасам, эл мени тополмайди, деган башоратомуз фикр ҳаммага бирдай тааллуқли? Қолаверса, мазкур сирли мисранинг моҳияти — “нимкоса”сида нима бор? Бундай саволларга қисқача қилиб “ўзини англаган баркамол шахсгина эл ичида шуҳрат топади” дея жавоб бериш мумкин. Лекин бу гап Навоий даҳосининг маъно оламининг бор-йўғи битта кўриниши, холос. Бизнингча, бу ўринда гап ўзини топиб олганлар хусусида эмас, балки жамиятда ўз ўрнини аниқлаёлмаётганлар тўғрисида бўлса керак.

“Косанинг таги — нимкоса” дейди доно халқимиз. Боя таърифни берган “коса”нинг “нимкоса”сига назар ташлайдиган бўлсак ўзгача ҳолатларни ҳам кўз илғайди. Бу ҳолатлар, айниқса жамият ҳаётида аниқ-тиниқ аксини топган. Эътибор берган киши мамлакатимиз миллий мустақилликка эришганидан сўнг барча соҳаларда кенг қамровли ислохотлар амалга оширилганининг гувоҳи бўлади. Шу билан бир қаторда жамиятимизга янги муаммолар ҳам рўбарў келаётгани ҳам айни ҳақиқат. Бунга кўп ҳолларда мустақилликнинг туб моҳиятини ҳали англаб етмаган, ўтиш давридаги иқтисодий таъминот ва бозор муносабати муаммоларига мослашаёлмаган баъзи одамларнинг тор ва бирёқлама фикрлаши сабаб бўлмоқда. Демокчимизки,

айримлар косани кўрдию аммо “нимкоса”ни кўролмапти. Гўёки мустақилликка ҳеч қандай қийинчиликсиз эришганмизу уни ҳамма беш кўлдай билади... Назаримда, 1991 йилнинг долғали кунлари моҳиятини очиб берувчи бадий-публицистик руҳдаги асарларнинг ёзилмагани ҳам айримларнинг ана шундай гумроҳона хаёлларга берилишига олиб келди. Чунки образли фикрлаш тарзини хуш кўрувчи халқимиз гоёвий курашда омавий ахборот воситаларини ҳал қилувчи омиллардан бири деб билади. Бу хусусда мўъжаз социологик тадқиқот ўтказилганда сўровга жавоб берган икки юз нафар одамнинг 37 фоизи мустақилликнинг қадрини англаб етишларида телевидение таъсирини эътироф этишган. Лекин ҳар нарсанинг меъёри бўлгани яхши дейдилар. Акс ҳолда, ҳар қандай нарса ҳам кўп меъдага тегиб қадрсизланади. Демокчимизки, сиёсий воқеалар бадийлик билан уйғун ҳолда талқин этилиб, сўнг эфирга узатилса, мақсадга мувофиқдир. Зеро, ёшлар тарбиясида таъсирчан сиёсий кўрсатувлар қанчалик аҳамиятли бўлса, мустақиллик неъматини англашда бадий-публицистик асарлар яратилиши шунчалик аҳамиятга эга.

Хуллас, ёш авлодни тарбиялаш ва уларнинг сиёсий дунёқарашини шакллантиришда турли воқеа-ҳодисанинг қуруқ ва юзаки баёнига эмас, балки моҳияти — “нимкоса”-сига ҳам эътибор бериш мақсад сари қўйилган шахдам қадамлардан биридир.

Музаффар ТОЖИБОВ,

Андижон Давлат университетининг тадқиқотчиси

SUMMARY

An article entitled «The teaching of the new century» by a literary critic, Sulonmurod Olim, focuses on the need for all countries to have their own doctrines for their development. The author makes a critical analysis of all doctrines the Uzbek nation has had throughout its history of formation, and concludes that the nation needs a new doctrine that should meet present-day requirements. He also cites scientific evidence proving that President Islam Karimov's works lay down the basis for this teaching.

An interview with the philosopher Saidmurod Mamashokirov on the topic «Man, Morality and Contradiction» deals with obstacles in the way of developing a deeper understanding in people of a national identity and ideology, and national values. The interviewee, in particular, explains what sort of measures should be taken to overcome barriers to a national identity in the period of transition to a market economy.

An interview with a professor of spirituality, Botir Qodirov, concerns educational reforms. He points out that the educational tests young people take today fail to fully meet certain requirements, and that special tests given to children have very useful features.

Analyzing the acquired branches of knowledge in the history of human being in an article «Zakovat Silsilasi», the author concludes that all countries have made their own, thought little, contribution to these. Also, the article claims that Central Asia can regain its reputation as a source of knowledge in the new century.

The well-known literary critic Ozod Sharafiddinov has translated into Uzbek «The Man of the Future», a chapter from «The Third Wave» by an American scientist, Elvin Tofler. In Tofler's opinion, the world civilization has experienced «two waves» until our century, while mass information is predicted as «the third wave» that will impact on the civilization in the new millennium.

A discussion meeting «Navoi is a poet of genius of the second millennium» attended by scholars in the Navoi studies, poets and singers deals with the study of Alisher Navoi's works, popularizing the creative life of the genial poet, and exchanged various views on ways of tackling problems faced to this end.

Poems by a prominent poet and the Hero of Uzbekistan, Abdulla Oriqov, are noted for their richness in philosophical thought about the past and the future.

In an article «Jamodot Sinoati» a literary scholar, Abdughaffor Rasulov, speaks of harmony between Man and nature. The author analyzes the mysteries of nature and their impact on human destiny in the example of literature. With the progress of the civilization, Man is becoming spiritually more and more worried, Ulughbek Abduvahob writes in an article «The Varying Word». One reason for this is the gradual decrease in the number of book readers, the young researcher says.

The professor Hamidjon Homidiy in an article «Zoroaster» discusses the history of the Zoroastrianism religion and the emergence of the Avesta. The author tries to prove that this religion was based on the idea of Mazdaism, not of fire-worship.

Баҳодир ЖАЛОЛ. “Бола Алишернинг тушлари”.

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нарҳда

ТАФАККУР

ТАФАККУР 1/2001

